

XXIV. évf.

3. szám

A.D. MMXXIII

Tartalom / Content

Tanulmányok / Studies

- Kegyesség és egyházpolitika: Szőnyi Benjámintól 1790 után született két műve
(Magyar Halleluja, Magyarhoz illő Szent Musika...)
Piety and ecclesiastical policy: Two works by Benjámintól written after 1790 (Hungarian Hallelujah, Holy Music fit for Hungarian...)
Imre Mihály..... 5
- A 17. század közepi hatalmi és felekezeti küzdelmek Felső-Magyarországon egy rendhagyó ingatlanügylet tükrében:
A kassai királyi ház jezsuitáknak adományozása és a felsőmagyarországi főkapitányi székhely áthelyezése
The power and denominational struggles in Upper-Hungary in the mid-17th century in the light of an unusual real estate transaction:
The donation of the Royal House in Kassa to the Jesuits and the transfer of the seat of the chief captain in Upper Hungary
Barta M. János..... 25
- Protestáns és katolikus elit a Székelyföldön
Protestant and Catholic elites in Szeklerland
Balogh Judit..... 45

A türelmi rendelet és az evangélikus polgárság: migráció, expanzió, hálózat The Patent of Toleration and Lutheran citizens: migration, expansion, network Tóth Árpád	61
--	----

Felnőttképzés és Szabad Lyceum egy bácskai városban a dualizmus korában. Katolikus szervezetek szerepe a Szabad Lyceumok szervezésében Adult education and Szabad Lyceum in a town in Bácska in the era of dualism The role of Catholic organizations in the organization of the Szabad Lyceum associations Fábíán Borbála.....	89
--	----

Közlemények / Announcements

A székesfehérvári prépostok a 14. század első három évtizedében. Megjegyzések az archontológiához The provosts of Székesfehérvár in the first three decades of the 14th century. Notes on archontology Kertész Balázs	116
---	-----

Szent Pál vagy Nagyboldogasszony? Megfigyelések és megfontolások a kalocsai főszékesegyház védőszentje kapcsán Saint Paul or the Assumption of Mary? Observations and reflections on the patron saint of the Kalocsa Cathedral Tóth Tamás	128
---	-----

E számunk szerzői / The authors of this issue	141
---	-----

KEGYESSÉG ÉS EGYHÁZPOLITIKA: SZŐNYI BENJÁMIN 1790
UTÁN SZÜLETETT KÉT MŰVE

(Magyar Halleluja, Magyarhoz illő Szent Musika...)

PIETY AND ECCLESIASTICAL POLICY: TWO WORKS BY BENJÁMIN
SZŐNYI WRITTEN AFTER 1790
(HUNGARIAN HALLELUJAH, HOLY MUSIC FIT FOR HUNGARIAN...)

Imre Mihály

Professor emeritus, Debreceni Egyetem, BTK, Magyar Irodalom- és
Kultúratudományi Intézet

ÖSSZEFOGLALÁS

1790 után fordulat következik be Szőnyi Benjámint alkotói pályáján. Ekkorra már országosan ismert szerző, a Szentek hegedűje sokszor megjelent, a Gyermek Físikája hazai fiziko-telógiai irodalom élvonalába került. A Türelmi Rendelet majd II. Lipót trónra lépése az egész magyar protestantizmus számára új, kedvezőbb korszakot nyitott. Szőnyi az egyház-politikai harcoknak is aktív szereplője, 1791-ben delegálják a budai zsinatra; ekkor ér valláspolitikai befolyásának csúcspontjára. A történelemben mélyen gyökerező felekezeti szembenállások megszűnésének esélye az egész nemzet boldogulásának növekvő reményét ébreszti benne, és eddig szinte ismeretlen regisztert erősít meg munkásságában. A Magyar halleluja... 1791-ben jelent meg, Ráday Gedeonnak ajánlotta: heves érzelmekkel éli át a kibővülő nemzeti közösség élményét, amelynek saját felekezete egyenrangú tagjává vált. Ezért is ismételt feltűnően sokszor a versben a magyar hazánk, nemzetünk, magyar nemzetünk, édes hazánk boldogító közösségi élményét. Sokszor hivatkozik François Fénelon műveire, aki a vallási tolerancia egyik fő teoretikusa volt, nagyon népszerű a hazai protestánsok között. Hangvétele néhol érintkezik a korszak politikai költészetével. A Magyarhoz Illő Szent Musika, az az: Istent áldó és imádó Új Énekek, [...] c. verses köszöntő II. Lipót magyar királlyá koronázásának alkalmából született. (Ehhez hasonló protestáns verses köszöntők sokasága jelent meg országszerte.) Hangvétele hasonló az előző műhöz, a „magyarok Istene” fordulat itt is megjelenik. A címlap szerint a hosszadalmas verset 1791 január 9-én elénekelte a vásárhelyi gyülekezet. A kötet egy példányát kéziratos dedikációval ellátva Teleki Sámuelnek küldte Marosvásárhelyre, bizonyítva a szerző erdélyi kapcsolatrendszerét.

ABSTRACT

After 1790, a turning point occurs in the creative career of Benjámint Szőnyi. By this time, he was a nationally known author, his Szentek hegedűje (Violin of Saints) had been widely published, and his Gyermek Físikája (Children's Physics) was at the forefront of the national literature on natural theology. The Patent of Toleration and the accession of Leopold II to the throne opened a new, more favorable era for the whole of Hungarian Protestantism. Szőnyi was also an active participant in the

ecclesiastical-political struggles, and in 1791 he was delegated to the Buda Synod; this was the time his influence in religious politics reached its peak. The prospect of an end to denominational antagonisms deeply rooted in history awakens in him a growing hope for the well-being of the whole nation and strengthens a never seen new register in his work. “Magyar halleluja...” (Hungarian Hallelujah...) was published in 1791, dedicated to Gedeon Ráday: the experience of the expanding national community, of which his own denomination had become a member of, awakens in him intense emotions. That is why the blissful joint experience of belonging to our Hungarian homeland, our nation, our Hungarian nation, our sweet homeland repeatedly appears in the poem. He often refers to the works of François Fénelon, one of the main theorists of religious tolerance, who was very popular among the Hungarian Protestants. Its tone sometimes touches on the political poetry of the period. The poetic salutation “Magyarhoz Illő Szent Musika, az az: Istent áldó és imádó Új Énekek, [...]” (Sacred Music Fitting Hungarians, That Is: New Songs Praising and Worshipping God) was written on the occasion of the coronation of Leopold II as King of Hungary. (A number of similar Protestant poetic salutations were published all around the country on this occasion.) The tone is similar to the previous work, with the “God of the Hungarians” expression also appearing here. According to the title page, the lengthy poem was sung on 9 January 1791 by the congregation of Marosvásárhely. A copy of the volume was sent to Sámuel Teleki in Marosvásárhely with a hand-written dedication, testifying to the author’s Transylvanian connections.

Kulcsszavak: vallási tolerancia, Magyar halleluja, kegyesség és politikai költészet, Magyarhoz Illő Szent Musika, magyar nemzet/nemzetünk, édes hazánk

Keywords: religious tolerance, “Magyar halleluja”, piety and political poetry, “Magyarhoz Illő Szent Musika”, Hungarian nation, sweet homeland

1790 után jelentős fordulat következik be Szőnyi Benjámint alkotói pályáján. Ekkorra már jól ismert szerző, különösen a *Szentek hegedűje* jelent meg sokszor, a *Gyermekek Fizikája* pedig a magyar fiziko-telógiai irodalom élvonalába került. E fordulatnak számos oka van: a tágabb környezetében lejátszódó vallás- és egyházpolitikai változások ösztönzően hatottak rá is, a Türelmi rendelet, majd II. Lipót trónra lépése az egész magyar protestantizmus számára új, jóval kedvezőbb korszakot nyitott.¹ Szőnyi –

¹ Más öregkori művéről: v.ö. *Imre Mihály*: Küzdelem a fiziko-teologizmus örökségével (Szőnyi Benjámint öregkori műve: Istennek Trombitája ..., Buda, 1790-91.) = Az isteni és emberi szó párbeszéde. Tanulmányok a 16–18. századi protestantizmus irodalmáról, Sárospatak, Hernád, Tiszáninneni Református Kiadó, 2012, Nemzet, egyház, művelődés 7, 393–433. Ez a műve a korábbi – erősen pietista – kegyességi jellemzőket folytatja, de a fiziko-teologizmus sajátosságával keverednek a szempontjai, másrészt a felvilágosodás ateista kriticismusával szemben foglal állást, ebben az értelemben tekinthető hitvédőnek. Még ehhez a korszakhoz: *Imre Mihály*: Sion Siralma – Egy vers, több szerző? (A 18. századi hitvéde-

saját vásárhelyi konfliktusaiból is következően – részt vett a korszak belső református egyházpolitikai küzdelmeiben, különösen hevesen reagált a Sinai Miklós körül gyűrűző összecsapásokra. Az egyházmegyei és egyházkerületi harcoknak is aktív szereplője, ennek nyomán delegálják a budai zsinatra 1791-ben.² Mondhatni: Szőnyi ekkor ér valláspolitikai befolyásának, kapcsolatrendszerének a csúcspontjára, a legbefolyásosabb pártfogók jóindulatát sikerül elnyerni.³ Ebben a folyamatban jelentős szerepet szán ekkoriban megjelentetett műveinek.⁴ Sajátos ellentmondás feszíti ennek a néhány évnek a történetét: részben a sikeres egyházpolitikai fejlemények nyomán az országos folyamatok, nagy közösségi mondanivaló megszólaltatója, ahol a hagyományos, protestáns kegyességi értékek alkotói kifejezésének immár semmi akadálya. A történelemben mélyen gyökerező felekezeti szembenállások megszűnésének esélye pedig *az egész nemzet boldogulásának növekvő reményét ébreszti Szőnyiben*, amire igen

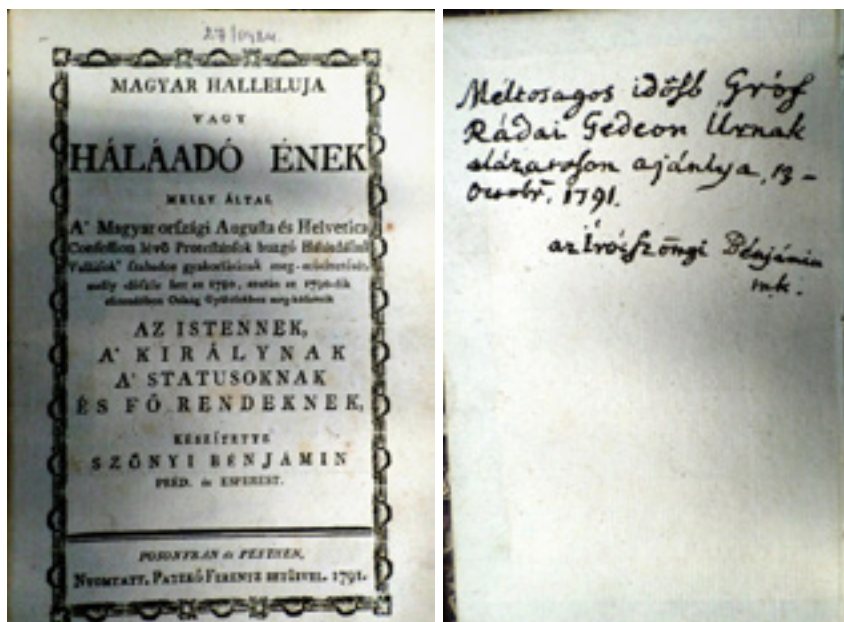
---

lem és mártírológia változatai) = Szőnyi 300 Tanulmánykötet Szőnyi Benjámín (1717–1794) református lelképásztor, költő, író születésének 300. évfordulójára, Szerk, Imre Mihály, Hódmezővásárhely, Ótemplomi Református Egyházközség, 2017–2018, 47–81. Szőnyi ekkori családi és vásárhelyi kudarcairól: *Hegyi Ádám*: Szőnyi Pál (1750–1792). Szőnyi Benjámín imposztor fia = Szőnyi 300, i.m. 35–47.

- ² A zsinatról küldött tudósítása 1791. szeptember 23-án keltezett, amelyet Szentmiklósi Sámuellel közösen írtak. Budae, 23 Septembris 1791) A levél fel-lelhető: Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, I. 29. c. 14.
- ³ Jól mutatja ezt, hogy ekkoriban publikált valláspolitikai-politikai jellegű műveit kora legbefolyásosabb protestáns főurainak dedikálta, így idősebb és ifjabb Ráday Gedeonnak, akik a budai zsinat előkészítésében, lebonyolításában meghatározó szerepet játszottak. Teleki Sámuelnek, aki az erdélyi protestánsok kiemelkedő személyisége volt, felesége Bethlen Zsuzsánna.
- ⁴ Minderről: SZEREMLEY Samu, Szőnyi Bénéjámín és a hódmezővásárhelyiek. 1717–1794. Korrajz az alföldi reformátusok történetéből, Budapest, Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, 1890. Különösen a XV. és XVI. fejezet foglalkozik ezzel a kérdéskörrel: 173–186. A Sinai Miklóshoz fűződő kapcsolatáról áttekintést ad: RÉVÉSZ Imre, Sinai Miklós és kora: adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959. A 18. századi valláspolitikára, különösen a protestánsokat érintő valláspolitikai körülményekre vonatkozóan a legfrissebb kutatási eredményeket tartalmazza a következő kiadvány: *Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18-19. században* A Carolina Resolútiótól az 1848. évi XX. törvény-cikkig, Szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016. A kötet tanulmányai közül különösen Baráth Béla Levente, Kónya Annamária, Gáborjáni Szabó Botond, Hegyi Ádám, Kovács Kálmán Árpád írásai érintkeznek több ponton is jelen dolgozatunk gondolatmenetével.

fogékonyan reagál és eddig szinte ismeretlen – vagy kényszerűen elhallgatott – regisztert erősít meg munkásságában. (Korábbi művei közül a *Gyermekek Fisikája* a magyar nyelvű kultúra megújításában, a természetismeret elterjesztésében – magyar nyelven az üdvértékek közé illesztésében – lát felekezeti határokon átnyúló nemzeti feladatokat.⁵ Kéziratban

⁵ Gyermekek Fisikája, ajánló levél. „Mivel már mindenik hitágazatnak mint mennyei igazságnak, a Keresztényi kegyes életnek valamely belső munkájára kötelező ereje vagyon, szükségszerűen e' következik, hogy az Atyának minden tereméseirol hitt és vallott igazság is kötelez bennünket bizonyos és különös tisztire a' kegyességnek, mellyek közt itt a' leg-első nem egyéb', hanem az Isten tökéletességeinek a' teremésekben való tapogatása, azokról való figyelmetes és okos elmélkedés, és osztán a' mi ebből származik, az Istennek azok által való ditsőítése [...]. A' kik ezt az Oskolákban tanulják, épen azért tanulják, hogy erre másokat is tanítsanak, még a' leg-együgyűbbeket is az ő meg-foghatóságok szerint, mert ezek szint úgy tartoznak az Istent az ő munkáiból meg-esmérni, mint amazok, sőt az igaz Istennek esméretére és ditsőítésére, az az, az igaz Keresztényi kegyességre való vezetés nélkül, a' természeti dolgokat vizsgáló Böltségeknek leg-szélesse tudományok is nem egyéb, hanem ama széles kapu és tágas út a' veszedelemre, az ebből kelt Naturalismus, Spinosismus, Materialismus, Libertinismus, Atheismus által [...]. Lám a Teremésnek Historiájára tanítjuk a' gyermekeket és leg-együgyűbb embereket is, miért kellenék hát őket nem szoktatnunk a' teremtett dolgokról való kegyes és okos elmélkedésre? [...] mert még a' mi Magyar nyelvünkön nintsenek oly köz egyezésből bé-vett szó nevezetek, mellyek meg-kivátnatának a' Nemesse tudományokban, s' azok közt a' Fisikának minden részeiben lévő elmés értelmeknek ki-fejzésére; holott a' mi nyelvünkkel szinte azont lehetne tenni e' részben, annak természeti magához hasonlósága, analogiája szerint, a' mit más okos nemzetek régen meg-tévén a' magokéval, olly bóldogok, hogy saját nyelveken mindenféle tudományokat olvastathatnak a leg-együgyűbbekkel is: és éppen ez az egyik egyenes út arra a' jó dologra, mellyre most ez áldott békesség idejében tellyes igyekezet vagyon édes Hazánkban, hogy illy módon még a' köz emberek is tudósbak, emberségebbek, gondossab gazdák, oconomusok, akár mely mív és mesterségben találósb eszüek, egy szóval, Istennek, Királynak, Hazának s' magoknak hasznosab Colonusok, munkás emberek lehessenek. [...] de külömben vagyon a' dolog e' mi Magyar hazánkban, mert hogy most ne szólylak a' nagyobb Oskolákbeli Fisikai széles tudomány elő-adásának szük voltáról, mellynek a' többek között oka, vagy a' tanulóknak azon nem kapása, kik leg-inkább az el-élhetés módjára fordíthatókat szeretik szokásból meg-tanulni; nem pedig a' világi haszonra való tekintet nélkül a' nemes elme meg-ékesítésére, és ez által az Isten tökéletességeinek meg-esmérésére tartozókat, vagyis az Experimentumoknak nagy fogatkozása: Azt mondom, hogy az-is igaz, hogy még ez ideig a' mi Magyar nyelvünkön, e' gyönyörűséges és életet újító tudományról az én tudtomra ugyan semmi könyvek nem találatnak; holott e' félékkel más okos Nemzetek régen bővölködnek azzal tartván, mellynél nints is bizonyosabb, hogy az igaz böltsességnek meg-szerzésére, a' természeti dolgokról a' Teremtőre való tekintetben múlhatatlan képpen szükséges elmél-

maradt latin nyelvű költészete is számos ehhez tartozó jellemzőt mutat.)⁶ Ugyanekkor azonban személyes sorsában nagyon súlyos válságokat él át, részben familiáris szinten, részben gyülekezeti lelkészként. Világképét pedig megrendíti a felvilágosodás radikális kriticismusa, amelyre a hitvédelem bizonyágkereső érzelmi és intellektuális hangján válaszol: megerősödik ekkori műveiben az „öngyógyító” eszkatologikus témakörök szokatlanul heves és nagy művészi erőt felszabadító dominanciája. A hagyományos kegyességi tartalmak meglepő formában jelennek meg, de a gyülekezeti sajátosságok helyett erősen személyes jelleg uralkodik azokban, nem is nagyon illeszthető mindez a korábbi műfaji kontextusba, de a kortárs magyar irodalom ekkoriban formálódó költői kánonjába is alig; így kerülnek Szőnyi ekkor írott művei sajátos peremhelyzetbe.

A terjedelmesebb: *Magyar halleluja vagy hálaadó ének melly által a Magyar országi augusta és helvetica confession lévő protestánsok buzgó hálaadással vallások szabados gyakorlásának meg-erősítettését, melly először lett*

kedni.” Ez a kulturálódás által megvalósítható társadalmi „közboldogság” éppen ennek a korszaknak egyik központi törekvése, amelyhez szorosan kapcsolódik Szőnyi elképzelése. Azt egyelőre nem tudjuk, hogy ebben mennyire kereste és ismerte kortársai hasonló programszerű gondolatait, valakivel megosztotta-e ebbéli szándékait. Indokolt lenne szellemi kapcsolatrendszerének – levelezésének – még részletesebb feltárása ebből a szempontból.

⁶ Vö. *Imre Mihály*: A termékeny Magyarország toposza Szőnyi Benjámín latin nyelvű versében, = Imre 2012, 377–393.

az 1780, azután az 1790-dik esztendőben országgyűlésekben megköszönik az istennek, a királynak, a statusoknak és fő rendeknek, készítette Szőnyi Bénéjám préd. és esperest. Posonyban és Pestben, nyomt. Patzko Ferentz betűivel. 1791. 8-r., 20 lap. Igen szép kiadvány, a lapokat zárólécek szegélyezik, több helyen záródísz tölti ki az üres felületeket. A Rádai Gyűjteményben lévő, díszkötéses példányt Rádai Gedeonnak ajánlotta: Méltóságos idősb Gróf Rádai (sic!) Gedeon Úrnak alázatosan ajánlja, 13. Octobr. 1791. az Író: Szőnyi Bénéjám m.k. A teljes mű 56 négy soros strófából áll, a főszöveghez gazdag jegyzetapparátus járul.

A korszak politikai irodalmát kutató Ballagi Géza vizsgálta az 1791-es országgyűlés vallásügyi rendelkezései nyomán sarjadt protestáns irodalmi, publicisztikai visszhangot. Ebben az áttekintésben szerepel Szőnyi Benjamin munkája, idézi is annak egy strófáját: „A hódmezővásárhelyi ref. prédikátor, Szőnyi Benjamin, «hálaadó éneket» írt, melyben döcögős verseléssel, de annál melegebben hirdeti, hogy

«Az Ur, ember szívét kéri magának,
Lelkiesméret csak őt tart urának;
E lelkesméret szabadsága,
Magyar hazánk egyik boldogsága.

Ily jót tett most a jó Isten mi velünk,
Mi velünk, kik protestáns hitbe élünk.

József király ügyünket felvette,
Leopold azt e jőben követte.»⁷

Szőnyi költészetének van még egy erőteljes hitvédő része, ez azonban latin nyelvű és kéziratban maradt, csak egy része jelent meg nyomtatásban a Türelmi rendelet után. Itt a vallási tolerancia szükségességének érvrendszerét fejt ki több változatban, elutasítja a hit dolgainak világi, hatalmi ellenőrzését, bárminemű üldözését, az erőszakos térítést, az ebből származó cenzúrát, az iskolák és az oktatás felekezeti kényszerítését. Az 1760–1770-es években születtek ezek a versek: *Diversitas Sectae Christianorum non debet tollere pacem* (A keresztény felekezetek különbözősége nem veszélyezteti a békét), *Amicum consilium ad diversae sectae Christianitatis* (Baráti tanácskozás a különböző keresztény felekezetekről), *Tollit scrupulum hunc christianus firmus et exercitatus* (Ezt a mai kételyt megszünteti a keresztény állhatatosság és hitgyakorlás), *Scrupulus Christiani imbecillioris ortus ex dissensione christianorum* (A gyarlóbb keresztény kételye a keresztények egyenetlenségéből származik). A *De Relligionum Diversitate* című nyolcsoros vers a hitet egyedül Isten adományának tekinti, amelyet ember nem vehet el és nem kényszeríthet. A megnevezett, hivatkozott személyek mind nagy tekintélyű *katolikus szerzők*, akik a vallási türelem képviselői: többségük a gallikanizmus híveként szenvedte el a felekezeti igazságtalanságot. Szőnyi protestánsként nyilván azért hivatkozik rájuk, hogy katolikus szerzők érveivel, tekintélyével erősítse saját felekezeti igazságait.

Eheu cur cessant homines de Relligione;
Nam regit ipse Deus, Relligionis opus.
Rex Deus in coelis, est Auctor Relligionis
Ast animus solus jussa dat ipse Deus.
Mathias Paris, Petrus de Marca legantur
Fenelon et Febronius, optima multa docent.
Abbas Jerusalem si quisquam cernit acutum
Aequari Sectas, simplicitate docet.⁸

Johann Nikolaus von Hontheim, 1701–1790 (Justinus Febronius), a febronianizmus megalapítója. Német érseki helynök, történész és teológus, álnév alatt 1763-ban adta ki fő egyházi művét: *De statu ecclesiae et legitima potestate Romani Pontificis*, amelyben a gallikanizmus és az epizkopalizmus szellemében támadta a római pápát. Kifejtette, hogy a pápa primátusa csak tiszteletbeli, az egyetemes zsinat a pápa felett áll, a püspököknek az egyházmegyékben korlátlan hatalmuk van, bár a pá-

⁷ *Ballagi Géza*: A politikai irodalom Magyarországon 1825-ig, Bp., Franklin Társulat, 1888, 751-752.

⁸ Sz: V, 148.

pával egységben kell lenniük. Az egyház megújításának útja az ősegyház rendjéhez való visszatérés, a pápa és a kúria bitorolt jogait, mellyel a világi dolgokba avatkoznak, fel kell számolni. Pierre de Marca (1594–1662), párizsi érsek, *Dissertationum de Concordia Sacerdotii et imperii, seu de libertatibus Ecclesiae Gallicanae Libri Octo* című műve igen népszerű volt, különböző nyelvű fordításai születtek. A gallikán egyház katolikus, pápai függősége ellen emelte fel szavát, és a vallásbéke propagátora volt, különösen a világi hatalom egyházi, vallási ügyekbe való beavatkozását sérelmezte.

Fénelont szólaltatja meg a *De coactione in Relligione Verba Cardinalis Fenelonii, carmina expressa* című vers, ezt Szőnyi később majd magyarra is fordítja: „Igen tudós Cameracumi Francia Érsek Fenelon szavai egy Rom. Cath. Princhez: soha ne kényszerítsd jobbágyidat vallások változtatására, nints a’ világon győzhetetlenebb vár a’ lelki esméretnél, a’ Kényszerítés, Hipokratákat tsinál. Ha a’ királyok, kiknek a’ vallást óltalmazni kellenék, de azt háborgattyák, vagy ezt másoknak meg-engedik: a’ szabad lelki esméretű vallást rabjaikká tészik. Lásd ezt a’ Fénelon élete históriájába [...] Ezt én így tettem Epigrammáim közé:

Gignit Hypocrisim violenta coactio, Nulla
Libertas major Relligione datur.

A durva erőszak kényszerítése csak képmutatást szül, mert semmilyen szabadság sem lehet nagyobb a vallásénál.⁹ Ismeretes, hogy François de Salignac de La Mothe-Fénelon a vallási tolerancia egyik fő teoretikusa volt, nagyon népszerű a hazai protestánsok között is, fő művét (*Les Aventures de Télémaque*) magyarra is lefordították.¹⁰ Szőnyinek e latin nyelvű versei a Türelmi rendelet előtt nem jelenhettek meg nyomtatásban, megszületésük azt bizonyítja, hogy szerzőjük határozott álláspontot foglalt el, ami ekkor nem törhette át a kéziratosság korlátait, látásmódjuk csak a kéziratversben szólalhatott meg.¹¹ Szőnyi latin nyelvű versei (terve-

⁹ *Szőnyi Benjámín*: Magyar Halleluja vagy Háláadó Ének, Posaonban és Pesthen, Patzkó Ferenc, 1791, 10.

¹⁰ Népszerű művének debreceni fordítója Domokos Lajos; Fénelon erőteljes magyar recepcióját valláspolitikai elvei mellett magyarázza a fiziko-teologizmus irányzatában játszott kezdeményező szerepe, amely a 18. századi hazai közegben nagyon elterjedt volt, művei – több nyelven, sok példányban – ma is olvashatók a debreceni és sárospataki gyűjteményekben.

¹¹ Minderről: *Szeremley Samu*: Szőnyi Benjámín és a hódmezővásárhelyiek. 1717–1794. Korrajz az alföldi reformátusok történetéből, Budapest, Hornyánszky Viktor Akad. Könyvkereskedése, 1890. Különösen a XV. és XVI. fejezet foglalkozik ezzel a kérdéskörrel: 173–186. A Sinai Miklóshoz fűződő kapcsolatáról áttekintést ad: *Révész Imre*: Sinai Miklós és kora. Adalékok a XVIII. századvég magyar társadalomtörténetéhez, Budapest, Akadémiai Kiadó, 1959.

zett verseskötete!) néhány kivételtől eltekintve kéziratban maradtak. A *Magyar Halleluja* éppen ebből a kötetből illeszt be két verset a gondolatmenetébe; feltételezhetjük, hogy gondolhatott azok teljes kiadására, de erre nem került sor. Szőnyi a liturgikus kegyesség irányából érkezik a politikai költészet területére, ahol *a közösség elsősorban a gyülekezet vagy saját felekezete formájában jelent meg*, a nemzet szekuláris – vagy akár szakrális – integratív közösségként nem kaphatott szerepet. Ez érthető, hiszen a legjobban átélhető közössége, saját felekezete, protestantizmusa lépten-nyomon megtapasztalta a tiltást, üldöztetést, még hozzá *a nemzetalkotó másik felekezet* és a vele összefonódott hatalom részéről. Kézírtos latin nyelvű költészete ettől eltér, de az nem kapott nyilvánosságot. Az új helyzetben érezhetően nagy érzelmi elragadtatottsággal éli át *a kibővülő – immáron–, a nemzeti közösség élményét*, amelynek saját felekezete egyenrangú tagjává vált. Ezért is ismétli feltűnően sokszor, lépten-nyomon a versben a *magyar hazánk, nemzetünk, magyar nemzetünk, édes hazánk* immáron boldogító közösségi élményét, a nemzeti identitás egyenrangúvá válik a keresztény identitás mindenkit gazdagító attribútumával. Ennek a közösségi élménynek volt korábbi protestáns változata a *magyarok Istene*, amely egyesítette a transzcendentális és nemzeti értékvonatkozást úgy, hogy a nemzeti értékek beteljesítője, erősítője és őrzője volt az isteni gondviselés. Sok példát találunk erre a 17. század protestáns prédikációirodalmában, különösen a puritanizmus szerzői körében (Medgyesi Pál, Szántai Pócs István, Báthori Mihály, Tolnai F. István) gyakori ez a szemlélet.¹² Szőnyi mindkét itteni művében megszólal ez a hang, bár erőteljesebben a *Magyarhoz Illő Szent Musika* című művében találkozunk azzal. Hangvétele néhol érintkezik a korszak politikai költészetével.

Oh Nagy Isten mi Istenünk!
Királya, Királyoknak!
Örül Szívünk, vigad Lelkünk;
Mert nekünk Magyaroknak,
Fénylik ortzád világa,
Köztünk Krisztus országa

Most jött fel egyszer Tsillaga
Magyar Hazánk népének,
Melly homályosan pillaga
Egy ideig szemének

¹² Vö. *Luffy Katalin*: „Romlás építőinek fognak nevezetni.” Prédikátori szerepek és alkalmi beszédek az Erdélyi fejedelemség válsága idején, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Csokonai Könyvtár 56., 2015, különösen A nemzet metaforái Medgyesi Pál műveiben (A nemzet fogalmi jelentései) c. fejezet megállapításai tartoznak szorosan gondolatmenetünkhöz (193–227).

*Ditsőség legyen Istennek,
A' Magyarok istenének.*

Minden magyar, minden helyen
Most e' Magyar Hazában,
Istent áldjon és ditsérjen,
Örvendjen királyában.

Halléluja! hogy Órszágunk,
Mi édes Magyar Hazánk,
Fenn áll, s fojhat igazságunk:
Óh melly jó az Úr hozzánk!
Ő Hazánk fő Dajkája
Földünknek meg áldója.

Így áld meg ISTEN bennünket,
Mint egy Magyar Vér népünket.
Így élhetünk leg szebben.
Isten szeret edgyességet,
Bűntet egyenetlenséget

Legyen szeretet társalkodásunkban,
Buzgóság az hol illik vallásunkban,
Légyen polgári szíves egységünk:
Igy a' vallás sem lész ellenségünk.¹³

Tisztesség tőlünk a' Római széknek,
De e' szent szék óh nem Ura a' Hitnek
Ennek fő Ura a' lelkek Attya,
A' Lelki esméret ő sajttya.

Az Ur, ember szivét kéri magának,
Lelki esméret tsak őt tart Urának,
E' lelki esméret szabadsága,
Magyar Hazánk egygyik bóldogsága.

Illy jót tett most a' Jó Isten mi velünk,
Mi vélünk kik Protestáns Hitbe élünk,
JOSEF Király ügyünket fel-vette;
LEOPOLD azt e' jóban követte.

---

¹³ In Epigrammatibus meis, In conservando civis non regula sectae/ Observanda tibi. Religionis amor/ In sacris monstrandus: Amor socialis in Urbe./ Non vincat civis vincula Religio.

Mert nints Vallásunk Hazánk ártalmára,
Sőt bizony szolgál annak oltalmára,
Mert szívből imádkozunk javáért,
Ellenségink ellen oltalmáért.

Készek vagyunk érte ontani vérünket,
Fel-áldozni minden tehetségünket,
Minthogy ezt már sokszor meg is tettünk:
Hazánkhoz híveknek íteltettünk.

Mert bé-vett Szent vallása erejével,
Megy hartzra hazája ellenségével;
Ebben bíztaban hartzol: és vagy nyér,
Vagy veszt: jelt hágy hogy igaz Magyar vér.

Ez jót mi Protestánsok szívben rejtsük,
E' Szent frigyét soha el-ne felejtsük,
Az Atyák beszélyék fiaiknak,
Ezek jövő maradékjaiknak.

Ditsőség istennek a' Magosságban
Békesség s jó akarat ez Országban
Hallyátok é óh igaz Magyarok?
Ezt mondják most nekünk az Angyalok.

EBBE A sorba illik bele Szőnyi másik műve, a *Magyarhoz Illő Szent Musika, az az: Istent áldó és imádó Új Énekek, [...]* a verses köszöntő II. Lípót magyar királlyá koronázásának alkalmából született. A hosszadalmas címlap azt a meglepő információt közli velünk, hogy a verses mű 1791. január 9-én *elhangzott a református templomban, pontosabban azt elénekeltek a vásárhelyi gyülekezet tagjai*: „A' Hód. M. Vásárhelyi Helv. Conf. levő, Templomi egész Gyülekezet, a' maga és minden Istent félő, Királyt tisztelő Magyarok képében, a' Szentek edgyessége szerént el énekelt. MDCCXCI-dik Eszt. Januar: 9-dik napján.”¹⁴ Három énekben, 29 strófas verset írt Szőnyi; az első ének nyolcsoros, a második hatsoros és a har-

¹⁴ Teljes címe: Magyarhoz illő Szent Musika, az Istent áldó és imádó Új énekek, mellyeket a' Mennybéli Királlyok Királlyának Ditsőségére, e' mellett; a' Fels: Ildik Leopold Rom: Császár és Magyar Király tisztességére. Fels. Uj Királlyunk boldog uralkodásáért, édes Magyar Hazánk virágzásáért, és minden nemű, rendű, állapotú Lakosinak, egymás közt lévő Békeségéért. Szőnyinek ez a műve eddig ismeretlen volt, a közelmúltban sikerült rábukkanni, Marosvásárhelyen; a Teleki Tékában őrzik egyetlen – eddig ismert – példányát, az arról készült másolat van a birtokomban. A másolat beszerzésében segített Kovács Bányai Réka, amiért itt mondok köszönetet. Tudomásunk szerint ez az egyetlen példány maradt ránk,

madik tízoros versszakokból áll. Ballagi ugyanott több olyan kiadványt sorol fel, amelyek Szőnyinek ehhez a művéhez hasonlítanak; azt is megtudjuk, hogy azokat hangszeres zenei kísérettel vagy vokális formában előadták saját templomaikban. „A protestánsok a vallásszabadság helyreállítása felett érzett hálájukat ünnepélyes istenitisztelek rendezése által fejezték ki legméltóbban. A pozsonyi, késmárki, pesti, selmeczi, iglói, göllniczi ev.gyülekezetek az ez alkalommal énekelt templomi énekeiket nyomtatásban is kiadták. Perlaki Dávid ev. főszénior pedig a dunamelléki ev.gyülekezetek számára irt és bocsájtott közre hálaadó énekeket és egy imát, miknek azok bizonyára jó hasznát vették.”¹⁵

Érdemes egy rövid kitérőt tennünk, hogy lássuk a kontextust, amelybe illeszkednek Szőnyi ekkori munkái. Ebbe a sorba tartozik egy kézirat forrás, amely a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában maradt ránk. (R 2750/2) Megtudjuk, hogy Nagykállóban tartottak ünnepséget II. Lipót koronázásának alkalmából, ahol elhangzott egy tíz részből álló verses dicsőítés. A ciklus végén álló bejegyzés tájékoztat az eseményről, a helyszínről és a szereplőkről: „Obs. Ezeket az énekeket énekelték a Pataki Kántor Deákok Nagy Kállóba a’ midőn Leopold koronatiojára örvendező Innepet tartott a’ Nemes Vármegye. Az Rector volt

---

legalábbis a nagyobb tudományos gyűjteményekben másutt eddig nem sikerült rálelni.

¹⁵ I. m. 752–753. A felsorolt művek: Istennek, királynak, országnak a vallásbéli szabadságért nyújtott hála adó-áldozat, mellyel a posoni evangy. ekklésia májusnak 1. napján, 1791. esztend. kegyes, víg szívvel zengedezve áldozott. Posonban, Wéber Simon Péterbetüivel. 8-r., 8 lap; Am Dankfeste in der Evangelischen Kirche zu Káisersmarkt, im Jahr 1791. den 1. Maj abgesungen. Leutschau. Gedr. bey Michael Edlen von Podhoránszky. 8-r., 4 lap; Kirchengesänge auf das am ersten May 1791. von den Protestanten in Ungarn zu feyernde Rieligionsfest für das evangelische Bethaus zu Pest. Verfertigt von Friedrich August Clemens Werthes, ehmalhigen Professor der schönen Wissenschaften auf der k. ungar. Universität zu Pest. 1791. 8-r., 14 lap; Cantata, welche bey der feyerlieben für die den Evangel. Christen in Ungarn zurückgegebene Religionsfreyheit, den 1. May 1791. gehaltenen Andacht zu Schemnitz, musikalisch abgesungen wurde. H. és é.n. 8-r., 4 lap; Feyerliches Lob-Opfer dem Allerhöchsten Gott, für die auf dem letzten Landtage zu Pressburg den Evangelischen von bey-den Confessionen gesetzmässig ertheilte und bestätigte Religions Freyheit in Ungarn am allgemeinen, zu dieser Absicht angeordneten Dankfest der Evangelischen, den 1. May 1791. dargebracht, von der Evangelischen Gemeine der Aug. Conf. in der königl. Kron- und Berg-Stadt Igló. Leutschau, gedr. bey Michael Edlen von Podhoránszky. 4-r., 4 lap; Arién, die in der evangelischen Gemeine zu Göllnitz den 1. May 1791. abgesungen wurden am Dankfeste für die erhaltene Bestätigung der Glaubens und Gewissensfreyheit. Kaschau, gedr. bey Johann Joseph Ellinger, k. k. privil. Buchdruckern. 8-r., 8 lap.

Prof. Tiszt. Szilágyi Gábor Uram.”¹⁶ Sárospataki teológus deákok (Pataki Kántor Deákok) végezték az ünneplést, énekelték a lejegyzett verseket, bár azt nem tudjuk meg, hogy milyen dallam szerint szólaltatták meg a szövegeket, de zenével, énekkel dúsított eseményről van szó; azonban ebből is látszik, hogy országszerte hasonlóan zajlottak ezek az események. A református iskolarendszer is kivette a részét ebből a folyamatból. A versek sok tekintetben hasonlítanak Szőnyi munkáihoz: a hagyományos kegyességi-liturgikus hangvétel keveredik a politikai költészet jellemzőivel. Néhány jellemző részletet mutatunk be a gyűjteményből.

Első Ének

1. Népünknek fénye fel derült,
Melly vastag homályba merült
Tappsol a *Magyar Haza*
Vidul az *okos kegyesség*
Pirul az *ostoba szentség*
S megyen le felé hátra.
Hűség, bőség, jó sebesen egyenesen helyre vissza
Az irigység mérgét issza.
2. Az ujj Király nagy bölts és jó
A Törvény summája köz jó
Melly állandóvá lészen
Mert a Sz. Korona s Szent Hit
Királyt s országot edgyesít
S Bizodalmassá téssen
Tsendes, rendes birodalom bizodalom tartya egymást
Titkos gyanú szerez romlást. [...]
5. Uram tartsd meg Királyunkat
Benne s vele országunkat
Tartsd meg Felséges Házát
Melly által emeld magassan
Terjeszd messze hatalmasan
E *kedves Magyar Hazát*
Fő Rend köz rend szeretettel tisztelettel edgyesüllyön
Egymás javának örülljön.
6. Az igazság és szabadság
Tudomány erkölts boldogság
Örökre itt lakozzon

¹⁶ „Szilágyi Gábor Uram” személyét egyelőre nem sikerült azonosítani.

A szorgos munka kegyesség
 Az égből származó bőség
 Arany időket hozzon.
 Isten minden jó kérésünk könyörgésünk tejesedjen,
 Ditsőség az Urnak, Amen.

Az első strófa a hálaadáson túl még némi polemikus hangot is megszólaltat, hiszen az „okos kegyesség” győzelmét ünnepli az „ostoba szentség” ellenében, ami egyértelműen a korábbi protestáns sérelmekre utal vissza.¹⁷ Azonban új – a felekezeti viszályokat megszüntető – nemzeti egységet remél, ami a Szent Korona tiszteletében, mint történelmi jelképben, szimbolikusan is kifejeződik. Ez azért is figyelemre méltó, mivel a Szent Korona kultusza hosszú évszázadokon keresztül felekezeti erősen polarizált volt, és sokkal inkább a katolicizmus ideológiai-történelmi és teológiai érvrendszeréhez, identitásformálásához tartozott. Az ötödik, hatodik strófa pedig már-már valamely eszményi utópiát remél, ahol a korabeli legjobb szekuláris társadalmi értékek (igazság és szabadság, tudomány, erkölcs, közjó, törvényesség, szorgos munka) teljesebben beérválnak mindenkinek: a főrendek és a közrend számára is egyformán elérhetővé. Mindez azonban úgy remélhető, hogy az egészet végső soron az isteni áldás adja és garantálja: *Az égből származó bőség Arany időket hozzon*. A vers hangvétele itt erősen közelít a korszak politikai költészetéhez, értékszemléletéhez, közösségi tudatának meghatározója a sűrűn hangoztatott *kedves Magyar Hazá*. Ez a látásmód folytatódik a ciklus harmadik versében is, ahol a Jus, a törvény a kegyelemmel, az igazság az értelemmel hat és érvényesül: *Ölelkezik szerelmesen. Másutt a rabságból, sebzettségéből való szabadulásról, gyógyulásról beszél; több esetben a hazához, nemzethez intézett aposztrophé a vers meghatározó retorikai eszköze*.

IX-dik Ének

1. Az Urnak nevét áldjuk
 Örökké magasztaljuk
 Imagjuk nagy kegyelmét
 Tsokoljuk szent Szerelmét,
 Mert nagy irgalmasságából
 És nagyságos jóvoltából
 Megszánta már árva **népét**
 Fel alitva maga **képét**.

¹⁷ Ez a szókimondó polemikusság – már-már gúny – nyilván következik a kéziratok formából is, így nem kellett megfelelnie a cenzori szigoroknak, amint viszont a nyomtatott művek még kénytelenek voltak erre tekintettel lenni. Szónyi esetben is érzékelhető ez az alkalmazkodás, bár a Türelmi rendelet utáni években járunk.

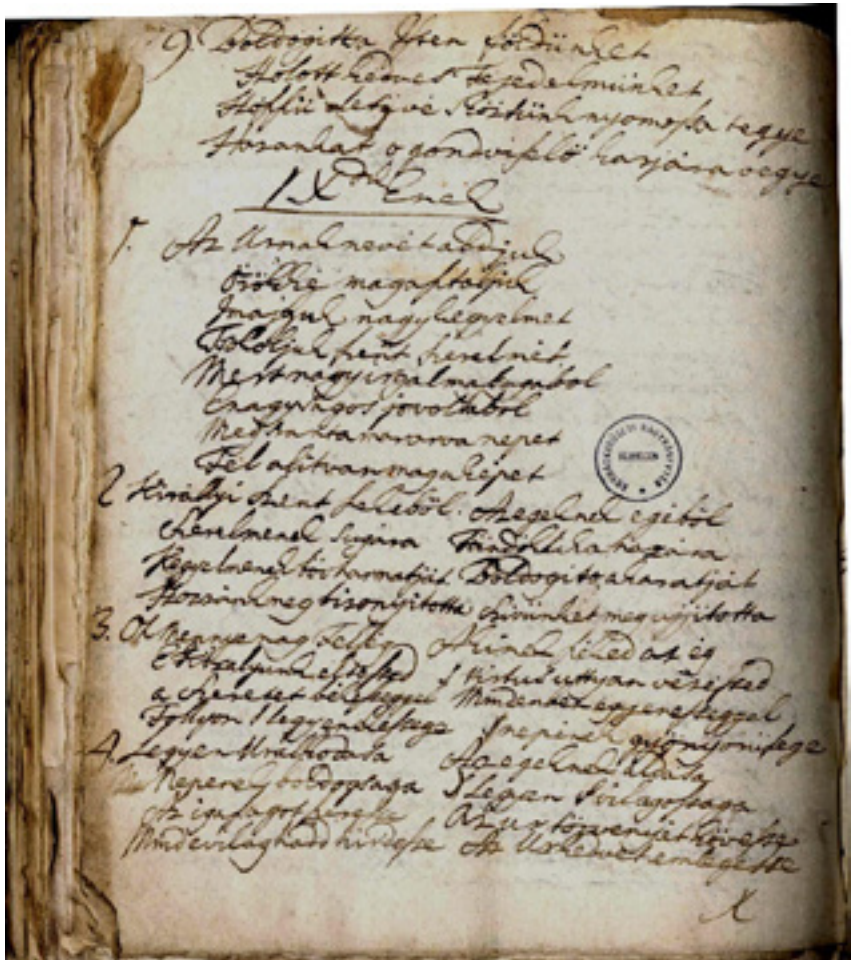
2. Királyi Szent székéből Az egeknek egéből
Szerelmének sugára Tündöklük a hazára
Kegyelmének bőv harmatját Boldogító akaratját
Hozzánk meg bizonyította Szívünket meg ujjitotta

A 9. vers erősen himnikus, zsoltáros hangvételű, ahol az isteni attribútumok jelentik a nemzet számára minden jó forrását (kegyelem, irgalmaság), néhol meglepő – a középkori himnuszköltészetre, misztikára emlékeztető – érzelmi rajongás csap ki a sorokból: Tsokoljuk szent Szerelmét, Szerelmének sugára Tündöklük a hazára. Egy esetben azonban meglepő rímpár tűnik elénk: *Megszánta már árva népét/ Fel alítvan maga képét.* Az árva nép erősen biblikus – zsoltáros távlatú, de jól ismert ez a 17. századi magyar politikai költészetből is. A felelő rím is nagy hatásúvá vált már a 18. század végére, a **nép-kép** oppozíció rendkívül gazdag kontextusú két évszázad költészetében, *ebből bizonyosan ismert valamennyit a vers szerzője*, bár alakított a tradíció szemantikáján. A kép korábban erősen polarizált jelentésű volt, pozitív és negatív megosztottsággal: a romlást, értékpusztulást is jelentette legtöbbször.¹⁸ Itt azonban izgalmas többértelműség bontakozik ki: a kép Isten megjelenített mása, ami érthető az új királyra is. Megjegyzendő, hogy a versciklus többször is használja a rímtoposz (nép-szép-kép-ép-tép) valamely variációját. Többször is úgy jelenik meg az új király, mint az isteni akarat beteljesítője, képességeik szinte összeolvadnak, eggyé válnak.

IV. Ének

4. Mennyei Felség Istenünk
Ki Királyunkká tetted
Légy minékünk benne mindenünk
Ha Hazánkat szeretted
Adj kebelébe bölts szived
Lelked jóra vezesse
Adj kezebe erős ívet
Hogy a gonoszt törhesse
És éllyen ditsőségdre.

¹⁸ Mindennek történelmi, költésztörténeti áttekintése: *Imre Mihály: „Magyarország panasz” – A Querela Hungariae toposz a XVI-XVII. század irodalmában*, Debrecen, 1995. Csokonai Universitas Könyvtár (Bibliotheca Studiorum Litterarium) 5. Kossuth Egyetemi Kiadó, különösen fontos a Querela és rímtoposz című fejezet: 239–275. Ismeretes, hogy a rímtoposz kiugróan fontos újbóli értelmezése Kölcseynél jelenik meg, de érdemes számon tartani a kéziratosságban lappangó jelentésváltozatokat is a 18. század legvégén, hiszen mindez igen közel van a Hymnus írójának szellemi környezetéhez.

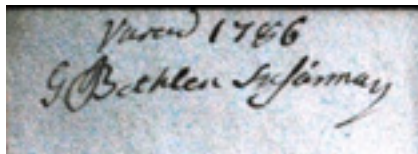
V. Ének

1. Fénylenek az Ég ragyogó lámpási
 Velünk vigadnak az idők járási
 Isten kedveli lám meg e nemzetett
 Most mutatott azért hozzá szeretetet.
2. Ért már e nemzet gyümöltshozó nyarat
 Mellyért Istennek vig örömet arat
 Minden hiveid most Uram ditsérnek
 Hogy fejed engedtélt efelett így kérnek.
3. Lelkesült **képe** a Király, Istennek
 Legyen, hasznallyon igazán mindennek

Tündököllyön mint virtus igaz **képe**
Engedelmeskedjen néki a föld **népe**.

Mindennek fényében nyilvánvaló, hogy Szőnyi műve ebbe a sorozatba illeszkedik, bár valószínű, hogy jóval szerényebb formában hangozhatott el a vásárhelyi templomban, mint a kantátát és áriákat felvonultató ünnepi alkalmak esetében. (Megjegyzendő, hogy – egy kivétellel – német nyelvűek a zenés-vokális köszöntők és evangélikus közösségből erednek.) A címből az is kiderül, hogy már az év legelején – január 9-én – sort kerítettek erre az ünnepi, reprezentatív alkalomra. Azt csak feltételezhetjük, hogy mivel Szőnyi jelentős zenei kultúrával rendelkezett, mint Maróthi György kántusának alapító tagja, talán vokális, instrumentális zenei eszközökkel is emelték az alkalom ünnepi fényét: *Templomi egész Gyülekezet [...] a' Szentek edgyessége szerént el énekelt*. Ha tényleg az egész gyülekezet énekelte Szőnyi művét, az bizony komoly előkészületet és felkészítést kívánt, bár lehet, hogy a képzettebb diákcsoport, kántor és rektor ebben irányító szerepet játszott. Másrészt mindenkinek kézbe kellett adni a szokatlanul hosszú ének szövegét, mivel az a hagyományos énekeskönyvben nem szerepelt, bár a dallamok a gyülekezet számára ismerős zsolnárdallamok voltak. (42. zsolnárt, Szívünk vígsággal ma bé tölt, Áldjad én lelkem az Urat [146. zsolnárt]). A címlappal szemközti lapra írta be dedikációját

Szőnyi. Nagy Méltóságú R.Sz.B. gróf, V. M. Cancellarius, és fő Is-pány – Széki Teleki Sámuel, Kegyelmes Uram

Ezen külső betűjére nézve, igen tsekély, de a' betű alatt fekvő ditsőséges és örvendetes dolgokhoz képest, a' jó szívűek előtt valamit érő munkátskával, igaz szeretetből kedveskedik Excellenciának, és a' Mlgos Aszszonyág, kedves Hítes Társának

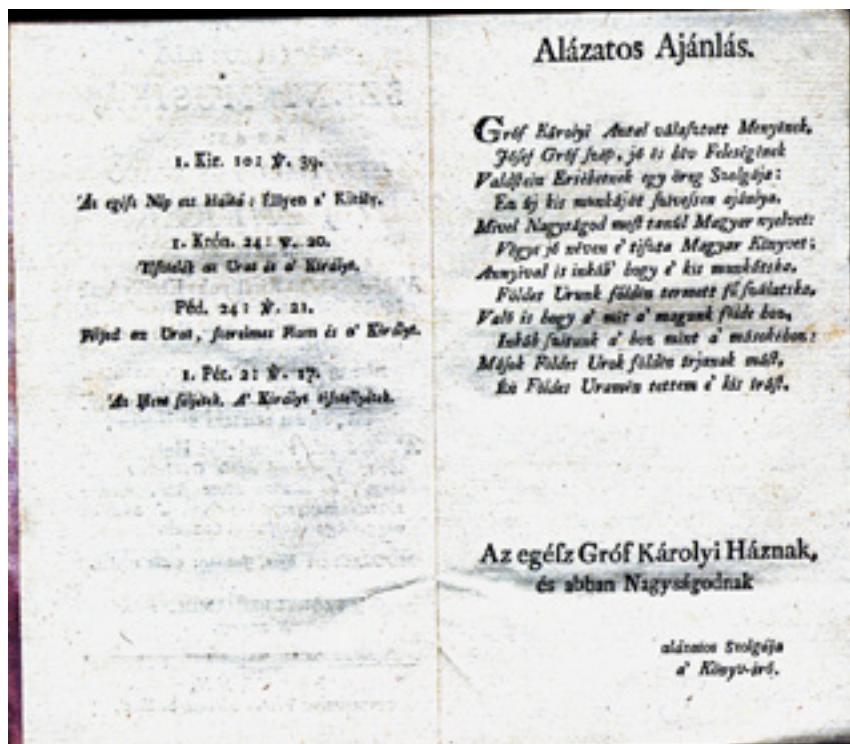
Excelld alázatos szolgálja az Író. m.k.

Vásárhelly, 28: Maji. 1791

A dedikáció arra figyelmeztet, hogy Szőnyinek jelentős erdélyi

kapcsolatrendszere volt, amelynek csak töredékeit sikerült eddig feltárni. Legújabban derült ki, hogy Szőnyi Wesselényi Kata számára is küldött a műveiből, azok a mai napig megvannak a grófnő marosvásárhelyi könyvgyűjteményében. Teleki Sámuelné, Bethlen Zsuzsanna könyvtárában ugyancsak találunk Szőnyi-művet.¹⁹

¹⁹ *Deé Nagy Anikó*: Báró hadadi Wesselényi Kata, a hitben élő református nagyaszonny, [a fényképeket J. Márton Krisztina et al. kész.], Kolozsvár, Kriterion, 2017; *Uő.*: A könyvtáralapító Teleki Sámuel, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1997; *Uő.*: Gondolatok a marosvásárhelyi Teleki Tékából, tanulmányok, előadások, cikkek, Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 2007. Tho-383 jelzeten a Szentek hegedűje 1762. évi kiadása: possessorbejegyzés: 1774 G Bethlen Susanna ex libris: Gr. iktári Bethlen Susanna G. Teleki Sámuelné, Tho-384 coll. 1. Szentek hegedűje, 1774. Tho-384 coll. 2. Imádságok imádsága, 1774. Poss: B. Wesselényi Kata ex libris: Gr. iktári Bethlen Susanna G. Teleki Sámuelné Tho-382 coll. 1. Szentek hegedűje, 1784. Tho-382 coll. 2. Imádságok imádsága, 1774. Poss: Várad 1786. G Bethlen Susanna Ex libris: Gr. iktári Bethlen Susanna G. Teleki Sámuelné To-3622 b 11 Magyarhoz illő szent musika. Nincs bejegyzés, ex libris, de a Teleki Sámuel gyűjteményéből való, a szerző dedikációjával, a fotón látható.

A szövegben számos utalás van valóban a mű tényleges megszólaltatására, előadására.

Ez Nap öröm Nap minékünk,
Ma vigad Vármegye székünk:
Örvend VÁSÁRHELY Népe;
Mert Magyarság Királynának,
Szent koronáztatásának
Megjött hozzánk szent Innepe.
Meg van, Jól van,
Szentül, szépen – Minden-képpen
Meg tevése,
LEOPOLD fel szentelése.

*Ditsőség légyen Istennek,
A' Magyarok Istenének.*

Uram áld-meg Királyunkat,
Hosszú bődög étettel,
Hajtsad hozzá országunkat,
Szeretet s tisztelettel:

E' Királyt is hajtsd hozzánk,
Hogy tőle magyar Hazánk,
Isten után meg-gyógyullyon,
Meg jobbullyon, bóldogullyon.²⁰

---

²⁰ A hódmezővásárhelyi gyülekezeti iratok nem adnak információkat erről a nevezetes eseményről. A korszak kéziratos irodalmában számos prózai és verses köszöntő, üdvözlés, ünneplés született II. József, majd II. Lipót tiszteletére, ezek közül a következők figyelemre méltóak, Debrecenben: R 2750/2 Szilágyi István gyűjteménye, 68-72, énekek Lipót koronázására, 1790 körül, R 56/b Acta publica ecclesiastica, Buda, 1790-1791., R 57 Budai zsinatról, 1791, R 512 Budai zsinat, 1791., 291-338. Sárospatakon: Kt. 48. Collectio Szombathiana, 11. II. József dicsérete, Kt. 49/2, 4. II. József és Lipót dicsérete, Kt. 50/6 II. Lipót felett mondott dicséret.

A 17. SZÁZAD KÖZEPI HATALMI ÉS FELEKEZETI
KÜZDELMEK FELSŐ-MAGYARORSZÁGON EGY RENDHAGYÓ
INGATLANÜGYLET TÜKRÉBEN:

A kassai királyi ház jezsuitáknak adományozása és a felső-
magyarországi főkapitányi székhely áthelyezése¹

THE POWER AND DENOMINATIONAL STRUGGLES IN UPPER-HUNGARY
IN THE MID-17TH CENTURY IN THE LIGHT OF AN UNUSUAL REAL
ESTATE TRANSACTION:

The donation of the Royal House in Kassa to the Jesuits and the
transfer of the seat of the chief captain in Upper Hungary

Barta M. János

MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport, Kora újkori középiskolai
jezsuita oktatás, tudományos munkatárs

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a kassai királyi ház jezsuita rend számára történő eladományozásának ügyét tárgyalja, bemutatva az alternatív elképzeléseket, az épület kibővítéséig és átadásáig vezető utat, valamint az azt övező politikai-felekezeti alapú konfliktusokat. Az épület birtokba vétele mérföldkövet jelentett az 1650-es évek elején még rezidencia formában működő jezsuiták számára a nagyobb intézményi önállóságot jelentő kollégiummá alakulás útján. A királyi adomány egyúttal a felső-magyarországi főkapitányi székhelynek a szakirodalomban rendre feledésbe merülő áthelyezését és a Bornemissza-ház e célból való megvásárlását is jelentette.

ABSTRACT

The study discusses the donation of the Royal House of Kassa to the Jesuit Order, presenting the alternative ideas preceding it, the road to the extension and hand-over of the building, and the political-denominational conflicts surrounding the transaction. Taking possession of the building marked a milestone on the road to becoming a college with greater institutional autonomy for the Jesuits, who were still operating in residence format in the early 1650s. The royal donation also meant the relocation of the seat of the Royal Captain-general in Upper Hungary, which is

---

¹ Jelen közlemény a HUN-REN-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoportban folyó kutatások keretében készült. Ezúton szeretném megköszönni Fazekas István egykori bécsi magyar levéltári delegátus hasznos tanácsait, észrevételeit, továbbá Oross András jelenlegi bécsi levéltári delegátus kisebb segítségnyújtását.

often forgotten in the literature, as well as the purchase of the Bornemissza House for this purpose.

Kulcsszavak: Kassa, királyi ház, jezsuiták

Keywords: Košice, Royal House, Jesuits

Problémafelvetés és történeti kontextus. A vizsgálat apropója

A történettudomány és társtudományai művelőinek körében manapság általánosan elfogadott az a megállapítás, hogy egy adott közösség épület- és térhasználata funkcionális jellegén túl szimbolikus aspektusokkal is bír, visszatükrözi annak hatalmi, társadalmi, felekezeti viszonyait, konfliktusait. Szerencsés forrásadottság esetén ezek változásai akár folyamatukban is megragadhatóak, miként azt példának okáért Granasztói Györgynek a kora újkori Nagyszombattal kapcsolatos, jelen tanulmány témájának tágabb kontextusát illetően is releváns vizsgálódásai igazolják. A szerző az adójegyzékek segítségével igen érzékletesen mutatja be, hogy 1711-re miként győzedelmeskedett az egyházi (katolikus, barokk) nyilvánosság a polgári nyilvánossággal szemben. Az egyházi térnyerés legfontosabb, Pázmány Péter szervezői és építetői tevékenységéhez kötődő lépését a meglévő, sokszor javításra szoruló egyházi épületek helyreállítása és átalakítása, újabb épületek vásárlása, az intézményrendszer bővülése, köztük a jezsuita rendre bízott egyetem megalapítása jelentette a 17. század első felében.² Ismeretes, hogy a kérdéses időszakban lényegében ugyanezek a folyamatok zajlottak le az egész Magyar Királyság területén, melynek eredményeként a 17. század végére, a 18. század elejére a protestáns felekezetek országszerte a városfalakon kívülre, illetve Alsó-Magyarországon az artikuláris helyekre szorultak, templomaik, iskoláik, egyéb ingóságai sorra a katolikusok kezére kerültek.³

---

² *Granasztói György*: A barokk győzelme Nagyszombatban. Tér és társadalom 1579–1711. Bp. 2004. 45–113.; Módszertani szempontból számos támpontot nyújt Novák Veronika monográfiája is, amely a tér és használata vizsgálatának szép példáját hozza: *Novák Veronika*: Utcák, szavak, emberek. A városi tér és használata Párizsban a középkor és a kora újkor határán. Bp. 2018.

³ A protestánsok kiszorítására ld. a vallásgyakorlatuk szabályozására kiküldött Draskovich-Erdődy, valamint a Csáky-féle bizottságot: *Mihalik Béla Vilmos*: Az 1681. évi vallásügyi cikkelyek alkalmazása a gyakorlatban. A Draskovich-Erdődy és a Csáky-féle királyi vallásügyi bizottságok működése. In: Vértelen ellenreformáció. (Reformáció öröksége 2.) Szerk. Csorba Dávid. Bp. 2002. 55–68. *Barta M. János*: „...valamely Istenét, vallását, Királyját és hazáját igazán szerető nemes ember...” Egy 17. századi főnemes, gróf Csáky István országbíró pályaképe. Bp. 2021. 307–349.

E folyamat kezdetére fókuszálva a természetszerűen meglévő, bővebben itt nem részletezhető különbségek, egyedi jelenségek mellett több hasonlóság is megfigyelhető a katolikusok, így a jezsuita rend 17. század eleji térnyerésének megindulását övező konfliktusokban és indulatokban. A rend iránti ellenszenv csupán egyik, ám korántsem elhanyagolható vonatkozását jelentette a templomokért, iskola működtetésére alkalmas épületekért és más ingatlanokért folytatott küzdelem.⁴ Az akkoriban még többségben lévő protestáns felekezeti lakosok mellett a katolikus egyházi szervek képviselői sem feltétlenül fogadták kitörő örömmel a rend tagjait, miként az Pozsony, Győr és Sopron városa esetében megmutatkozik, ahol a városvezetés, illetve a káptalan szerződésben rögzítette a jezsuiták letelepedésének feltételeit, különös tekintettel épülethasználatuk szabályozására, korlátok közé szorítására.⁵ Ennek oka a politikai és felekezeti megfontolásokon, illetve a befolyás- és pozícióvesztéstől való félelmen túl nyilvánvalóan abban rejlett, hogy a falakkal körbevett, a modern kor emberének szemüvegén keresztül nézve szűk városi térben a terjeszkedés lehetősége erősen korlátozott volt, vagyis az gyakorlatilag csak mások érdekeinek sérelmével valósulhatott meg.

Pozsonyhoz, Győrhöz és Sopronhoz képest némi fáziskéséssel zajlott le a jezsuiták tartós megtelepedése a korban Felső-Magyarország metropoliszának számító Kassán, ahova a rend már a 17. század kezdete óta indított missziókat, a (kezdeti időkben feltehetően még missziós) rezidencia létrejöttére azonban csak az 1640-es években, valószínűleg még a város I. Rákóczi György erdélyi fejedelem kezére kerülése előtt került sor. Az atyák 1641 vége táján már bizonyosan rendelkeztek saját kápolnával is, majd a rend 1643-ban III. Ferdinándtól, Lippay György esztergomi érsek közbenjárására, megkapta a később a kollégium működésének is az alapjául szolgáló mislyei (Szent Miklós) prépostságot.⁶ A jezsuiták Kas-

⁴ Érdemes megjegyezni, hogy a szabad királyi városok 16. századi felekezetváltását is részben épp az egyházi ingatlanok és a vagyontárgyak megszerzése motiválhatta. *H. Németh István*: Felekezetváltás vagy együttélés. A szabad királyi városok katolikus egyházainak sorsa. Egy kutatási projekt első eredményei. In: Egyházi társadalom a Magyar Királyságban a 16. században. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis XVII.) Szerk. Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Pécs 2017. 165–166.

⁵ *Kádár Zsófia*: Jezsuiták Nyugat-Magyarországon a 17. században. A pozsonyi, a győri és a soproni kollégiumok. (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések) Bp. 2020. 65–83.

⁶ A rendtartományi katalógusokban csak az 1645. évnél, tehát már a jezsuiták távozását követően tűnik fel először rezidenciaként a kassai, addig következetesen misszióknak nevezik, ennél azonban feltételezhetően korábbi lehet az alapítás. Lippay György 1641 novemberére, decembere környékére datálható jelentése ugyanis már kápolnával bíró (bizonyosan missziós) rezidenciaként említi. *Ladislav Lukács*: Catalogi personarum et officiorum provinciae Austriae

sáról való kényszerű távozását követő újabb, immár több mint három évtizedre szóló visszatérését Rákóczi halála és a város III. Ferdinánd hűségére való felesküdése tette lehetővé. Annak érzékeltetése és jobb megértése érdekében, hogy a rend meggyökerezése szempontjából milyen nagy fontossággal bírt a királyi ház megszerzése – ami egyúttal a főkapitányi székhely rendre feledésbe merülő áthelyezését is jelentette –, szükséges röviden felvázolni a letelepedés kezdeti fázisának főbb, a szakirodalom által eddig talán jelentőségén alul kezelt történéseit.

A működését 1649-től újra megkezdő kassai rendház élére a folyamatosság jegyében a legutóbbi *superior* (házfőnök), a magyar hitszónoki feladatkört ellátó Széchenyi Miklós került, aki a szlovák hitszónoki feladatokat ellátó Dubóczy Márton társaságában érkezett Kassára, a megelőző időszakhoz képest messze kedvezőbb körülmények közé.⁷ Az 1649-es országgyűlésen a vallásügyben teljes vereséget szenvedő, többségében evangélikus szabad királyi város más, számára hátrányos törvények kapcsán kivívott engedményekért cserébe kénytelen volt elfogadni, hogy a katolikus mellett a református is bevett vallássá lett falain belül. 1649-ben előbb az egri püspökség helyezte vissza székhelyét Jászóról Kassára, majd a következő évben a káptalan és a ferencesek is megjelentek.⁸ Ugyanekkor újra megkezdte működését a plébánia is, amelynek első plébánosa Mokcsay András egri kanonok lett.⁹ Mindeközben a jezsuiták helyzete országosan is megerősödött azáltal, hogy Lippay György esztergomi érsek

---

S.I. III. Romae 1990. 142. Vö. *Tusor Péter*: Lippay György egri püspök (1637–1642) jelentése Felső-Magyarország vallási helyzetéről. (Archivio Santacroce) Levéltári Közlemények 73. (2002) 1–2. sz. 207. (a keltezésre ld. uo. 219–221.); Rezidenciáról beszél III. Ferdinándnak a mislyei prépostság átadásáról szóló, 1643-ban kibocsátott adománylevele is. *Farkas Róbert*: A kassai kath. főgymnasium története. In: A jászóvári prémontrei kanonokrend kassai főgimnáziumának évi jelentése az 1894–1895. iskolai évről. Kassa 1895. 19.

⁷ *Lukács, L.*: Catalogi personarum i. m., III, 251. (Széchenyi korábbi rendházfőnöki működésére ld. az 1643. és 1644. évnél. Uo. 65., 106.)

⁸ *Mihalik Béla Vilmos*: Papok, polgárok, konvertiták. Katolikus megújulás az egri egyházmegyében (1670–1699). (Magyar Történelmi Emlékek – Értekezések) Bp. 2017. 27.; *Tusor Péter*: Nemesi és polgári érdekérvényesítési törekvések a katolikusok és reformátusok kassai recepta religióvá válásában. (A Magyar Tanács és a vallásügy 1648-ban.) Magyar Egyháztörténeti Vázlatok – Regnum 10. (1998) 1–2. sz. 17–18. (Kassán egyébként az 1647. évi 18–19. törvénycikkelyek is biztosították a szabad vallásyakorlatot és az épületeikhez szükséges telket. Ld. uo. 6.); A püspökség Kassán való újjászervezéséről és az 1687-ig tartó időszakról átfogóan: *Bitskey István*: Püspökök, írók, könyvtarak. Egri főpapok mecenatúrája a barokk korban. (Studia Agriensia 16.) Eger 1997. 29–39.

⁹ *Štefan Dóci*: Ein Dominikanerkonvent im Ambiente von Pfarrei, Stadt und Staat: Die seelsorgliche Tätigkeiten der Kaschauer Predigerbrüder im 18. Jahrhundert. Dissertation. Universität Wien, 2014. 17.

1648. december 2-i oklevele a nagyszombati zsinat határozata alapján a Jézus Társaságát elismerte a magyar egyházi rend teljes jogú részének.¹⁰ A kassai jezsuiták nehézségeit pedig a zsinat azzal igyekezett segíteni, hogy még kora ősszel elengedte nekik azt a 12000 tallért, amit annak idején a klérus a néhai Cseh János pécsi püspök kezelésében álló mislyei prépostság kassai jezsuita rezidencia számára történő megváltásáért tett le. Az indoklás megemlékezett a Jézus Társasága dicséretes és gyümölcsöző munkájáról az ifjúság nevelése terén, továbbá arról, hogy a mislyei prépostság az ifjúság kiműveléséhez szükséges anyagi alap biztosításának a céljával került a rend birtokába.¹¹

A gimnáziumi oktatás és a rezidencia felívelésének időszaka a Széchenyit váltó, tisztségét 1650 és 1654 között viselő Wesselényi Miklós SJ *superiori* működése idején kezdődött meg, aki már csak azért is alkalmas választásnak tűnhetett, mert a székhelyét Kassán tartó felső-magyarországi főkapitánynak, Wesselényi Ferencnek az öccse volt, emellett 1644-ben a szendrői misszió *superior*aként némi tapasztalatot már szerezhettek a térség sajátos viszonyairól.¹² Testvéri kötelékük jó alapját jelenthette annak, hogy a protestáns polgárság ellenállásának áttöréséhez szükséges kölcsönös együttműködésük zavartalan lesz. Wesselényi rendházfőnöki időszakának tendenciáit csupán felületesen szemlélve is nyilvánvaló, hogy ekkorra egyre sürgetőbbé vált egy megfelelő férőhelyet biztosító, székhelyként funkcionáló épületet találni a rendtagok számára. A rendtartományi katalógusok szerint az 1651-ben hat fős rezidencia tagjai között egy-egy magyar, szlovák és német nyelvű lelkipásztori (*operarius*)

¹⁰ *Carolus Péterffy*: Sacra concilia ecclesiae Romano-catholicae in regno Hungariae celebrata. I. Posonii 1742. 383–384.; *Tusor Péter*: Nemzeti zsinat, 1648. Katolikus rendi autonómiatörekvés a kora újkori Magyarországon. In: Katolikus zsinatok és nagygyűlések Magyarországon a 16–20. században. (Seria Historiae Dioecesis Quinqueecclesiensis X.) Szerk. Balogh Margit – Varga Szabolcs – Vértesi Lázár. Bp.–Pécs 2014. 72.; Újabban: *Kádár Zsófia*: Soprontól Pozsonyig. A jezsuiták 17. századi országrendiségének kérdéséhez. In: Amikor Sopronra figyelt Európa. Az 1625. évi soproni koronázó országgyűlés. Szerk. Dominkovits Péter – Katona Csaba – Pálffy Géza. (Annales Archivi Soproniensis No. 2.) Sopron–Bp. 2021. 488–489.

¹¹ Nagyszombat, 1648. szeptember 19. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL OL) E 152 Acta Jesuitica (a továbbiakban: E 152) Registrata, Collegium Cassoviense (a továbbiakban: Reg. Coll. Cass.) 14. d. Fasc. 7. Nr. 19. (eredeti, pecsétes, Tarnóczy Mátyás csanádi püspök, szepesi prépost aláírásával ellátva); Bár a jezsuiták birtokképtelenségét kimondó 1608. évi koronázás előtti 8. törvénycikkely továbbra is érvényben volt, azt a kezdeti át-hidaló megoldások után a rend és pártfogói már az 1630–1640-es évektől egyre inkább figyelmen kívül hagyták. *Kádár Zs.*: Jezsuiták Nyugat-Magyarországon i. m. 38–40.

¹² *Lukács, L.*: Catalogi personarum i. m., III, 106.

feladatokat ellátó rendtag, valamint a felső-magyarországi főkapitány gyóntatója mellett már egy, a gimnázium principista osztályának tanulóit oktató tanár is helyett kapott. 1652-ben három tanárral már a teljes, hároméves grammatikai évfolyam osztályaiban és a kétéves humaniora évfolyam alsó, poétikai osztályában zajlott az oktatás, míg az 1653. évi rendtartományi katalógus szerint ugyanekkor a tanerővel az akkor kilenc főt foglalkoztató rezidencia már teljes gimnáziumi képzést nyújtott.¹³ A jezsuita rend generálisa, Goswin Nickel örömmel értesült a kassai iskola bővüléséről Wesselényi rendházfőnök 1653. január 14-én kelt leveléből.¹⁴ Ugyanebben az évben megalakult a kassai diákság számára a Szepőlótelén Fogantatásról elnevezett – 1716-tól egy úgynevezett nagyobb és egy kisebb társulatra (*Congregatio Maior* és *Congregatio Minor*) szétváló – Mária-kongregáció is, amit 1715-ig titulusát elhagyva *Congregatio Studiosorum*nak neveztek.¹⁵ Mindemellett a jezsuita generális előbb említett levele alapján már ekkoriban napirenden volt az alapító, Balassa Zsuzsanna által Ungvárra tervezett, az évtized végén azonban Kassán felállított konviktus ügyének előterjesztése a provinciális számára.¹⁶

Ismeretes, hogy a rezidenciának végül 1657 elejére sikerült elnyernie a nagyobb intézményi önállóságot jelentő kollégiumi rangot. A rendtartományi katalógusoknál elsőként az 1658. esztendőnél tűnik fel a meg-

¹³ Lukács, L.: *Catalogi personarum* i. m., III, 310., 340., 371.

¹⁴ 1653. március 22. Archivum Romanum Societatis Iesu, Provincia Austriae vol. 6., Epistolae Generalium (a továbbiakban: ARSI Austr. vol. 6.) fol. 154r. (A forrásért Fazekas Istvánnak tartozom köszönettel.)

¹⁵ Kádár Zsófia: Jezsuita vezetésű vallásos társulatok Magyarországon a 17. században (1582–1671). *Századok* 148. (2014) 5. sz. 1248–1249.; Knapp Éva: Vallásos társulatok, rekatolizáció és társadalmi átalakulás Kassán a 17–18. században. *Századok* 129. (1995) 4. sz. 794–795.; Knapp Éva: Vallásos társulatok Kassán a XVII–XVIII. században. In: 350. výročí Košickej univerzity. Jubilejný zborník príspevkov z medzinárodnej vedeckej konferencie Košice 27. februára 2007. Ed. Cyril Hišem – Štefan Eliáš – Dáša Fedorková. Košice 2007. 27.; Mihalik B. V.: Papok, polgárok, konvertiták i. m. 258.

¹⁶ Ld. a fentebb hivatkozott forrást: „*Convictus Konskianus Patri Provinciali proponendus erit; et res candide in utramque partem expensis omnibus versanda, ut ne quid per indiligentiam nostram differatur vel negligatur quod est e mente Fundatricis; vel quod esset utile iuventuti.*” ARSI Austr. vol. 6. fol. 154r.; A rendtartományi katalógusok alapján egy évvel később talán már megnyithatta kapuit valamilyen nemesi konviktus is, erre enged legalábbis következtetni az 1654–1655. évnél Gombos László neve mellett olvasható *regens convictus* titulus. A folyamatosságra látszik utalni, hogy az 1657 és 1662 közötti időszakban, haláláig – tehát már a konviktus hivatalos, 1659. évi felállítása előtti két esztendőben is – Wesselényi Miklós korábbi kassai rendházfőnök mint *regens convictus nobilium* tűnik fel. (Lukács, L.: *Catalogi personarum* i. m., III, 402., 434., 510., 517., 555., 595., 637, 680.) A kérdés mindazonáltal még megoldásra vár.

nevezés, amely szerint akkor összesen tizenkilenc tagja volt.¹⁷ Ezt követően a kollégium intézményrendszere, összefüggésben oktatási-nevelési feladataival, az 1660-as évek derekáig gyors bővülésnek indult, amelynek fő mozzanatai a szakirodalomból széles körben ismertek. 1659-ben Lippay György esztergomi érsek Kassán felállította a jezsuiták vezetésére bízott, külön épületben, a kollégium székhelyének is helyet adó Fő utcában elhelyezett nemesi konviktust, majd 1660-ban megindult az oktatás a Kisdy Benedek egri püspök által még 1657-ben megalapított kassai jezsuita akadémián is. A folyamat csúcspontjaként 1665-ben megkezdhette működését a jezsuiták irányításával a kassai papi szeminárium, a Kisdianum.

Az általam vizsgált források sajnos nem árulják el, hogy az első néhány évben hol működtek a kassai rendtagok, a korábbi gyakorlat alapján csupán feltételezni lehet, hogy valahol az oltalmukat biztosító Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitány környezetében. A kollégiummá alakulás felé vezető úton való továbblépést mindazonáltal egyértelműen az észak-déli irányú Fő utcában (mai nevén Hlavná ulica, az adománylevélben Nagy utca) található úgynevezett királyi ház (*domus regia*) jezsuita rendnek adományozása tette lehetővé az évtized derekán, amely aztán a Jézus Társasága 1773. évi feloszlatásáig a kollégium mint intézmény székhelyéül szolgált. A kollégium irányítása alá tartozó intézmények közül a királyi házban kapott helyett a gimnázium és az akadémia is, és közvetlenül mellette – a kettőt összeépítve¹⁸ – építtette fel Báthory Zsófia 1671 és 1681 között az addig csak kápolnával rendelkező rend számára a Szentháromság-templomot.¹⁹ Az épület ekkorra már jelentős múlttal bírt. Azon túl, hogy a székhelyüket Kassán tartó

¹⁷ Lukács, L.: *Catalogi personarum i. m.*, III, 517–518. (A rendtartományi katalógus szerint Toposs Ferenc rektor 1657. március 26. óta kormányozta a kollégiumot, ugyanakkor már a kassai jezsuita akadémia Kisdy Benedek egri püspök által egy hónappal korábban kibocsátott alapítólevele is Toposzt nevezte meg a kollégium rektoraként. Ld. Régi magyar egyetemek emlékezete. Memoria universitatum et scholarum maiorum regni Hungariae 1367–1777. Válogatott dokumentumok a magyarországi felsőoktatás történetéhez. Szerk. és bev. Szőgi László. Bp. 1995. 180.)

¹⁸ Bár Wick Béla egy alkalommal félreérthető módon a templomról úgy ír, mint amely az egykori királyi ház helyén áll, később a premontreiek konventje kapcsán egyértelművé teszi, hogy a „templommal összeépült a premontreiek konventje és főgimnáziuma”, a konvent épületét a királyi házzal azonosítva. Wick Béla: *Kassa története és műemlékei*. Kassa 1941. 337. vö. 391. (Máskor a templomról és a konventről is úgy ír, mint amelyek a királyi ház helyén állnak: Uo. 64., 299–300.)

¹⁹ A templom építésének menetéről: Mihalik B. V.: *Papok, polgárok, konvertiták i. m.* 236–237.; 20. század eleji részletes leírása: Wick B.: *Kassa története i. m.* 388–391.

főkapitányoknak is időről időre lakhelyeül szolgált, itt tartotta fejedelmi udvarát kassai tartózkodása idején Bocskai István, Bethlen Gábor, majd I. Rákóczi György.²⁰ Birtoklása a rend számára a gyakorlati szempontok mellett eszmei, szimbolikus jelentőséggel is bírt, hiszen itt laktak és vállaltak mártírhalált 1619 őszén Pongrácz István, Grodecz Menyhért és Kőrösi Márk.²¹ Eladományozásának ténye ugyan nem ismeretlen a szakirodalomban, átadásának és az alternatív elképzeléseknek, illetve az átadást övező politikai-felekezeti konfliktusnak és az annak keretein belül lezajló épületcserének – a felső-magyarországi főkapitányi székhely áttételének – a részletei azonban csak részben ismertek, és azok bemutatása is rendre pontatlan vagy téves adatokon alapul. Emiatt szükségessé vált a kérdés újratárgyalása.

A hadszertár mint alternatív lehetőség

A források alapján nagy vonalakban nyomon követhető a királyi ház átadásáig vezető folyamat, amely nem teljesen elválasztható a Pálffy Pál nádor által vezetett harmincfős bizottságnak a városi tanáccsal folytatott, a katolikusok és a reformátusok vallásügyével kapcsolatos 1650 eleji tárgyalásaitól.²² Az egyik lehetőségként – a királyi ház alternatívájaként – az ekkor hadszertárként (*armamentarium*) használt volt ferences templom merült fel, amely a kolostorral együtt nagy károkat szenvedett el az 1556. évi nagy tűzvészben. Miután a ferencesek más kolostorba vonulva elhagyták Kassát, a kamara tette használhatóvá az épületeket, a templo-

²⁰ *Kerekes György*: Bethlen Gábor fejedelem Kassán 1619–1629. Kassa 1943. 94. Wick B.: Kassa története i. m. 391. *Révész Kálmán*: A kassai első református templom története. *Protestáns Szemle* 9. (1897) 8. sz. (Első közl.) 430.

²¹ *Wick B.*: Kassa története i. m. 86., 391.

²² A reformátusok ennek eredményeként kapták meg a városi mészárszék nyugati oldalán a templom, iskola és paplak építésére alkalmas telket. *Wick B.*: Kassa története i. m. 401. vö. *Révész K.*: A kassai első református templom története i. m. 432–433.; Pálffy kassai tanácshoz szóló, Bajmócon, 1649. augusztus 13-án kelt levele, valamint a református egyház megalakulását biztosító, Kassán, 1650. február 19-én kibocsátott nádori okirat: *Révész Kálmán*: Százéves küzdelem a kassai református egyház megalakulásáért 1550–1650. Bp. 1894. 96–103.; A tárgyalások kimerítő, fárasztó voltára világít rá Pálffy Pál nádor Maximilian von Trauttmansdorff főudvarmesterhez, a Titkos Tanács elnökéhez intézett, Kassán, 1650. február 16-án kelt levele. További, ez idő tájt Trauttmansdorffhoz intézett levelei alapján tudható, hogy 1650. február 12. és 20. között bizonyosan Kassán tartózkodott. Ld. *Anna Fundárková (Fundárek Anna)*: Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof des 17. Jahrhunderts. Die Briefe von Paul Pálffy an Maximilian von Trauttmansdorff (1647–1650). (Publikationen der ungarischen Geschichtsforschung in Wien. Bd. I.) Wien 2009. 51–58. (Pálffy kassai jelenlétének a témával kapcsolatos vonatkozásait alább, a megfelelő helyekhez tartozó lábjegyzetekben közlöm.)

mot hadszertárrá, a kolostort lakásokká alakítva.²³ III. Ferdinánd 1649. október 5-én a helyben illetékes Wesselényi Ferenc felső-magyarországi főkapitánytól kért véleményt a hadszertár jezsuitáknak való átadásának és ezzel összefüggésben a fegyverek, lőszeresek más, alkalmas helyre való átszállításának lehetőségéről.²⁴ Megemlítendő, hogy ez év vége táján nyújtotta be beadványát Pálffy Pál nádor az uralkodóhoz a katolikusok és reformátusok követelése kapcsán a templomuk, plébániájuk és iskolájuk számára Kassa városában kijelölendő helyek kapcsán. A város ugyanekkoriban a nádorhoz szóló levelében bizonyos, a katolikusok számára átadandó helyek elfogadásával kapcsolatos kifogásokra utalt, a domonkos rend épületeire vonatkozó jogát illetően az 1649. évi 12. törvénycikkelyre hivatkozva, értelmezésük szerint ugyanis az alapján kolostorok vagy más épületek kijelölésére nem, csupán puszta helyek kijelölésére voltak kötelezhetőek.²⁵

Ezzel összefüggésben értelmezendő Wesselényi Ferenc 1650 májusi közepén e tárgyban született levele III. Ferdinándhoz, amelyben beszámolt róla, hogy az egykori ferences templomot – valójában a kita-

²³ Wick B.: Kassa története i. m. 376.

²⁴ I. Ferdinánd Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1649. október 5. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 2. (eredeti, pecsétes, Orosvy György ellenjegyzésével)

²⁵ MNL OL A 33 Magyar Kancelláriai Levéltár regisztratórája, Propositiones et opiniones 4. d. ex 1649. Nr. 217. fol. 780–785. (Latin nyelvű kivonat és vélemény. Mellékletben Pálffy Pál rövid, kevés konkrétumot tartalmazó német nyelvű folyamodványa és Kassa város 1649. december 3-án kelt levele Pálffyhoz.); Az 1649. évi 12. törvénycikkely csupán általánosságban, a templomok, iskolák és paplakok számára alkalmas, célszerű és elégséges helyek kijelöléséről szól a katolikusok és reformátusok számára, megismételve a számukra Kassán szabad vallásgyakorlatot biztosító 1647. évi 18–19. törvénycikkelyek vonatkozó helyeit. Magyar Törvénytár (Corpus Juris Hungarici), 1608–1657. Szerk. Márkus Dezső. Bp. 1900. (az 1647. évi törvénycikkelyekre ld. uo. 440–443.); A domonkosokra való utalás bizonyosan azzal áll összefüggésben, hogy magyarországi *generalis commissarius*uk, Eustachius de Brixia 1649-ben tiltakozott Pálffy Pál nádornál az ellen, hogy épületeiket és azok tartozékait saját céljaira használta a város. A domonkosok még 1556-ban hagyták el Kassát egy tűzvész után, majd 1578. április 10-én II. Rudolf német-római császár, magyar és cseh király Kassa városának adta a rend templomát, amit felújítottak és gabonátárolásra szolgáló élelőstárnak alakítottak át. Rudolf ugyanakkor azt is kikötötte, hogy a domonkosok visszatérése esetén a városnak ellenkezés nélkül vissza kell adnia az épületet. A templom végül egészen az 1674. augusztusi tűzvészig élelőstárként működött – amikor is a lángok martalékká vált, majd a Szepesi Kamara kezelésébe került –, míg a kolostor romjain időközben lakások, házak, istállók épültek. A domonkosok csak az 1690-es évek végén, az orsolyita apácákkal egy időben tudtak visszatérni Kassára. Bővebben: *Dóci, S.*: Ein Dominikanerkonvent i. m. 27–37.; *Mihalik B. V.*: Papok, polgárok, konvertiták i. m. 241–245.

karított szentélyt és a sekrestyét, amit 1672-ig a káptalan és a ferencesek közösen használtak, míg az elkülönített templomhajó továbbra is hadszertár maradt²⁶ – a visszatérő káptalan vette át az uralkodó rendelkezésének megfelelően, és ez ellen a polgároknak sem volt kifogásuk.²⁷ Szerinte a jezsuiták számára az épületnek az a része volt átadható, amely akkor egy általa Zeibertként megnevezett személy²⁸ lakásául szolgált. Nehézségekre hivatkozva ugyanakkor nem találta tanácsosnak a főkapitányi házhoz tartozó helyek atyáknak való átbocsátását. Feltehető, hogy az ügyben nem sokkal később öccse, Wesselényi Miklós atya uralkodói audiencián is járt, a főkapitány ugyanis általa kívánt szóban világosabban is üzenni.²⁹

Talán a Wesselényi levelében szereplő helyek (a főkapitány a *spatium* szó többszámát használta) egyikével azonos az a főkapitányi rezidenciához tartozó házrész („*spatium quoddam terrae penes domum nostram generalatus*”, később „*illam particulam domus nostrae*”), amelynek visszaadá-

²⁶ Mihalik B. V.: Papok, polgárok, konvertiták i. m. 237. vö. Wick B.: Kassa története i. m. 376. (utóbbi a ferencesek kapcsán a kolostoruk udvari részén található Szent Antal-kápolnát említi); Bár már 1666-ban felmerült, a hadszertár kiürítését majd csak 1682-ben rendelte el I. Lipót, megparancsolva, hogy a templom teljes területét szolgáltassák vissza a ferenceseknek. Erre azonban csak Thököly Imre rövid uralma után került sor. A templomot 1689. május 28-án szentelték fel. Mihalik B. V.: Papok, polgárok, konvertiták i. m. 237.

²⁷ Itt érdemes újfent utalni Pálffy Pál nádor szerepére, aki még 1650. február 12-én Kassáról két levelet is írt Maximilian von Trauttmansdorff főudvarmesternek, az egyikben uralkodói határozatot kérve a ferences kolostor ügyében, ettől remélve a katolicizmus terjesztését. Ugyanezen a napon írt másik levelében mellékletben megküldte, hogy mit írt a kassai jezsuiták kapcsán az uralkodónak. *Fundárkövő, A.*: Ein ungarischer Aristokrat am Wiener Hof i. m. 51–53. (A Szepesi Kamara 1650. május elsején adta át a ferences kolostort az egri káptalannak. Ld. uo. 52., 1. lj.); Ld. még Pálffy Pál III. Ferdinándnak szóló, három nappal későbbi levelet, amely a kassai jezsuiták és iskolájuk számára szükséges hely kapcsán röviden érinti Wesselényi Ferenc főkapitány és öccse, Wesselényi Miklós atya személyét is. Kassa, 1650. február 15. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 2.

²⁸ Farkas Róbert is hivatkozott Wesselényi levelére (Farkas R.: A kassai kath. főgymnasium i. m. 24.), aki az általa „*Zeihart puskamüveként*” megnevezett személyt a Csáky László alább ismertetett levelében szereplő fegyvermesterrel (*magister pixidarius, Büchsenmeister*; Farkas szintén helytálló fordításával: puskaműves-sel) azonosította. Wesselényi levelében azonban valójában két alkalommal is a „*Zeibert*” forma olvasható, bármiféle egyéb tiszttség megnevezése nélkül. Nem kizárható, hogy a *Zeugwart*, azaz hadszertárnok torzult alakjáról van szó, nem pedig személynévről (ezúton is köszönöm Fazekas István észrevételét), a kérdés mindazonáltal még tisztázásra vár.

²⁹ Wesselényi Ferenc III. Ferdinándnak. Szendrő, 1650. május 14. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 1. (eredeti, hátoldalán vörös viaszpecséttel)

sát még márciusban parancsolta meg III. Ferdinánd, minthogy a benne lakó kassai polgárok jogszerűtlenül idegenítették el.³⁰ Az sem kizárható, hogy valójában azokról a Lippay György és Csáky László levelében egyaránt szereplő polgárházakról van szó, amelyeket Pálffy Pál nádor jelölt ki a jezsuiták számára, átadásuknak azonban ellenállt a polgárság.³¹ A Wesselényi Miklós atya *supplicatió*jára hivatkozó Lippay emiatt egyetértését fejezte ki az uralkodó felé a hadszertár egyes helyiségeinek átadását illetően. A szentély közös használatát megemlítve Pozsony példájára hivatkozott, ahol a Szent Márton-plébániatemplomban volt a jezsuitáknak egy kápolnája.³² Wesselényi Ferenc és Lippay leveléhez hasonló javaslat olvasható a jezsuiták által megkeresett Csáky László országbíró egy nappal később kelt, szintén az uralkodóhoz szóló levelében is. Eszerint az atyák a nádor által kijelölt polgárházak helyett, tartva átadásuk esetleges negatív következményeitől, a fegyvermester lakhelyeül szolgáló, a hadszertár tulajdonában álló ház vagy házrész átadását kérték.³³

³⁰ III. Ferdinánd Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1650. március 5. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 2. (eredeti, pecsétes, Szelepcsényi György nyitrai püspök, kancellár és Oroso György ellenjegyzésével; mellékletben a Kassa városának szóló, ugyanezen a napon kelt uralkodói parancslevél másolati példánya); A szóban forgó helyet Farkas Róbert mint a „*generalatus tőszomszédtságában lévő*” házat azonosította. *Farkas R.: A kassai kath. főgymnasium i. m. 23.*

³¹ E két levélre szintén hivatkozik Farkas Róbert (*Farkas R.: A kassai kath. főgymnasium i. m. 24.*), Lippay levelének azonban nem minden lényeges mozzanatát közli, és azokat is részben tévesen. Leírása alapján ugyanis Lippay azt kérte az uralkodótól, hogy „*ne a palatinalis házat engedje át a patereknek, miként a polgárság javasolja, hanem a fegyvertár helyiségeit jelölje ki*”, az érsek levelében erre vonatkozóan azonban nem ez, hanem a következő áll: „*Cives enim Cassovienses nolunt dare domos illas civiles, quas dominus palatinus destinavit*”. A levél jelzetét ld. alább, a Lippay levelét érintő résznl.

³² Lippay György III. Ferdinándnak. Nagyszombat, 1650. május 26. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 1. (eredeti, hátoldalán elsötétedett vörös viaszpecséttel.); A pozsonyi jezsuiták Szent Márton-plébániatemplomban lévő szentélyére ld. *Fazekas István – Kádár Zsófia – Kökényesi Zsolt: A pozsonyi jezsuita gimnázium diáksága. Anyakönyvi adattár (1637/1650–1773). I. (Katolikus iskoláztatás a kora újkori Magyarországon II.) Bp. 2021. 19.*

³³ „*Proinde supplicat [ti. a jezsuiták – B. M. J.] Maiestati Vestrae humillime, ut domum penes armamentarium (ubi etiam templum capitulare restauratum est) quam nunc magister pixidariorum inhabitat, dignetur dictis patribus assignare, ut separatim et loco commodiori se, et scholas suas collocare possint, etiam ob vicinitatem templi. Et cum haec ipsorum petitio, solius huius ministri transmigracionem requiratur, qui etiam alibi, et in proximo, ad domum artolleriam, sufficienter accommodari poterit, vergatque in maximum bonum religionis catholicae, patres sine murmuracione, competentia, aut coactione civitatensium, in proprio Maiestatis Vestrae fundo, sese stabilire possent.*” Csáky László III. Ferdinándnak. Pozsony, 1650. május

Wesselényi Ferenc, Lippay György és Csáky László fentebb ismertetett levelei egyértelművé teszik, hogy maguk a jezsuiták is megelégedtek volna azzal, ha a fegyvertár valamely helyiségében jelölték volna ki számukra a kollégium alapításához szükséges, illetve a gimnázium elhelyezésére szolgáló helyet, ami nem csupán a káptalannal közösen használandó szentély, hanem a kassai polgárok ellenállásának kikerülése miatt is praktikusnak tűnt. Emellett, noha már kezdetben felmerült, hogy az akkor Wesselényi főkapitányi székhelyeként használt királyi házban, a mindenkori főkapitány mellett lakjanak az atyák, Lippay érsek szerint a két fél hosszú távon nem fért volna meg egymás mellett. Wesselényinek szóló, 1650. április 9-én Nagyszombatban kelt levelének részlete lényegében egybevág a korábban leírtakkal: „*Szolgálók kegyelmednek édes generális uram, és kívánok Istentől minden jót. Palatinus uram megérkezvén, semmit többet nem értettem ökegyelmétül az mit végezett volna, hanem az cassai religio dolgát, kiben bár ne lett volna olyan engedelmes, hanem assig-nált volna szentegyháznak való helyt is az váras, az szegény jezsuitáknak az armamentariumot kellett volna adni, mert ezek az váras gratiajából nem obtineálhatnak házat, kegyelmeddel egy házban, vagy legalább successorival, el nem férnek.*”³⁴ A hadszertár egy részének átadása mint lehetőség azonban a jelek szerint még ez évben lekerült a napirendről. A Pálffy Pál nádor által a főkapitányi házban kijelölt hely szűkössége miatt ugyanis az uralkodó 1650 szeptemberében újabb helyiségek – az alsó ambituson lévő, gabona megőrlésére szolgáló hely (*pistrinum*), a konyha, az istálló

---

27. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 1. (eredeti, a hátoldalon vörös viaszpecséttel) Vö. *Farkas R.*: A kassai kath. főgymnasium i. m. 24–25.; Farkas Róbert szerint a hadszertár mellett lévő házról írt Csáky, Wesselényi levelénél viszont a puskaműves lakóhelyeként a hadszertár épületének azon részét azonosította, amely leírása szerint „a templomon felül, a telek belső választófaláig terjed” (uo. 24). Tekintettel az ellentmondásokra, nem teljesen világos, hogy a vonatkozó résznél Csáky országbíró a szokásos „ház”, esetleg a szűkebb, „lakhely” értelemben használta-e a *domus* szót.

³⁴ A levél egy másik fontos, a tágabb kontextust, illetve a személyes kapcsolatok aktuális minőségét megvilágító részletet is elárul. Lippay leírása alapján Pálffy ekkoriban elhidegült III. Ferdinándtól („*male contentus öfelségével, sem nem ír, sem fel nem megyen*”), Wesselényi Ferencsel azonban éppen ekkorra rendeződött a viszonya. Ennek egyik jeleként Wesselényi „*szép lovakkal*” ajándékozta meg Pálffyt, amivel kapcsolatban az érsek némi megbántódással jegyezte meg: „*Énnekem nem juthata az kegyelmed lovaiban, azt is cancellarius uramnak [Szelepcsényi György nyitrai püspök, kancellár – B. M. J.] küldötte volt, az kit ígért, az feketét.*” Lippay György Wesselényi Ferencnek. Nagyszombat, 1650. április 9. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 18. (eredeti, hátoldalán vörös viaszpecséttel, tudomásunk szerint kiadatlan)

vagy csapszék egy része (*partem stabuli*) és a felső ambituson lévő néhány szoba – átadását rendelte el a jezsuiták számára.³⁵

A királyi ház kibővítése és eladományozása. A Bornemissza-ház megvásárlása

A főkapitányi ház kibővítése céljából a kincstár megvásárolta az annak nyugati és keleti részével határos, ekkor polgárok lakta két pincés szegletházat is. Miután ezek átengedésére a város már 1650-ben késznek mutatkozott 1340 birodalmi tallér letétele fejében, III. Ferdinánd 1650 szeptemberében – ugyanazon a napon, mikor elrendelte a királyi ház fentebb említett helyiségeinek átadását a jezsuiták számára – utasította a Magyar Kamarát, hogy a felső-magyarországi jövedelmekből fizessék ki a kérdéses összeget. Miután azonban a pénz kifizetése és így a szegletházak átadása sem történt meg, 1652 márciusában az uralkodó Wesselényi Ferenc főkapitányt bízta meg, hogy járjon el az ügyben és eszközölje ki, hogy a pénz letételét követően a város azokat minden további késlekedés és nehézségek támasztása nélkül adja át. 1654 őszéig azonban nem történt előrelépés. Amint a Magyar Kamara Szepesi Kamarának szóló 1653. márciusi átírata elárulja, a pénz kifizetése a közbejövő szükségzerűségekre és a felső-magyarországi kamarai jövedelmek elégtelenségére hivatkozva maradt el, időközben pedig az ügyet előmozdítandó Wesselényi főkapitány öccse, Wesselényi Miklós házfőnök is felajánlotta, hogy az 1340 birodalmi tallért kölcsönbe leteszi a kamarai pénztárnoknak, amit később a kassai jezsuiták számára kellett volna visszafizetni.³⁶

1654 szeptemberének elején végül Szelepcsényi György nyitrai püspök, kancellár arról értesítette III. Ferdinándot, hogy az udvar kérésére a városi tanács felajánlotta a két szegletházat, amit az uralkodó köszönettel elfogadott, jelezve egyúttal az egyik ház alatti pince iránti igényét is.³⁷ Decemberben a város a szegletházak érintett részeinek összeírását tartal-

³⁵ III. Ferdinánd Wesselényi Ferencnek. Ebersdorf, 1650. szeptember 13. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 2. (eredeti, pecsétes, Szelepcsényi György nyitrai püspök, kancellár és Ruttkay András ellenjegyzésével) Vö. *Farkas R.*: A kassai kath. főgymnasium i. m. 25.

³⁶ A Magyar Kamara a Szepesi Kamarának. Pozsony, 1653. március 13. MNL OL E 250 Szepesi Kamara regisztratórája, Litterae Camerae Posoniensis et aliorum (a továbbiakban: E 250) 28. d. Fasc. 27. Nr. 19. (mellékletben: III. Ferdinánd a Magyar Kamarának. Ebersdorf, 1650. szeptember 13. Másolati példány, Szelepcsényi György nyitrai püspök, kancellár és Ruttkay András ellenjegyzésével); III. Ferdinánd Kassa városának és Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1652. március 6. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 2. (másolati példányok, Szelepcsényi és Ruttkay ellenjegyzésével)

³⁷ Ebersdorf, 1654. szeptember 4. MNL OL E 152 Irregistrata, Collegium Cassoviense (a továbbiakban: Irreg. Coll. Cass.) 203. d. 6. t. Nr. 2. (címezés és aláírások nélküli másolati példány)

mazó és a vételár kifizetésének tényét rögzítő bizonyáglevellet adott ki az eladásról. Utóbbiak részletekbe menő leírása szerint bodrogkeresztúri Borbély István 1250 forintért megvásárolt házrészei „*az öfelsége generálisa házának napnyugati, avagy piaci felől való szeriben, az börtön kis utca meneteliben vannak situáltatva*”. Ugyanott volt található a városi tulajdonban lévő, ám szintén átengedett „öreg” pince és fenti szoba is, míg Sebestyén Albert szíjgyártó és felesége, Rodanin (némileg bevettebb formájában Rodany) Zsuzsanna 1140 forintért megvásárolt házrészei „*az öfelsége generálisi házának napkelet felől való hátulsó részében és szegletiben, az kovács és börtön utcák menetelekben vannak situáltatva*”.³⁸

A királyi házra és tartozékaira szóló adománylevelet – Szelepcsényi saját bevallása szerint az ő közbenjárása eredményeképpen³⁹ – 1654. december 29-én bocsátotta ki III. Ferdinánd a jezsuiták számára, és ugyanezen a napon állították ki a jezsuiták beiktatását elrendelő uralkodói határozatot az egri káptalan számára. Az adománylevél szövegének indoklása utal a Jézus Társaságának a fiatalság tudományokra és művészetekre való oktatásában, a katolicizmus terjesztésében és a hívek lelki üdvének előmozdításában betöltött szerepére, továbbá a jezsuita vértanúkra, akiknek a „katolikus vallásért kiontott vére” megszentelte az épületet.⁴⁰ Wesselényi Ferenc főkapitányi rezidenciájának az uralkodó ugyanezen a napon a végrendeletileg Wesselényit és feleségét, Széchy Máriát illető, ám ekkor a Szepesi Kamara kezelésében álló úgynevezett Bornemisz-

³⁸ Kassa városának 1654. december 10-re datált, magyar nyelvű bizonyáglevellei a nyugati és keleti szegletház összeírása és eladása tárgyában, valamint az egyes helyiségek értékbecslése: MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 16. fol. 92r.–94.v., 99v.–100v., 104r.–104v.

³⁹ Szelepcsényi György Keresztes István kassai jezsuita rendházfőnököknek. Bécs, 1655. január 1. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 5. (eredeti, hátoldalán vörös viaszpecséttel, a címzésben Keresztesit a kassai jezsuita kollégium rektorának titulálva!)

⁴⁰ Az adománylevél kibocsátásának körülményeiről ld. *Farkas R.*: A kassai kath. főgymnasium i. m. 25–28. (közölve az oklevél szövegét, de nem az eredeti példány alapján); Eredeti, pecsétetes példányát ld. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 13. d. Fasc. 6. Nr. 1. (Szelepcsényi György nyitrai püspök, kancellár és Ruttkay András ellenjegyzésével) Vö. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 6. (Az 1654. december 29-én, Bécsben kiállított adománylevél egri káptalan által kiállított, vörös viaszpecséttel és Pethes András nagyprépost aláírásával ellátott hiteles másolata: Kassa, 1703. október 4. Beletéve az adománylevelnek egy egyszerű, javított másolati példányába. Mellette az adománylevellel egy napon és helyen kelt, a jezsuiták beiktatását elrendelő uralkodói határozat); A rend kedvéért meg kell jegyezni, hogy a királyi könyvekben egy 1654. december 29-re és egy 1655. december 29-re datált változat is fennmaradt. MNL OL A 57 Magyar Kancelláriai Levéltár regisztratúrája, Libri regii vol. 11. pag. 175–176., 461–462.

sza-házat (másik nevén Rueber-ház) rendelte.⁴¹ A ma a Szlovák Műszaki Múzeumnak (Slovenské technické múzeum) helyet adó, egykoron Hans Rueber von Püchsendorf felső-magyarországi főkapitány tulajdonában lévő házat – pontosabban akkor három házból álló házcsoportot – még Bethlen Gábor idejében kapta meg Kassa városától Bornemissza János († 1653) felső-magyarországi vicekapitány,⁴² amit 1652. szeptemberi végrendeletében a Wesselényi házaspárra hagyott.⁴³

Amint az Udvari Haditanács május 14-i tájékoztató emlékiratából kiderül, Wesselényi az általa 15000 forintra becsült Bornemissza-házat nem sokkal nádorrá választását követően 1000 dukát azonnali kifizetésért felajánlotta a jövőbeni felső-magyarországi főkapitányoknak, a szöveg szerint a Jézus Társasága iránti szeretete és a jezsuita mártírok miatt, továbbá hogy az ország lakosai ne panaszkodjanak a főkapitány állandó

⁴¹ „*Alteris vero praenotatam nostram domum regiam per te religiosis patribus Societatis Jesu, sicut etiam domum magnifici olim Joannis Bornemissza, tibi pro usu residentiae generalatus, per Cameram nostram Scepusiensem resignatas esse.*” III. Ferdinánd Wesselényi Ferencnek. Bécs, 1654. december 29. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 16. fol. 91r.–92r., 99v. („*Exemplar literarum Suae Maiestatis ad comitem Franciscum Wesselenji, de domo regia Societati, et domo Bornemiszaiana residentiae generalatus tradita.*”); A királyi ház és a Bornemissza-ház ügyében a döntés legkésőbb november első felére már megszületett, erre ld. az uralkodó 1654. november 10-én Bécsben kelt levelét Wesselényi Ferenchez és a Szepesi Kamarához. Uo. fol. 90r.–91r., 98v.–99r.; A királyi ház adománylevelében egyébként szintén található erre való utalás (*Farkas R.: A kassai kath. főgymnasium i. m. 27.*), Farkas Róbert azonban valamiért elsiklott a kérdés fölött.

⁴² (Szendrői) Bornemissza János korábban mint Bethlen Gábor erdélyi fejedelemhez hú vice- és főkapitány is volt Kassán, majd Wesselényi főkapitánysága idején, 1648-tól 1653-ban bekövetkezett haláláig annak vicekapitányaként működött. *Pálffy Géza: Kerületi és végvidéki főkapitányok és főkapitány-helyettesek Magyarországon a 16–17. században.* (Minta egy készülő főkapitányi archontológiai és „*életrajzi lexikonból*”). *Történelmi Szemle* 39. (1997) 2. sz. 273–274.

⁴³ *Wick B.: Kassa története i. m. 427–428. vö. Kerekes Gy.: Bethlen Gábor fejedelem Kassán i. m. 116–118.* (Wick 1652. szeptember 28-ra datálja a végrendeletet, míg Kerekes vélhetően az ő nyomán, de talán tévesztve 1652. szeptember 8-ra.); A két szerző hivatkozással alá nem támasztott leírása szerint a Bornemissza-házat a város vásárolta meg, és azt követően lett a főkapitányok székhelye, ez az állítás azonban a források alapján egyértelműen téves. A ház megöröklésének feltételeként Wesselényinek 2000 forintot ki kellett fizetnie a Bornemissza-örökösöknek. Miután a házat Wesselényi átengedte a kincstárnak, 1656. október 31-én III. Ferdinánd utasította a Szepesi Kamarát, hogy fizesse ki a kérdéses összeget az örökösöknek. *Badál Ede: Művészettörténeti regeszták a királyi határozatokból és rendeletekből.* VII. *Ars Hungarica* 3. (1975) 2. sz. 295.

lakásának hiánya miatt.⁴⁴ Ajánlatát az Udvari Kamara, illetve az uralkodó elfogadta. Az 1655. május 15-én a Magyar Kamara számára kibocsátott uralkodói parancs értelmében a Szepesi Kamarának a felső-magyarországi jövedelmekből kellett kifizetnie az összeget. Az utólag betoldott indoklás az Udvari Haditanács emlékiratához hasonlóan kiemelte, hogy Wesselényi a panaszok elkerülése végett ajánlotta fel házát („*ne status regni in defectu eiusdem accomodationis ausam conquerendi habeant*”). Az uralkodói parancs további érdekessége, hogy a házát egy bizonyos Révaynak, a Wesselényi utódjaként a főkapitányi tisztségre kiszemelt személynek a kezéhez („*ad manus proxime subsecuturi generalis (tit.) Révay*”) kellett volna bocsátani.⁴⁵ Vagyis Wesselényit már ekkoriban foglalkoztatta a leköszönés gondolata, végül azonban egészen 1658-ig a hivatalában maradt.⁴⁶ Az Udvari Haditanács emlékiratának a Wesselényi jezsuiták iránti szeretetét említő rész feltehetően arra való utalás is, hogy biztosan ne kelljen a későbbiekben sem kiköltözniük a királyi házból. Maga az elképzelés, miszerint a Bornemissza-ház lenne a főkapitányok új székhelye, valójában már 1653 nyarán felmerült. Wesselényi akkor bizonyos újonnan felmerülő szükségére hivatkozva („*pro moderna mea necessitate*”) legalább 5000 forint kifizetését kérte az uralkodótól a Szepesi Kamara

⁴⁴ Az Udvari Haditanács emlékiratának önmagában egyébként nem könnyen értelmezhető kivonatos másolata a következőképpen hangzik: „*Demnach auch die Residenz der Generaln zue Caschaw denen P. P. Societatis geschenckht worden, und Euer Majestät Dienst erfordert, daß der khünfftige General eine Wohnung in bemelter Statt habe, alß hat sich der Herr Palatinus offerirt, daß er sein aldort habendes Hauß, welches ihme der Bornemissa vermacht, auß Lieb zue der Societet, und wegen der fünff [!] Martýrer, welche daselbst umgebracht worden, und damit die Regnicolae sich nit beschwären, wann der General kheine Wohnung haben sollte, weiln seine erste Residenz verschenckht worden, ungeachtet er selbiges Hauß nit umb 15000 Florenos geben hette, wann ihme alhier gleich 1000 Duggaten bezahlt werden, solches gleich dem Revay zuüberlassen, also daß es eines Generals Residenz seje, welches dann für gar ein hailsambes werde befunden worden, und daß in allweg auf Mittel durch die löbliche Hoff Cammer gedacht werden möchte, darmit ermelte 1000 Duggaten alhier gleich bezahlt werden.*” Österreichisches Staatsarchiv, Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofffinanz Ungarn Akten (a továbbiakban: ÖStA FHKA HFU) Kt. 454. 1655. május 14. [r. Nr. 196.] fol. 64–65. (A szövegben említett Révay személyére ld. a következő lábjegyzetet.)

⁴⁵ ÖStA FHKA HFU Kt. 454. 1655. május 15. [r. Nr. 196.] fol. 82–83.; Talán az 1652-ben tokaji kapitányi tisztséget viselő Révay Istvánról van szó, ld. beadványát a felé fennálló tartozás, a dob és zászló ügyében: A Magyar Kamara a Szepesi Kamarának. Pozsony, 1652. augusztus 1. MNL OL E 250 27. d. Fasc. 26. Nr. 79. (Mellékletben Révay beadványa)

⁴⁶ Mindazonáltal hozzá kell tenni, hogy ténylegesen már 1655 februárja, márciusa óta Wesselényi helyettese, Gersei Pethő Zsigmond látta el a főkapitányi teendőket. Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 273.

útján, hogy az egyébként 15000 forintra becsült házat örökösen átengedje a főkapitányok rezidenciájául.⁴⁷

A királyi házhoz megvásárolt két szegletházat és a korábban városi tulajdonban lévő pincét azonban nem adta át a város, mondván, hogy azokat nem a jezsuiták, hanem a király, illetve a főkapitányság számára engedték át,⁴⁸ emellett a jezsuiták borárúsításától is tartottak.⁴⁹ A helyzetet az emiatt kifejezetten kellemetlen helyzetbe kerülő Wesselényi Ferenc közbenjárása oldotta meg, aki 1655 februárjában humortól, szenvedélytől és finom fenyegetéstől sem mentes levelében tett rá ígéretet a kassai bírónak, hogy a hadszertárnál lévő korcsmában meg fogja akadályozni a jezsuiták bormérését. Egyúttal azonban azt is világossá tette, hogy az újonnan megszerzett épületekkel, épületrészekkel a király immár saját tulajdonaként szabadon rendelkezhet, akár árnyékszékké is alakíthatná őket, ha úgy látná jónak – vagyis a jezsuitáknak is joga van eladományozni minden akadály nélkül. A kifejezetten szórakoztató levélnek itt csak egy részletét közölhetem: „Az házak és pince resignatiója felől

⁴⁷ „Ideo supplico humillime dignetur ordinem fieri, ut ea quinque millia florenorum quamprimum obtineam, paratus statim eandem domum, alias quindecim mille florenos praevalentem Vestrae Sacratissimae Maiestati, pro residentia generalium resignare perpetuo possidendam.” Wesselényi mellékletként megtalálható beadványának első része a tornai várral és uradalmával volt kapcsolatos. A Magyar Kamara ennek nyomán véleményt és információt kért a Szepesi Kamarától a kérdéses ügyekben, köztük a Bornemissza-ház állapotáról és értékéről. Ld. a Magyar Kamara a Szepesi Kamarának. Pozsony, 1653. július 16. MNL OL E 250 28. d. Fasc. 27. Nr. 45. (mellékletben Wesselényi említett, III. Ferdinándhoz szóló beadványa, a Magyar Udvari Kancellária Regensburgban, 1653. július 8-án kelt átíratá az Udvari Kamarához, valamint utóbbi ugyanezen a napon kelt leírata a Magyar Kamarához); Ld. még az Udvari Kamara leiratát, amely szerint az uralkodó további rendelkezéséig érintetlenül kellett hagyni a Bornemissza-ház ingóságait, arról inventáriumot kellett készíteni és azt elküldeni az Udvari Kamarának: a Magyar Kamara a Szepesi Kamarának. Pozsony, 1653. [!] október 24. MNL OL E 250 29. d. Fasc. 28. Nr. 40. (Mellékletben az Udvari Kamara Magyar Kamarának szóló, 1653. október 22-re datált átíratá; Az 1654. évhez sorolt irat hátoldalán az 1654-es évszám szerepel, és az iratokhoz készült lajstromkönyv is az 1654-es évszámot tekinti helyesnek: MNL OL E 250 162. k., 1629. február 28.–1672. november 24., oldalszámozás nélkül)

⁴⁸ Ld. Wesselényi Ferenc 1655. február 4-én, Szendrőn kelt levelét Kassa bírájához és szenátusához, amelyben – itt nem bemutatható módon – részletesen cáfolja érveiket, rámutatva arra is, hogy a király az általa megvásárolt házzal szabadon rendelkezhet. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 1.

⁴⁹ Ez nem tekinthető egyedi jelenségnek, a jezsuiták borárúsításának szabályozása Pozsonyba és Sopronba való letelepedésüknek is egyik feltétele volt a két város vezetése részéről a 17. század első felében. *Kádár Zs.*: Jezuíták Nyugat-Magyarországon i. m. 68., 79.

igen-igen helyesen discourál kegyelmed, én sem kívánok egyebet, hanem hogy kegyelmetek öfelségének, a mi kegyelmes urunknak resignálja és adja. Öfelsége kegyelmes jóakarattja osztán az, elrontja-é, másnak adja-é, kamlal/raszéket csináltat-é belőle, szabad lészen ki-ki magáéval. Az czaig-háznál lévő korszoma tollalását az mi illeti, vagyon már öfelségétől arra való parancsolatom, melynek pariaját im odaküldöttem kegyelmeteknek. Ha azért kegyelmetek az házakat és az pincét oblatiója szerént resignálni fogja, mi is ottan megparancsoljuk, hogy az korszoma tolláltassék. Ha pediglen kegyelmetek nem resignálja, Isten felvivén az ország gyűlésére, térdre esem öfelsége, az mi kegyelmes urunk előtt, megkövetem alázatosan, nékem megbocsásson, hogy mások miatt hazugságban maradtam. Meggondolhatja osztán kegyelmetek, minémő recommendatiójára esik kegyelmeteknek.”⁵⁰

A szegletházakat végül 1655. március 5-én, Keresztes István rendházfőnöksége idejében adták át az erre kijelölt városi tanácsosok az uralkodót képviselő kamarai tisztviselőknek,⁵¹ majd ezt követően vehették birtokukba a jezsuiták. Az atyák a jelek szerint egészen 1661 júniusáig zavartalanul használhatták a királyi házat és tartozékaikat, akkor azonban Homonnai Drugeth György felső-magyarországi főkapitány⁵² bejelentette igényét a királyi házhoz tartozó, szerinte azonban a főkapitányságot illető külvárosi kertre és rétre,⁵³ majd – miután az akkori rektor, Palkovich Márton a kertet elcserélni sem szeretne volna másokra – valamikor talán nyár vége felé elfoglalta azokat.⁵⁴ További kutatások feladata lesz

⁵⁰ Jolsva, 1655. február 13. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 1. (másolati példány, közvetlenül mellette az ugyanezen a napon és helyen kelt, Keresztes István kassai jezsuita *superiort* tájékoztató eredeti, pecsétetes levele; Bár a levélből Farkas Róbert is idézett részeket, a keltezés helyét tévesen Sasvárra tette, a konfliktus lényegi okát jelentő bormérést pedig nem említette: *Farkas R.: A kassai kath. főgymnasium i. m. 28–29.*) Ld. még fentebb már hivatkozott, 1655. február 4-én, Szendrőn kelt levelét, amelyben biztosította róla a bírót és a szenátust, hogy a jezsuiták nem fognak bort árulni.

⁵¹ MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 16. fol. 95v.–96v., 101r.–101v.

⁵² Tisztségét 1659-től az 1661-ben bekövetkezett haláláig viselte. *Pálffy G.: Kerületi és végvidéki főkapitányok i. m. 273.*

⁵³ Szabályzatuk értelmében a jezsuiták kizárólag a kapcsolódás, lelki rekreáció helyszínéként használhatták a kerteket, hasznonszerzésre nem. Esetenként ugyanakkor reprezentatív ünnepeket is tarthattak bennük. A külvárosi kertek jelentőségéről a jezsuita rendházak életében Pozsony, Győr és Sopron példáját vizsgálva: *Kádár Zs.: Jezsuiták Nyugat-Magyarországon i. m. 118–119.*

⁵⁴ Ld. Palkovich Márton kassai jezsuita rektor *supplicatióját* I. Lipóthoz, amelyben a III. Ferdinánd által 1654. december 29-én kibocsátott adománylevelre hivatkozva a külvárosi kert és rét visszaadását kéri. MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 14. d. Fasc. 7. Nr. 18. (Homonnai Drugeth Györgyöt néhaiként, a felső-magyarországi főkapitányi hivatal betöltetlenségét említi. Mellékletben Palkovich 1661.

annak feltárása, hogy a kérdéses kertet végül visszakarta-e a kollégium, azonos-e azzal a Társaság által bírt, egy malom közelében, a korban Szent Lénárdnak nevezett, másképp „*felső malom végett való*” utcánál fekvő külvárosi kerttel, amit a kurucok 1682 augusztusában összeirtak, majd miután a rend visszakarta, 1691 tavaszán a kiáradt patak miatt komoly károkat szenvedett.⁵⁵

Konklúzió

Tanulmányomban igyekeztem nyomon követni a kassai királyi ház jezsuitáknak adományozásáig elvezető többéves folyamatot, amely fontos mérföldkövet jelentett a rend megtelepedése, majd a jezsuita rezidencia nagyobb intézményi önállóságot biztosító kollégiummá válásának folyamatában. Közvetlenül visszatérésüket követően a rendtagok a polgárság ellenállása miatt a Pálffy Pál nádor által kijelölt városi polgárházak helyett még készek lettek volna beérni az akkoriban hadszertárként működő, kincstári kezelésben lévő egykori ferences kolostor bizonyos részeivel. Már a kezdeti időkben felmerült ugyanakkor az a lehetőség is, hogy az atyák esetleg a főkapitány mellett, a székhelyül szolgáló királyi házban kapjanak helyet, az elképzelést azonban Lippay György esztergomi érsek – utólag értékelve bölcs belátásról tanúbizonyosságot téve – hosszabb távon nem tartotta működőképesnek. Talán a rendtagok egyre növekvő létszáma, illetve a katolikusok számára kedvezően alakuló politikai klíma vezetett el végül oda, hogy az uralkodó a királyi ház kibővítése és a jezsuitáknak történő eladományozása mellett döntött, amivel egyidőben a kincstár megvásárolta a Wesselényi Ferenc főkapitány által hivatali

---

június 6-án, Kassán kelt levele az uralkodóhoz, amelyben hírt adott a főkapitány foglalási szándékáról, valamint a *supplicatio* egy másik példánya.); Homonnai érvelése arra épült, hogy lakást ugyan kapott, kertet azonban nem, noha az szerinte a főkapitányi hivatalhoz tartozott, így a jezsuiták csak csere útján juthattak volna hozzá. Augusztus elejére a tárgyalások eredményeképpen, miután nem sokkal előtte az uralkodó levele ellenére újból kinyilvánította foglalási szándékát az aratás utánra, az erő alkalmazása helyett inkább a csere lehetőségére hajlott, azonban oly módon, hogy a jezsuiták másik kertet kaptak volna. Palkovich azonban – aki az uralkodó mellett Philipp Miller SJ császári gyóntatónál, az Udvari Haditanács elnökénél, Wenzel Eusebius von Lobkowitznál és Wesselényi nádornál keresett pártfogást – szerette volna megtartani az addigit, mivel az királyi kert volt, ami nagyobb biztosítékot jelentett a rend számára a jövőre nézve. Ld. Palkovich Márton I. Lipótnak. Kassa 1661. június 22. MNL OL E 152 Irreg. Coll. Cass. 203. d. 13. t. Nr. 91. Palkovich Márton három levele Philipp Millerhez. Kassa, 1661. június 25., Eperjesenyicke („*arce palatini*”, a nádori várban), 1661. július 30. és Kassa, 1661. augusztus 2. Sorrendben: uo. Nr. 90., 88., 92.

⁵⁵ *Farkas R.*: A kassai kath. főgymnasium i. m. 58.; MNL OL E 152 Reg. Coll. Cass. 12. d. Fasc. 3. Nr. 10–12.; A kérdéses külvárosi utcára: *Wick B.*: Kassa története i. m. 97., 235., 302.

utódai számára felajánlott Bornemissza-házat. A protestáns lakosság által tanúsított ellenállás sikeres áttöréséhez elengedhetetlen volt az uralkodói hatalmat képviselő főkapitány és a rendházat a vizsgált időszak túlnyomó részében vezető öccse, Wesselényi Miklós közötti kölcsönös együttműködés zavartalansága, amelynek jó alapját jelentette a két fél közötti testvéri viszony. E tényező fontossága különösen szembeűnő a hivatali utódaik közötti elmérgesedett konfliktus fényében.

A kassai protestáns lakosság ellenállását, ha néhány esztendő eltelével is, összességében különösebb problémák nélkül sikerűlt letörni, köszönhetően az 1640-es évek végétől, az 1650-es évek elejétől kezdve a katolikusok számára egyre kedvezőbbé váló politikai klímának. Kassa esetében ugyanakkor, szemben Pozsonnyal, Győrrel és Sopronnal, mind- eddig nem találtam nyomát annak, hogy az uralkodó és a város vagy a káptalan közötti szerződés szabályozta volna a jezsuiták letelepedését, ami, ha valóban így volt, önmagában is az erőviszonyok eltolódására utal. A királyi ház jezsuita használatba vétele mindezt szimbolikusan is kifejezi, hiszen a város szívében, a mártírok halálának egykori helyszínén hirdette a katolicizmus térnyerését, mintegy előfutaraként a következő évtizedek katolikus térhódításának.

PROTESTÁNS ÉS KATOLIKUS ELIT A SZÉKELYFÖLDÖN¹

PROTESTANT AND CATHOLIC ELITES IN SEKLERLAND

Balogh Judit

Dr. Habil. Eszterházy Károly Katolikus Egyetem

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a kora újkori Erdélyi Fejedelemségen belül a székely társadalom elitjének a felekezeti csoportjait vizsgálja. A konfesszionalizáció korában a Székelyföld kivételesen multikonfesszionális terület volt, itt maradt meg a legnagyobb számban a katolikusság is. A 16. században és a 17. század elején azonban inkább a protestáns székelyföldi nemesek tudtak jelentős hatalmat kiépíteni. A 17. század húszas, harmincas éveitől a háromszéki és csíki katolikus családok is elkezdtek kiemelkedni és a református fejedelmek korában is igyekeztek létrehozni egy szorosan együttműködő katolikus elitcsoportot. Velük szemben megjelentek befolyásos református nemesek, ám ők éppen a református felekezet állami támogatása miatt nem kényszerültek egy elitcsoport létrehozására. A tanulmány ennek a két felekezetnek a küzdelmét mutatja be a 17. század második felére koncentrálva.

ABSTRACT

The study examines the denominational groups within the elite of Szekler society in the early modern Principality of Transylvania. At the time of confessionalisation, Szeklerland was an exceptionally multi-denominational region, with the largest number of Catholics remaining here. In the 16th and early 17th centuries, however, it was the Protestant nobles of Szeklerland who were able to establish significant power. From the twenties and thirties of the 17th century, the Catholic families of Háromszék and Csík began to gain ground and, even in the era of the Reformed princes, they were trying to establish a closely cooperating elite group of Catholics. As an opposition, influential Reformed nobles emerged, but for them, it was not an imperative to form an elite group precisely because of the state support for the Reformed denomination. This study presents the struggle between these two denominations, focusing on the second half of the 17th century.

Kulcsszavak: elit, elitváltás, székelység, nemesség, Erdély

Keywords: elite, change of elite, Szeklerland, nobility, Transylvania

---

Az Erdélyi Fejedelemség fennállásának másfélszáz éve alatt a székelységen belül teljes elitváltás történt.²

¹ A tanulmány a Reformáció Emlékbizottság REB-16-1-KUTATAS-0017 pályázata támogatásával készült.

² *Balogh Judit: Székelyföldi karrierrek.* Bp. 2011.

Az 1562-ben elveszített kollektív nemesség nemcsak káoszt és egzisztenciális bizonytalanságot teremtett, ahogyan azt a székely történelem korábbi megírói állították Szádeczky-Kardoss Lajostól³ kezdve Egyed Ákoson⁴ át Demény Lajosig⁵, hanem katalizátora is lett a társadalmi mobilitásnak és lehetőséget adott a felemelkedésre azok számára, akik képesek voltak megragadni ezt.

Így, ezt a társadalmi átrendeződést kihasználva, minden addiginál nagyobb hatalomkoncentrációt és birtokkomplexumot tudott létrehozni néhány család, akik sajátos módon mind egyetlen székben, Udvarhelyszéken voltak birtokosok. A birtokolt jobbágyság száma, a birtokok mérete és a politikai hatalom tekintetében is egyértelműen a székelyföldi átlag fölé kerültek a homoródszentpáli Kornisok, a derzsi Petkiek, valamint a hozzájuk kötődő családok, a vargyasi Danielek, később a Gerébek, és az Ugronok. A többi szék vezető családjainak hatalma mind mélyen alatta maradt ezen családokénak.

Ezek a családok nemcsak a birtokaik elhelyezkedését tekintve voltak közel egymáshoz, hanem felekezetüket tekintve is. Horn Ildikó kutatásai is azt mutatták,⁶ hogy a 16. század végén egy erős unitárius elit jött létre Erdélyben, akik ügyesen hozták helyzetbe egymást, beletartoztak egymás kapcsolati hálózatába, és csoporttudatuk magas állami pozíciókhoz juttatta a csoportba tartozókat.

Az ekkor felemelkedő székelyföldi elit minden igazán jelentős családja unitárius volt ekkoriban, a köréjük szerveződött kliensi körben sem voltak jelen katolikusok, a 17. század elején azonban megjelentek közöttük reformátusok, illetve több család egy–egy ága lett reformátussá, esetleg szombatossá vagy radikális unitáriussá, mint Péchy Simon vagy a Balássyak, Danielek és az Ugronok.

Ez az elit, aminek a tagjai olyan befolyással rendelkeztek a Székelyföldön, hogy rövid idő alatt képesek voltak a székelység egészét Bocskai István mellé állítani, a tizenöt éves háború harcaiban felmorzsolódott vagy néhány család kihalt, a megmaradtakat pedig Báthory Gábor igyekezett még erőteljesebben háttérbe szorítani.

Az új összetételű székelyföldi elit felépítésének kezdete Bethlen Gábor nevéhez kötődik, aki, noha még támaszkodott a megmaradt udvarhelyszéki elitre is, elkezdett megszervezni egy új vezető réteget, akik háromszéki és csíki családok közül kerültek ki.

³ *Szádeczky-Kardoss Lajos: A székely nemzet története és alkotmánya.* Bp. 1927.

⁴ *Egyed Ákos: A székely hadkötelezettség és hadszervezet, különös tekintettel a XVI. századra.* In: *Székely felkelés 1595–1596.* Bukarest. 1979. 53–58.

⁵ *Demény Lajos: Az 1562. évi felkelés.* In: *Székely felkelés 1595–1596.* Bukarest. 1979. 63–70.

⁶ *Horn Ildikó: Az unitárius elit stratégiái (1575–1603).* Keresztény Magvető 1999/1–2. 28–34.

Ez az elit II. Rákóczi György uralma idején már jelentős hatalomra tett szert, amit Apafi Mihály fejedelemsége alatt tovább épített.

Közük tartozott például a katolikusból reformátussá lett Béli család. A család legmagasabbra jutott tagja, Béli Pál 26–27 évesen vette feleségül a nem székely, református bikali Vitéz György Zsuzsanna nevű leányát.⁷ Az „öreg” Rákóczi György halálát követően a fiával is jó viszonyt ápoló Béli 1653-tól már a fejedelem főasztalnoka lett, 1654-ben pedig Háromszék főkirálybírójának nevezték ki.⁸ Főkirálybírói tisztségében azt az unitáriusból reformátussá lett vargyasi Daniel Jánost követte,⁹ aki Bethlen Gábor alatt szerezte egészen kivételesnek számító műveltségét¹⁰ és már az ő fejedelemsége alatt diplomáciai szolgálatba lépett. I. Rákóczi György idején folyamatosan diplomataként szolgált. Mivel a Daniel család Bardóc fiúszék ura volt, már a 16. század végétől szívesen terjeszkedtek át a háromszéki területekre, időnként a háromszéki főtisztségek megszerzésének a szándékával. Daniel János, mint fiatalabb testvér, a birtokokat tekintve megosztozott a bátyjával, Daniel Ferencsel,¹¹ aki a vargyasi birtokok ura maradt és Udvarhelyszéken töltött be széki főtisztséget, 1653 és 1660 között ugyanis a szék főkirálybírója volt.¹²

Háromszék első számú főtisztségét, a főkapitányságot a református zabolai Basa Tamás, egy olyan család tagja töltötte be, amelyik folyamatosan kitörni kívánt a háromszéki legbefolyásosabb birtokoscsalád, a szintén zabolai katolikus Mikesek árnyékából.

Bár a Basák előneve II. Rákóczi György idején már „zabolai” volt, a család valójában Gelenczéről származott, de már a 16. századtól rivalizált a zabolai Mikesekkel. Basta 1602-es lustrája alkalmával hiányoztak az összeírásból, nem esküdtek a császár hűségére,¹³ a 17. század folyamán azonban folyamatosan jelen voltak a szék életében. Basa Péter Tamás nevű fia a szintén ősiként számon tartott Kálnoky családból választott magának feleséget, Kálnoky Bálint Druzsina nevű leányát. A házasságból született négy fiú közül István 1610-ben belekeveredett a Báthory

⁷ Bikali Vitéz György, Zsuzsanna apja 1653-ban tagja volt az Approbata Constitutiones kodifikációs bizottságának. EOE. XI. 72., *Sebestyén Kálmán*: Magyarbikal története. 1996. 1–11.

⁸ *Lázár Miklós*: Székely főtisztek 1562-től fogva 1711-ig. (kézirat) Kolozvári Egyetemi Könyvtár ms. 371.

⁹ *Balogh J.* 2011. i. m. 55.

¹⁰ Daniel János az odera-frankfurti egyetem mellett Leydenben is tanult, számos nyelvet megtanult, németül, latinul és olaszul is kiválóan beszélt. *Kelemen L.*: Újabb adattár a vargyasi Daniel család történetéhez. 1913. 18–22. *Szabó Miklós* – *Tonk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban. 1521–1700. Szeged. 1992. 113.

¹¹ *Kelemen L.* 1913. i. m. 35.

¹² MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, XII. 20.

¹³ Szokl. Új. sorozat. IV. 73.

Gábor ellen szervezett összeesküvésbe, amiért még ugyanazon év március 25-én a beszercebányai országgyűlésen fej- és jószágvesztésre ítélték.¹⁴ A lázadó kedvű székely nemest végül Bethlen Gábor akasztatta fel.¹⁵ Péter nevű testvére az 1614. évi lustrajegyzék tanúsága szerint nemcsak lázadó és izgága volt, de ambiciózus birtokgyűjtő és hatalmaskodó jobbágyszerző is. Már Zabolán írták össze az egész Háromszék legjelentősebb jobbágytartójaként, aki nyolc településen összesen 132 jobbágyot birtokolt, amivel sikerült maga mögé utasítania a 94 jobbágyot birtokló Mikes Benedeket.¹⁶ A családból mégsem ő emelkedett a legmagasabbra, hanem a még testvéreinél is erősebb egyéniségként, a vidéken élet és halál uraként ismert Basa II. Tamás. Alakja mesékbe és mondákba is belekerült, egészen a valóságtól elrugaszkodott történetek is megőrizték az emlékét.¹⁷ Ezek egy igazi helyi „kiskirályként” festették le Basát, aki nem nagyon tűrt meg maga felett senkit. Karrierje annak ellenére is magasra ívelt, hogy több ízben volt panasz a viselkedésére. A pályája a 30-as években kezdődött, amikor 1636-ban I. Rákóczi György Lupul vajdához küldte követségbe.¹⁸ Ez bizonyosan nem volt véletlen, a bibliai őrálló fejedelemlként emlegetett öreg Rákóczi György ugyanis fontosnak tartotta, hogy elsősorban református nemeseket alkalmazzon a diplomáciában és a katonai vezetésben. Még ugyanebben az évben újabb megbízatást kapott, a fejedelem békebiztosa volt a Zaránd megyei Jenőnél, ahol Rákóczi egyezséget kötött a budai pasával. Az egy éven belüli két megbízatás azt sejteti, hogy Basa Tamásnak ezekben az években sikerült utat találnia az udvarhoz. Feltételezhető, hogy ez a közeledés összefüggésben állt a Mikes fiúk elítélésével. A két család közötti rivalizálást néhány évre eldöntötte az, hogy a Mikesek nótázott birtokai közül Basának is sikerült megszerezni néhányat. 1639. június másodikán a kézdiszéki Dálnokon malmot szerzett a Feketeügy nevű folyón.¹⁹

A Mikesek visszaszorítása azért is felelhetett meg a fejedelem politikai szándékainak, mert éppen ebben az évtizedben döntött a református egyháznak a korábnál erőteljesebb támogatása mellett a többi felekezet rovására. Basának a kálvini irány iránti harcos elkötelezettségét mutatja,

¹⁴ EOE VI. 201.

¹⁵ *Horn Ildikó*: Tündérország útvesztői. Budapest. 2005. 252–253., *Orbán Balázs*: Székelyföld leírása III. Pest, 1869. 138–146. *Pálmay József*: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy, é. n. *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája II. Budapest. 1993. 321–326.

¹⁶ *Balogh Judit*: A székely nemesség kialakulásának folyamata a 17. század első felében. (Erdélyi Tudományos Füzetek 254.) Kolozsvár. 2005. 180–181.

¹⁷ *Orbán B.* i. m. 140.

¹⁸ U. o. 138–146. *Pálmay József*: Háromszék vármegye nemes családjai. Sepsiszentgyörgy, é. n. *Gudenus János József*: A magyarországi főnemesség XX. századi genealógiája II. Budapest. 1993. 321–326.

¹⁹ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 22. 133.

hogy Zabolán, ahol a 15. század végéig nem gyökeresedtek meg a reformáció tanai, a 17. század elejétől már az egész települést reformátusnak említették.²⁰ Lehetséges tehát, hogy az a Basa Tamás, aki 1644-ben új harangot öntetett a zabolai református templomnak, a gyülekezetet pedig folyamatosan támogatta, még 1666-ban is tornyot építtetett a templomhoz,²¹ részt vett a kálvini reformáció akár erőszakos terjesztésében is. A katolikus Mikesek településén a katolicizmus ilyen mértékű visszaszorulása legalábbis erre enged következtetni. A faluban szolgált művelt református lelkészek és az innen peregrinációra indult diákok egészen kivételesen nagy száma azt sugallja, hogy Basa bőkezű támogatója volt egyházának.

I. Rákóczi György így Háromszéken szövetségésének tudhatta Basa Tamást, akit ezért 1642-ben a fejedelem támogatásával megválasztottak Háromszék főkirálybírójának.²² Bár a szakirodalom egy része már ekkortól széki főkapitánynak nevezi, valószínűbb, hogy a főkapitányságot csak leghamarabb 1650-ben, esetleg 1653-ban nyerte el. A háromszéki befolyása így is jelentős volt.

1644-ben a fejedelemmel tartott a hadjáratában, ahol összekülönbözött a fiatal II. Rákóczi Györggyel, aki ezért megintette őt.²³ Apja azonban hasznosnak ítéltette a székely nemes szolgálatait, mert már 1645-ben Konstantinápolyban járt portai követségben.²⁴ 1649 novemberében újabb birtokokat is szerzett, Teleken, Kovásznán, Páván, valamint Zabolán, és újabb malomhoz is jutott ekkor.²⁵

Először széki főkapitány lett, majd 1653-ban a fejedelmi tanács tagjai közé is bekerült.²⁶ Rákóczi Kézdiszékben meg is adományozta Basát, hogy erősítse széken belüli súlyát.²⁷ Az 1653. évi, valamint az 1655. évi hadjáratok erősítették Kemény János katolikus székely körének a befolyását, aminek a vezetője ekkor Mikes Mihály és Petki István volt, amit a fejedelem Basa Tamás háromszéki hatalmának növelésével igyekezett ellensúlyozni. Nemes János naplója jól mutatja, hogy 1654-ben a széki nemesség legnagyobb részével folyamatos kapcsolatban volt, a házánál gyűléseket tartott nekik.²⁸ 1657-re Basa Tamás lemondott a főkapitányságról, ami országos elismertségének a csökkenését mutatja.

---

²⁰ *Sípos Gábor*: Háromszéki egyházszerkezeti viszonyok 1581-ben. Református Szemle 2003. 6. sz. 635–637.

²¹ *Orbán B.* i. m. 140.

²² *Trócsányi Zsolt*: Erdély központi kormányzata. 23.

²³ Okmánytár II. Rákóczy György fejedelem diplomáciai összeköttetéseihez. 230.

²⁴ *Szádeczky-Kardoss*: A székely. Bp. 1927. 181–189.

²⁵ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 27. 199–200b.

²⁶ *Horn I.*: Tündérorság. i. m. 251.

²⁷ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 209.

²⁸ Nemes János naplója TT. 1902. 245.

1658-ban már a katolikus Mikes Mihály öccse, Kelemen volt Háromszék kapitánya, ami egyértelművé tette a Kemény–párt ideiglenes győzelmét itt is.²⁹ Basa Tamásnak a széken belüli tekintélye azonban a továbbiakban sem csökkent, amit jól mutat az, hogy Nemes János még a lengyel hadba induláskor is kapitánynak nevezte.³⁰

A lengyelországi hadjáratban részt vett, de tatár fogságáról nincsen forrásos adatunk vele kapcsolatban, sőt már 1658-ban bizonyosan ott-hon volt.³¹ Apafi Mihály fejedelemmé választását elsőként támogatta, ezért 1662-re belső tanácsosi címet szerzett, Kézdiszékről átterjeszkedett Orbaiszékre is, folyamatosan növelni tudta a birtokait. 1662. június elsején Apafi Mihály már a Kolozsvár melletti táborában megadományozta a hozzá hűséges székely nemest, és Kovásznán, Páván és Zabolán, valamint Léczfalván adományozott neki újabb birtokrészeket.³² A széki kapitányi címet azonban, talán hajlott korára tekintettel, (hetvenedik életéve felé közeledett), nem tudta visszaszerezni. Basa 1667-ben még életben volt akkor, amikor Bethlen Miklós megkérte az unokája, Kún Ilona kezét.

Háromszék másik, a 17. század húszas–harmincas éveiben jelentős emelkedésnek indult családja a katolikus Mikes volt. Ez a család a székely tradícióban az ősi, székely eredetű famíliák között volt számon tartva. A Mikes testvérek egyike a művelt és tehetséges Mikes Mihály volt, aki európai peregrinációja során nemcsak elméleti képzésben részesült, de modern tüzérségi ismereteket is elsajátított.³³ Mivel apja, aki 1635-ben halt meg, tanácsúr és főlovászmester volt, legtehetségesebb fiának lehetősége nyílt a tanulásra. 1628 és 1630 között a bécsi egyetem jezsuita kollégiumában tanult, majd Erdődy György kíséretében öt esztendőn át peregrinált Európában. Járt Leydenben és Itáliában is folytatott tanulmányokat.³⁴ A kalandos, Tarnóczi Sárát érintő lányrablást követően, 1638-ban ugyan hűtlenségért őt is elítélték, de 1639-ben már kegyelmet kapott. Ekkor visszatért Erdélybe, és a fejedelem szolgálatába állt. Első szolgálati helye az udvari lovasság volt.³⁵ A harmincéves háborúba bekapcsolódó Rákóczi a tüzérség parancsnokává tette, és e tisztségében katonai sikereket aratott.³⁶ 1648-ban diplomáciai feladatokat is kapott,

²⁹ SZOkl. VI. 215–222.

³⁰ Nemes János naplója. Történelmi Tár. 1902. 249.

³¹ Uo. 251.

³² MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 30. 468.

³³ *Horn I.*: Tündérország. i. m. 253., Haller Gábor naplója, ETA, IV, 19–20; *Katona Imre*: A Mikesek Vas megyei kapcsolatai, in *Savaria* 13/14, 1979–1980, Szombathely, 1984, 307–324; *Szabó Miklós*. – *Tönk Sándor*: Erdélyiek egyetemjárása a korai újkorban 1521–1700, in *Fontes Rerum Scholasticarum*, IV, szerk. Keserű Bálint, Szeged. 1992, nr. 1949.

³⁴ ETA IV. 19–20.

³⁵ *Lázár Miklós*: Erdély főispánjai 196–199.

³⁶ Szádeczky: 188.

tárgyalt a kurlandi herceggel és a brandenburgi választófejedelemmel is.³⁷ 1649-ben sikeresen szerezte vissza családjának a korábban elveszített marosújvári uradalom egy részét. 1650-ben, amikor II. Rákóczi György seregei is közreműködtek a moldvai vajda elűzésében, Mikes újabb katonai sikereket aratott. Az apjánál gyengébb és persze jóval fiatalabb új fejedelem nem tudta megállítani Kemény János előretörését, aki megszerezte az udvari lovasság főkapitánya címét. Mikes a helyetteseként tevékenykedett, és ez a „munkakapcsolat” elmélyítette kettejük barátságát. Az 1653. évi hadjáratban is alvezérként harcolt Kemény János mellett. Ezekben az években a lengyel uralkodó segítségére rendelt erdélyi seregész főparancsnoka volt, közben pedig évente követi szolgálatot teljesített a lengyel királynál. 1654. május 22-én ő ment Klobusiczkyval Varsóba, a katonai segítségért hálás uralkodóhoz, aki lengyel indigenátust ajánlott fel néhány erdélyi főúrnak.³⁸ Mivel ily módon a fejedelem „lengyel szakértőjévé” vált, természetes volt, hogy folyamatosan jelen lehetett a szövetségi tárgyalásokon 1655-től kezdődően.³⁹ Az udvari ranglétrán egyre feljebb jutó Mikes elkezdte a Székelyföldön kívüli birtokok gyűjtését, ami arra utal, hogy saját személyes karrierjét nem, vagy nem kizárólag Háromszéken belül képzelte el.

Már 1649-ben megszerezte az Alsó-Fehér megyében fekvő Marosújvár és Csongva birtokrészeit a Belső-Szolnok területén található Nagybrikkel együtt,⁴⁰ majd 1652-ben Alsó-Fehér megye több településén szerzett birtokot.⁴¹ Még 1655-ben Belső-Szolnok megyében is birtokot szerzett, Felsőszűcs nevű településen.⁴² Ekkori titulusa az udvari lovasság alkaptánya és táblai ülnök volt. 1656-ban a fejedelem kinevezte fejedelmi tanácsosává és kancellárrá is.⁴³

A lengyel hadjáratban Mikes is részt vett, itt azonban már nem a tüzéri képzettségét, hanem diplomáciai képességeit hasznosította a fejedelem. Kancellárként a kijelölt erdélyi tárgyaló volt, aki Wierczboczban a fejedelem nevében aláírta a békeokmányokat. Később Rákóczi szűkebb kíséretében volt, amikor az hazamenekült a lengyel kudarcot követően. Itthon neki is fontos szerepe volt abban, hogy II. Rákóczi György a lemondása után is megtarthatta az erdélyi birtokait. Később, egészen Rákóczi haláláig kitartott mellette. Kemény János tatár fogságba kerülése után ő lett Rákóczi seregének a vezére, ő vezette azt a sereget is,

³⁷ *Horn I.*: Tündérország, i. m. 253.

³⁸ Végül a gyermek I. Rákóczi Ferenc mellett Kemény János és Petki István kapta a lengyel indigenátust.

³⁹ Erdély és az északkeleti háború I. 103, 109, 236, 280–297.

⁴⁰ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 25. 87–88.

⁴¹ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 28. 573–574. Offenbánya, Csorra, Szarvas, Munczel és Brezest településeken szerzett birtokrészeket.

⁴² MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 515–517.

⁴³ *Horn I.*: Tündérország, i. m. 253.

ami a Barcsay Ákos által behívott török sereget Balázsfalvánál bekerítette. Később a csapataival Brassót is bevette, ahová korábban Barcsay menekült a Rákóczi-pártiak támadása elől. 1660 januárjában Nagyszében ostromához is hozzákezdett. A vezénylete alatt harcoló székelyek támadása nagyon erős volt, ám az ostromot félbe kellett hagyni a török sereg közeledtének a hírére. Mikes és serege innen vonult Gyalu irányába és részt vett a szászfenesi csatában is, ahol Rákóczi György halálos sebet kapott. Mihály Barcsayval szemben még hősiiesen védelmezte Ecsed várát, noha a török vezér testvérének, Mikes Jánosnak a megölésével fenyegette őt. A harcokban ekkor már a Mikes család több tagja is részt vett, Mihály egyik unokatestvére, György, valamint két testvére, János és Kelemen. Amíg Mihály az udvarban forogva építette a családjá karrierjét, addig a família többi tagja Háromszéken igyekezett visszaszerezni a család hatalmát a Basákkal szemben. A széki periratok alapján egyértelmű a munkamegosztás a családtagok között, Mihály gyakorlatilag nem szolt bele a széki történésekbe. Nem így testvérei, akik közül elsősorban Kelemen igyekezett a Mikesek számára minél több szimpatizánst szerezni. Kelemen a széken belül nősült, a szintén ősi Kálnoky családból származó Zsuzsannát vette feleségül. Mihálynak birtokszerzései révén az ő feladata volt a folyamatosan gyarapodó birtokok egyben tartása. Mikes Kelemen ekkor még túl fiatal volt ahhoz, hogy egyedül képviselje a széken belül a Mikeseket. Ezért az 1652 és 56 közötti években a Zágónban birtokos Mikes György volt a család széki tevékenységének a szervezője, különösen a Nemes és Jankó családokkal igyekezett szoros kapcsolat kiépítésére. Az ötvenes évek jól láthatóan a nagy társadalmi mozgások időszakára volt Háromszéken, egyelőre a Kálnoky, a Mikó, a Nemes, valamint a Daczó családok a helyüket keresték a két „nagy” család kapcsolati hálójában. 1657-ben a Mikesek már elég erősnek érezték magukat egy széken belüli hatalomátvitélhez, ezért Kelemen egyre erősebben próbált élni széki főkapitányi pozíciójával. 1659-re Mihály elérte Rákóczinál, hogy öccsét ítélőmesterré tette.

Mikes Kelemen 1660-ban, II. Rákóczi György halálának időpontjában még csupán elkezdte a Mikes család hatalmának a széken belüli kiépítését, amit nehezített a család hosszas ragaszkodása Rákóczihoz. A széki kapitányi tisztség azonban ehhez megeremtette a kiindulópontot. Az öreg Basa Tamás haláláig ennek ellenére nem sikerült felülkerekedni a Basa családon.

Kelemen 1664-ben, Mihályhoz hasonlóan, megkezdte birtokai szaporítását a Székelyföldön kívül is.⁴⁴

Háromszék mellett Csík- Gyergyó- és Kászsónszék társadalma ment át a legnagyobb átalakuláson a 17. század közepére. A szék a középkor végére szép csendesen a Lázár család uralma alá került, olyannyira, hogy

⁴⁴ Alsó-Fehér megyében szerzett birtokokat. Szunyogszegen. MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 30. 862–863.

a 16. század közepére a Lázárok sikeresen örökletessé tették a széki vezető tisztségek egy részét, sőt Kászonszéket saját birtokukként kezelték.⁴⁵ A Lázárokkal és Bethlen Gáborral is rokonságban lévő hídvégi Mikó Ferenc is Csíkszéket nézte ki terjeszkedése színhelyéül, ugyanis, noha maga háromszéki származású volt, Bethlen révén megszerezte a csíki főkapitányi tisztséget és házasságának köszönhetően birtokokhoz is jutott itt. Csíki terveire utal az, hogy Csíkszereda közelében udvarházat, nemesi kastélyt kezdett építeni. Fiú örökös híján azonban a Mikó család nem került be a csíki elitbe.⁴⁶

Rákóczi Zsigmond legendás kancellárjának, dersi Petki Jánosnak a családja fiú ágon kihalt, sőt Báthory Gábor a birtokaik egy részétől is megfosztotta őket. A család azonban különböző ágakon tovább élt és először átterjeszkedett Marosszékre, majd pedig a nagyobb lehetőségekkel kecsegtető Csíkszékben jelentek meg. A 17. század elején kezdték használni a „királyhalmi” előnevet. 1614-ben még csak három csíki településen volt birtokrészük és összesen 29 jobbágyuk, ám I. Rákóczi György uralma idején az ekkor katolikus család egy újabb „erős embere” ismét az élvonalba tudta emelni a Petkieket. Az agilis katonaember, Petki István szerencsés csillagzat alatt született, ugyanis egyik nagynénje révén megörökölte a Bethlen Gábor alatt hatalmas vagyont gyűjtött Balássy család vagyonának a jelentős részét, ami megalapozta a család karrierjét.⁴⁷

Királyhalmi Petki István rokona, Petki Ferenc I. Rákóczi György egyik török követe volt.⁴⁸ Apja, Petki Farkas, noha az Alsó-Fehér megyében található Királyhalma nevű birtokról is nevezte meg magát, jobbágyságát tekintve a harmadik helyen állt Csíkszék nemesei között.⁴⁹ Csíki megtelepedését legitimálta a székből származó felesége, Lázár Erzsébet, csicsói Lázár János lánya.⁵⁰ Petki Farkas idősebb fia, Farkas Csíkcicsón élt családjával,⁵¹ kisebbik fia, István pedig a fejedelmi udvarban próbált szerencsét. A gyermekeként Bethlen Gábor udvarában nevelkedett Petki

⁴⁵ Balogh J. 2005. i. m. 35–36.

⁴⁶ Nagy János: Mikó Ferenc életrajza. Keresztény Magvető 1875.; Szádeczky–Kardoss L. 1927. i. m. 173.

⁴⁷ A Balássy család Udvarhelyszék vezető családja volt, oldalágon része a Kornisklánnak. A szentdemeteri és véczkei Balássy családra ld. Balogh Judit: A székely társadalom Báthory Gábor korában. In: Báthory Gábor és kora. i. m. 160–161. l. még: Balogh Judit: A székely nemesség helyzete Bethlen Gábor fejedelemsége alatt a Liber Regius oklevelei alapján. Publicationes Universitatis Miskolcensis Sectio Philosophica tom. 13. (2008) fasc. 3. 333–361.

⁴⁸ Szádeczky–Kardoss L. 1927. i. m. 181.

⁴⁹ Balogh J. 2005. i. m. 152–186. Ról Kmlg Udvarhelyszék levéltára, Székely Lada Fond m 16. 56. sz. VIII. 1. Az 1614-es Conscriptio.

⁵⁰ Kis Bálint: A Petki család. Turul 13. (1895) 97–110.

⁵¹ Ról Kmlg Udvarhelyszék levéltára, Székely Lada Fond m 16. 50. 51. sz. Az 1627-es Conscriptio.

útját talán rokona, Balássy Ferenc egyengette. A hadseregben és követségként is jól használható, agresszív és céltudatos fiatalember 1633-ban Tusnádon szerzett birtokot, 1634-ben pedig már Csíkszék alkapitánya volt. A Bethlen István és I. Rákóczi György közötti konfliktus során a határszéli szorosokban aratott katonai sikereket. 1636-ban ő is részese volt annak a követségnek, amely Bethlen Istvánnal a békét aláírta. Már ekkor Csíkszék kapitánya volt, és láthatóan Mikó Ferenc örökébe kívánt lépni, minthogy annak 1635-ben bekövetkezett halála után követte is őt a főkapitányságban. Az utód nélkül meghalt Mikó Ferenc birtokait is próbálta megszerezni. Mikó Ferencné feletti gyámsága segítségével biztosította, hogy a Mikó birtokok a tulajdonába kerüljenek.⁵² Petki a források szerint maga is morózus, igazi katonaember volt, hamar kiváltotta az ellenszenvet önmagával szemben.⁵³

A harmincas évek közepén már jelentős hatalommal bíró Petki 1635-ben már nős ember volt, házasságában talán katonai kapcsolatai játszottak szerepet. Sükösd György, az apósa a fejedelem mezei kapitánya volt, aki a Küküllő megyei Alsórákoson volt birtokos és nem lehetett szegény ember, ugyanis 1624-ben négy sarkos várkastélyt építtetett, Orbán Balázs „hatalmas unitárius főúr”-ként említi,⁵⁴ akinek a gyönyörű síremléke és kőkoporsója Nagyteremiben található. Petki István befolyásos rokonokat szerzett a Sükösd családba való benősüléssel, ugyanis a másik Sükösd-lányt uzoni Béli János vette feleségül, így tehát a Béli családdal is sógorságba került. Sükösd György ugyan 1631-ben meghalt, a házasság azonban az említettek miatt remekül szolgálta Petki István felemelkedésének érdekeit. Felesége révén már 1635-ben birtokokat szerzett Udvarhelyszéken Homoródszentpéteren és Újfaluban, valamint az Alsó-Fehér megyei Somborban birtokrészeket.⁵⁵

Petki Lázárfalvát szemelte ki birtokközpontjának, mert már 1640-ben megkezdte itt egy családi kastély felépítését. A negyvenes évek folyamán örökölte meg nagynénje, Petki Erzsébet birtokait, akire négy férje, köztük Balássy Mihály⁵⁶, komoly vagyont hagyott. Ekkor került

⁵² Sándor család levéltára. I. 96–100. o. Idézi *Endes Miklós*: Csík-, Gyergyó-, Kászon székek (Csík megye) földjének és népének története 1918-ig. Bp. 1938. 112. o.

⁵³ *Bíró Vencel*: Altorjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár. 1935.

⁵⁴ *Orbán B.* i. m. 138–146.

⁵⁵ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 21. 85–86.

⁵⁶ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 12. 184–185. Marosszéken Remete, Harczó, Szabéd, Szentanna, Somosd, Folyfalva, Bodon, Koronka, Odorfalva településeket örökölte Balási Mihálytól az özvegy, Udvarhelyszéken Maksa, Magyarzsákod, Andrásfalva településeket, a vármegyei területeken, Torda vármegyében Hétbükk, Küküllő vármegyében Fületelke, Oláhzsákod, Domáld, Belső-Szolnok vármegyében pedig az ősi birtokközpontnak számító Vécze településen lévő jószágot nemesi kúriával.

Petki birtokába Szentanna, Jobbágyfalva, Marosszentgyörgy, valamint az udvarfalvi, remetei, csejdi, mogyorósi és libáncsi részbirtokok. Ezzel fontos marosszéki területek felett szerzett befolyást, így birtokai már Csíkszékben, Marosszéken és a vármegyei területeken is tekintélyes méretűre nőttek, ezzel a súlya a csíki nemesekhez képest hatalmas lett. Csíkban újabb adományt kapott Vacsárcsi, Szentmihály, Menaság, Kozmás és Csekefalva településeken.

A nagy tekintélyű főkapitány minden széki eseményt irányított, az 1644. évi hadjárat előtt lustrát tartott a székben 1643-ban. A törvényhozás elnöklését sem engedte ki a kezéből.

Mire II. Rákóczi György uralomra került, már Petki csíki hatalma megkérdőjelezhetetlen volt.

Komoly kliensi hálózatot épített ki már a század közepére, amely tagjainak adományok juttatását is kijárta a fejedelemtől. Ilyen szervitor volt csíkszentmártoni Bodó Bálint, akinek lófősítő oklevelet adott 1653 márciusában,⁵⁷ valamint csíkszentsimoni Endes Miklós lófő, akit udvari familiárisának nevezett az oklevél, akinek 1659-ben nemesseget adományoztatott.⁵⁸ 1652-ben komoly szerepet játszott a gyermek Rákóczi Ferenc fejedelemmé választásában. 1653-ra az egész erdélyi elit legfontosabb tisztségeit is elnyerte. Bár jogi ismereteiről nincsenek adataink, frissen kinevezett fejedelmi tanácsosként ő is részt vett az erdélyi törvénykönyv megalkotásában, és valószínűleg neki köszönhető a katolikus státus létrejöttének szabad utat adó törvénycikk megszületése. Az I. Rákóczi György halála után a hatalmi vákuumot⁵⁹ érzékelő Kemény János a korábbinál is nagyobb aktivitásba kezdett, hogy befolyását növelje az erdélyi politikában. A Petkivel együtt Bethlen udvarában nevelkedett Kemény ekkor kezdte meg a fejedelmi tanácsba delegálni a hozzá közel állókat, elsőként éppen régi barátját, Petki Istvánt. Az ekkor kezdődött moldvai hadjáratban is együtt harcoltak, Szucsáva bevétele pedig tovább növelte Petki tekintélyét. A már korábban említett lengyel indigenátus megszerzése⁶⁰ az erdélyi nemesek rangsorában is az első öt főúr közé emelte. Az év márciusában adományként megszerezte a Marosszékben található Szentgyörgynél a Székes patakon lévő híd vámjának a szedési jogát.⁶¹ Ekkor felsorolt címei a csíki főkapitányság mellett a főudvarmester és a belső tanácsos volt.

A lengyel hadjáratban természetesen a fejedelem legszűkebb környezetének tagja volt, így nem esett fogságba. 1658-ban, Rákóczi lemondása

⁵⁷ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 190–191.

⁵⁸ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 30. 209–210.

⁵⁹ Az öreg és tekintélyes, erős kezű „öreg” Rákóczihoz képest fia fiatal volt és talán az udvar is érzékelt vele szemben apja bizalmatlanságát, uralma kezdetén minden bizonnyal jelentős volt a kontraszt apa és fia között.

⁶⁰ Rhédey Ferenc és Rákóczi fia mellett csak Kemény és Petki kapta meg.

⁶¹ MOL F 1 Erdélyi Fejedelmi Kancellária Libri Regii, 29. 622–623.

után az országgyűlés helytartóvá választotta. A fejedelemhez annak haláláig hűséges maradt, a Barcsay Ákost beiktató marosvásárhelyi országgyűlést csíki székely katonáival együtt otthagya és Rákóczi mellett küzdött csíki seregével a szászfenesi csatában is. Ezután Kemény János mellé állt. Ellenállása nagy szerepet játszott abban, hogy a török seregek Csíkszékét felprédálták. Az új fejedelemmel, Apafi Mihállyal 1663-ra békélt meg. 1667-ben halt meg, és bár sok gyermeke született, nem a vér szerinti leszármazottai folytatták a széken belüli hatalmának növelését, hanem egyrészt veje, szárhegyi Lázár István, aki Kata nevű leányának volt a férje és akit fiaként szeretett,⁶² valamint az a tehetséges ifjú, akit rokonaként nevelt fel, Apor István. A család harcos katolicizmusáról is híres volt, ami nagyban hozzájárult ahhoz, hogy I. Rákóczi György kísérlete a Székelyföld reformátussá tételére ebben a székben járt a legkisebb sikerrel. Hatalmát a vallás terén is éreztette, patrónusként ugyanis ő elnökölt 1643-ban a csíki zsinaton.⁶³

Csíkszéken még a 17. század elején is meglehetősen kevés jobbágy volt a többi székhez képest, a csíki társadalom legnagyobb része éppen ezért továbbra is őrizte archaikus, katonáskodó jellegét, a társadalom struktúrájára pedig a szabad állapotúak túlsúlya volt jellemző. Az ősi primori családok egy része kihalt, melléjük tehetséges lófők emelkedtek fel, ám a vagyoni szint általánosságban alatta maradt még a székelyföldi átlagnak is. Az egyetlen, hatalmát századokon át megtartani képes család a szárhegyi Lázár család volt, amely azonban megelégedett a szék feletti befolyással, és alig tett kísérleteket jelentősebb vármegyei birtokok vagy országos tisztségek megszerzésére.

Királyhalmi Petki István nagyszerűen használta fel a családi kapcsolatait és a szerzett kapcsolatrendszerét arra, hogy a Lázár István főkirálybíró halála utáni hatalmi vákuumban gyakorlatilag Csíkszék „egyeduralkodója” legyen. Szerepét eddig a történetírás elsősorban katonaként méltatta, pedig egy egészen egyedülálló karrier és hatalomkoncentráció köthető a nevéhez, ami különösen annak a fényében grandiózus, hogy a szülei szintjén még alkapitányokat sem találunk, és iskoláiról is hiányosak az ismereteink, valószínű, hogy csupán a bethleni udvarban szokásos képzésben vett részt.

Csik társadalmá tehát inkább a karriert építeni kívánó székely nemesek számára volt remek terep, mint ahogyan ezt Apor István még Petkinél is nagyívűbb karrierje mutatja az Apafi–uralom idején és azt követően.

⁶² Szárhegyi Lázár István Lázár István csíki főkirálybíró és Székely Ilona fia volt, 1651-ben már a gyergyói lovasok hadnagyaként említették. Mivel apa nélkül nőtt fel, Petki Istvánt apjaként szerette és tisztelte. A fiatal Lázár tehetséges és művelt fiatalember volt, kiterjedt levelezést folytatott a Magyar Királyság és Erdély nemességével, sőt moldvai és havasalföldi bojárokkal is jó viszonyt ápol. Endes M. i. m. 142–143.

⁶³ *Kállay Ferenc*: A pogány magyarok vallása. Bp. 1999.159.

II. Rákóczi György nem tudott semmilyen módon befolyást gyakorolni Csíkszékre, de erre nem is törekedett. Petki István feltétlen hűsége biztosította neki azt a csíki katonai kontingenst, amire a háborúiban szüksége volt. A modell ugyanaz volt, mint a távoli ős, dersi Petki János esetében. Rákóczi Zsigmond fejedelem ugyanis a 17. század elején teljesen dersi Petki Jánoson keresztül, az ő tanácsait követve hozott döntéseket a székelyekkel kapcsolatos ügyekben. Ugyanezt tette Petki István, aki csíki hatalma megszilárdítása után elsősorban országos karrierjét építette, és katonai kiválósága révén bármikor képes volt mozgósítani a hagyományokat féltve őrző székely közösséget. A kora újkor társadalmi változásai összességében ezt a székelyeket hagyta a leginkább érintetlenül, ennek köszönhető, hogy a 18. században éppen ennek a székelyeknek a társadalmi tudott a legkevésbé alkalmazkodni a változásokhoz, és ez vezetett végül a madéfalvi veszedelemhez. A székely elit felekezeti összetétele a 17. század második felére teljesen átalakult, az unitáriusok fokozatosan koptak ki belőle, a még megmaradók pedig reformátusokká lettek, vagy a maroszéki főtisztséget betöltő Tholdalagi katolikussá.

A Rákócziak alatt feltűnően nagyszámú székely katolikus jelent meg az elitben, akik Mikes Mihály és Petki István körül szerveződtek és egyre erősebb felekezeti elitcsoportot hoztak létre. Az általam eddig feltárt adatok azt mutatják, hogy a szerveződés motorja Petki István volt, aki II. Rákóczi György uralma alatt ért a karrierje csúcsára. A fejedelem is megbízott benne, de nagyon szoros szálak fűzték a fejedelemasszonyhoz, a katolikus gyökereihez végig ragaszkodó Báthory Zsófiához is.

Kemény János emlékirataiból tudjuk, hogy ennek az elitnek II. Rákóczi György fejedelmi kvalitásaival kapcsolatosan komoly kétségei voltak. Lorántffy Zsuzsanna a férje halálát követően lemondott a fejedelemasszony címről és átadta azt a menyének, ezzel párhuzamosan pedig végleg Sárospatakra költözött. Pataki udvara hamarosan sajátos másodlagos fejedelmi udvarrá alakult, hiszen mind az erdélyi elit zömmel református–unitárius nemessége sűrűn megfordult itt, mind pedig a diplomáciai kapcsolatok egy részét itt bonyolították.

A legitimitási deficitet II. Rákóczi György egy hozzá hűséges elit felemelésével igyekezett ellensúlyozni, így több olyan székely is került a fejedelmi udvarba, akikben a saját emberét látta. Ennek a gyulafehérvári udvarnak a székely elithez kötődő tagjait vizsgálva figyeltem föl Báthory Zsófia levelezésére és a levelezésben egy olyan izgalmas és eddig kellően fel nem tárt kapcsolati hálózatra, aminek az egyik talán legaktívabb tagja Petki István csíki főkapitány volt, aki nagy erővel szervezte a székely katolikus nemességet.

Petki István aki gyámsággal megszerezte Mikó Ferenc birtokait és a lánya házassága révén családi kapcsolatba került a szintén katolikus Lázárokkal, a Gyergyót már századok óta családi birtokként kezelő családdal. Emellett a kliensévé tette a Damokosokat, és olyan hatalommal

rendelkezett a székben és Háromszéken, hogy Báthory Zsófia katolikus székely udvarhölgyeit is ő házasította ki szintén székely nemesekkel. Így került a kapcsolati hálójába a szintén katolikus Imecs család is. Imecs Judit, aki Báthory Zsófia kedvelt és levelezésében is többször megemlített udvarhölgye volt, Petki István támogatását élvezte férje, Apor Lázár halála után,⁶⁴ és a fiát, Apor Istvánt is az udvarába vitte nevelésre. Báthory Zsófia udvara valóságos gyűjtőhelyévé vált a katolikus székely nemes leányoknak, hiszen Apor István későbbi feleségei is, akik közül az első kettőt minden bizonnyal maga Petky István választotta ki a számára, szintén udvarhölgyek voltak. Az összehasonlítás kedvéért említsük meg, hogy a református erdélyi nemesek leányai viszont Lorántffy Zsuzsanna udvarában fordultak meg szívesen, aki maga adta férjhez Bornemissza Annát a későbbi fejedelem Apafi Mihályhoz.

Ha Petki István kapcsolati hálóját vizsgáljuk, azt látjuk, hogy Csík és Háromszék fontosabb katolikus nemesei mindannyian a részévé váltak.

Petki István állandó katonai hadvezér-társa volt a háromszéki nemesek közül Mikes Mihály, aki már I. Rákóczi György hadjárataiban a tüzérség parancsnoka volt és zabolai Mikes Kelemen, aki II. Rákóczi György alatt kezdte karrierjét építeni és a fejedelem feltétlen hívévé vált. A felesége révén a kapcsolati hálójában tudhatta a köröspataki Kálnoki családot, a későbbi vicekancellár Kálnoki Sámuel. Mikes Kelemen olyan elkötelezett katolikusnak számított, hogy Apor Péter szerint a kortársak Kelemen pápának nevezték. A katolicizmus melletti harcias kiállása miatt Apafi Mihály több alkalommal akadályozta meg azt, hogy Háromszék főkapitányává megválasszák. A két Mikes testvér, akik közül Kelemen egy rövid ideig széki főkapitány, fejedelmi táblai ülnök, ítélőmester, a fejedelmi tábla elnöke, székely generális és Fehér vármegye főispánja lett, Mihály szintén széki főkapitány, ítélőmester és 1656-tól kancellár volt, Háromszék legnagyobb birtokosává vált. Mivel Mihálynak nem maradt örököse, ezért a végrendeletében meghagyta, hogy minden vagyona egyesüljön a Mikes családi vagyonnal, ami testvérének, Kelemennek a fiai kezében volt, elsősorban pedig öccse Mihály nevű fia kezében. A 17. század végére a Mikeseknek és Kálnokiaknak Háromszéken belül sikerült felülkerekedni a szék korábban tekintélyesebbnek számító református nemesein, a Nemeseken és a Basa családon is, a szintén református Daczók pedig sosem emelkedtek ilyen magasra.

A Mikesek által irányított háromszéki katolikus kapcsolati háló és a Petki István által létrehozott csíki hatalmi struktúra alkotói Apor István személyében ért össze, aki Petki István gyámfiaként unokaöccsét, Pétert összeházasította Kálnoki Sámuel Borbála nevű leányával.

Az erős katolikus csoporttudat a székely eliten belül több komoly együtt mozgást is eredményezett amellelt, hogy a század végére sikerült

⁶⁴ ROL. KmLg. Apor. cs. lt.III. 40.

elérniük, hogy a protestáns, ekkor már református többségű, székely székely élére is katolikus főtiszteket nevezzenek ki.

Ezek közül az első az a politikai lobbitevékenység, aminek a révén a székelység lett II. Rákóczi György, majd pedig Kemény János legeltökéltebb támogatója.

A második ilyen együttes fellépés a református Béli Pál összeesküvésének a leleplezésekor történt, amiben fontos szerepet játszottak a Mikes testvérek és Apor István is, Petki István ekkor már nem élt.

Mind Mikes Kelemen, mind Mikes Mihály, mind pedig Apor István hatalmas birtokrészeket kaptak adományként a fejedelemtől azért, mert a Porta felé jó kapcsolatokat ápoló református székely főúrral szemben a fejedelemhez fordultak.⁶⁵ Ennek következtében felekezeti hovatartozásuk ellenére sikeresen emelkedtek széki riváisaik felé. Ezt a hálózatot a legtökéletesebben a fejedelemség bukását követően tudták alkalmazni, amikor a jezsuita rend képviselőin keresztül ennek a körnek a tagjai olyan magasra emelkedtek, mint korábban székely nemesek sohasem.

A Mikesek, a Kálnokiak, Petki István és Apor felekezeti identitása számos patrónusi tevékenységükben is megmutatkozott. Mindannyian harcos képviselői voltak az erdélyi katolikus státusnak, folyamatosan támogatták a székelyföldi kolostorokat, sőt maguk is jelentős építetők voltak.

Ezzel a láthatóan erős csoporttudattal rendelkező katolikus székely elittel szemben gyakorlatilag nem állt fel protestáns csoporttudattal szerveződött református vagy unitárius székely elit. A protestáns székely nemesek talán azért érezték szükségtelennek ezt, mert a református fejedelmek uralma alatt az állam által támogatott felekezethez tartozás tudata miatt ezt szükségtelennek érezték.

Az unitárius elit önvédelmi képessége ekkorra teljesen elolvadt, sőt a 17. század végén és a 18. század elején a reformátusság még mindig az unitáriusokkal volt elfoglalva, mintsem bármilyen szoros felekezeti alapú kapcsolati hálózat kialakításával.

Udvarhelyszéken, ahol az elitben még ekkor is unitáriusok és reformátusok voltak az Ugronok és a Danielek révén, nem volt kivel küzdelmet folytatni, a két család pedig részben a lokális vezető pozíciókat kereste, részben pedig vármegyei pozíciókat igyekezett megszerezni.

Maroszákon a 17. század közepéig nem jelent meg jelentősebb vagyonnal és hatalommal rendelkező főúri csoport, így a zömében református szék szabad terep volt Tholdalagi Mihály számára, aki a Szentföldnek nevezett területen, Mikháza székhellyel jelentős katolikus központot tudott kiépíteni.

A Székelyföld elitjének katolikussá válását érzékeltette I. Rákóczi György, aki megpróbált valamit tenni ezzel szemben. Háromszéken a

⁶⁵ *Bíró Vencel*: Altorjai gróf Apor István és kora. Kolozsvár. 1935. 137–138.

zabolai Mikesek egyre nagyobb tekintélyét próbálta ellensúlyozni a szintén zabolai Basa Tamás támogatásával, valamint neki köszönhető az is, hogy a Béldi-fiúk konverziója révén egy időre erős református bázis alakult ki a már Bethlen alatt felemelkedő Nemes családdal együtt. Az említett három család között azonban nem mutatható ki semmilyen felekezeti alapú kapcsolatrendszer még akkor sem, ha a birtokán Basa és Béldi is komoly egyháztámogató tevékenységet folytatott, csakúgy, mint a nem székely Rhédeyek, akiknek Erdőszentgyörgyre telepítése a maroszéki katolikus Tholdalagi család súlyát volt hivatott ellensúlyozni.

Bethlen Gábor nagy terve egy református elit kialakítása volt Erdélyben, akiknek csoporttudatát családi szálakkal igyekezett egyre szorosabbá tenni. A Bethlenek, Rhédeyek, Apafiak, Barcsayak, Bornemisszák, Bánffyok kapcsolati hálózata azonban csak részben terjedt ki a Székelyföldre is, aminek katolikus elitje a 17. század végére szinte minden fontos pozíciót megszerzett és eredményesen osztotta újra ezeket egymás között, ezáltal alkalmassá válva arra is, hogy a létrejövő Gubernium vezető pozícióit elfoglalhassa.

A TÜRELMI RENDELET ÉS AZ EVANGÉLIKUS POLGÁRSÁG: MIGRÁCIÓ, EXPANZIÓ, HÁLÓZAT¹

THE PATENT OF TOLERATION AND LUTHERAN CITIZENS: MIGRATION,
EXPANSION, NETWORK

Tóth Árpád

Dr. habil. egyetemi docens, Miskolci Egyetem BTK

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a Türelmi rendeletet követő pesti evangélikus megtelepedés egy sajátos aspektusát vizsgálja: az egyháztörténeti érdeklődés határán túl is figyelmet érdemlő, kora kapitalista nagykereskedelemben élen járó személyek sikeres meggyökerezése mögött társadalomtörténeti, jelesen a társadalmi hálózati működésre vezethető tényezőket. A „kapcsolatháló” kifejezésen elsősorban (vérségi és affinális) rokonit érve két családfa segítségével illusztrálja e kapcsolatok kiterjedtségét, ám további kapcsolati típusokat is mérlegelve azt találja, hogy ezek a különféle társadalmi intézményekhez kötődő kapcsolatok egymást gyakran átfedik, egymást erősítik. A tanulmány utolsó része dinamizálni igyekszik ezt a képet, az életutak további eseményeire (az iskolai képzés és kereskedelmi gyakorló évek helyszíneire és a princípálisok személyére) is kitérve, amelyek a hálózati működés mechanizmusainak a követésében segítenek.

ABSTRACT

The study examines a unique aspect of the settlement of Lutherans in Pest following the Patent of Toleration: the social-historical factors, namely the social networking, behind the successful establishment of individuals who were at the forefront of early capitalist wholesale trade and who deserve attention beyond the boundaries of church history. The term “network of relationships” is used to illustrate the extent of these (blood and affinal) relationships, primarily by presenting two family trees, but also considers other types of relationships and finds that these connections, linked to different social institutions, often overlap, and reinforce each other. The final part of the paper seeks to make this picture more dynamic by looking at further events in the people’s life course (the locations of schooling and commercial training years as well as the principals themselves), which help to trace the mechanisms of network-based operation.

---

¹ A tanulmány első változata a Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület 2021. évi, Székesfehérváron rendezett, Hálózatok és kapcsolatok című konferenciáján hangzott el. Az adatgyűjtést részben a K 83731 számú (*A magyarországi szabad királyi városok polgársága a 18. század közepétől a 19. század közepéig* című) OTKA-kutatás tette lehetővé, a tanulmány megírása pedig a 143017. számú (*A rendiség politikai kultúrája, 2. című*) OTKA-projekt keretében valósult meg.

Kulcsszavak: evangélikus polgárság, Türelmi rendelet, kapcsolatháló, rokonság, kereskedelem

Keywords: Lutheran citizens, patent of toleration, networks, kinship, trade

A Türelmi rendelet és az evangélikusok földrajzi expanziója

A II. József által 1781-ben kibocsátott Türelmi rendelet a magyar történelem jól ismert és alaposan vizsgált politikai rendelkezései közé tartozik, amelyről Mályusz Elemér jóvoltából vaskos, monografikus elemzés is napvilágot látott.² A történeti emlékezet elsősorban két kontextusban tulajdonít neki jelentőséget. A köztörténet a felvilágosult abszolutizmus szellemiségét kifejező rendeletként értelmezi, főként mint a vallásgyakorlás szabadsága (a lelkiismereti szabadság) irányába tett meghatározó lépést, ill. az addig (a megelőző fél évszázadban) formálisan is a katolikusokra korlátozott hivatalviselési jog a protestánsokra és görögkeletiekre való kiterjesztését emelve ki.³ A protestáns egyháztörténet nézőpontjából pedig a Türelmi rendelet lezárt egy olyan korszakot, amely a nyílt üldöztetés addigi gyakorlatát egy kevésbé erőszakos, ám hasonlóan intenzív módszerre, a „csendes ellenreformációra” – „a magyar protestantizmus babiloni fogságának” 1711 és 1781 közti évtizedeire – puhította; ezáltal az érintett (protestáns) hívók számára II. József döntése „egy boldogabb jövő reményének” ígéretét hordozta.⁴ A két nézőpontban közös, hogy a politikai szándéokra teszi a hangsúlyt. A kutatás azonban máig adós annak az „alulnézetből” megfogalmazott, társadalomtörténeti szempontú kérdésnek a megválaszolásával, hogy a jogkiterjesztés célközönsége miként reagált a kitágult lehetőségre.

Az alábbiakban azt vizsgálom meg, hogy hogyan hatott a Türelmi rendelet az urbánus életvitelű, német kultúrájú lutheránus polgárság – mint a potenciálisan támogatni kívánt kör egyetlen alcsoportja – stratégiai lehetőségeire. A tanulmány a hálózati megközelítés magyarországi történeti alkalmazását igyekszik gazdagítani több értelemben is. (1) A bevezetőben vázolt kontextust keretként használva arra látunk példát, hogy egy (támogató szándékú) politikai rendelkezés mennyiben – hogyan, milyen

² *Mályusz Elemér* 2006: A türelmi rendelet. II. József és a magyar protestantizmus. Máriabesnyő – Gödöllő. [Bp. 1939.]

³ *H. Balázs Éva*: A felvilágosult abszolutizmus Habsburg variánsa. In: Magyarország története, 1686–1790. Főszerk. Ember Győző – Heckenast Gusztáv. (Magyarország története, 4.) Bp. 1989. 2. köt. 1048.; *Barta János, ifj.*: A tizennyolcadik század története. Bp. 2000. 192.

⁴ *Bucsay Mihály*: A protestantizmus története Magyarországon, 1521–1945. Bp. 1985. 148–151.

eredménnyel és mennyire gyorsan – képes befolyásolni egy már korábban is meglévő társadalmi hálózat szerkezetét a késői rendiség idején (tehát az 1848-as polgári forradalmat megelőző évtizedek társadalmi körülményei és a felvilágosult abszolutista államszervezés közepette). (2) Egy eddig ebből a szemszögből nem vizsgált társadalmi egységre (rendies csoportra) terjeszti ki a hálózati szemléletű társadalomtörténeti kutatást. (3) Az írás ezek mellett az evangélikus polgárság hálózati *mechanizmusaira, formáira* koncentrálna, és ezzel a hálózat *működési módjának* mélyebb megértését is célul tűzi ki. Az utóbbi aspektust – a terjedelmi korlátok és az aránylag szűk forrásbázis miatt – statisztikailag is alátámasztható összkép helyett néhány tanulságos eset beható elemzésével érintem.

A választott korszak és megközelítés háttéréül a német evangélikus polgárságot mint társadalmi csoportot szükséges röviden bemutatni. A késő rendi korszakra jellemző, a kiváltságos jogálláson túl kulturális (etnikai és felekezeti), továbbá gazdasági-foglalkozási dimenziók mentén is sokszínűen és finoman tagolt társadalom világán belül olyan szegmens az övék, amely csekély számszerű súlyához képest a kora kapitalizmus üzleti életének jelentős szereplőjévé vált, fogékonyságot mutatott a racionális tudás iránt, és fokozott társadalmi felemelkedési ambíciója szolgáltatába tudta állítani a társadalmi mobilitás ekkoriban kitáguló lehetőségeit.⁵ A hazai német evangélikusság további figyelemre méltó sajátossága az erős csoportkohézió, amely azt eredményezte, hogy gyülekezeteik – mint tömbökben elszórt szigetcsoport a tengerben – országos hálózatot alkottak, noha területileg (a stájer határszéltől Bártfáig) és jogállapot szerint (a szabad királyi városokon kívül egyéb kiváltságolt településeken, így egyes szepesi koronavárosokban és királyi birtokú mezővárosokban, például Somorján és Gölnicbányán) nagyfokú változatosságot mutattak. Ezt a sokszínűséget tovább árnyalja a többféle történeti út: a protestantizmus hazai megjelenése óta folytonos urbánus gyülekezeteiken kívül az ellenreformációs időszakban is megmaradt (a hódoltság által nem érintett területen) a városias létforma bizonyos szintje egyes artikuláris helyeken. Ez az urbánus jellegű, országos társadalmi hálózat képezi tehát jelen tanulmány tárgyát.

Az evangélikusok a Türelmi rendelet hasznélvezői közé számítottak több szempontból és módon is. Ezek közül a jól ismert fejlemények közé tartozik egyes lutheránus nemesurak kormányzékai pozícióba kerü-

---

⁵ *Tóth Árpád*: Az evangélikus polgárság súlya és szerepe a Magyar Királyság kulturális, társadalmi és gazdasági életében, 1750–1850. In: *Reformatio nostra – Protestáns szellemi műhelyek*. Szerk. Gyulai Éva – Tasi Réka. Miskolc, 2017. 96–123.; *Tóth Árpád*: Az alkalmazkodás irányai a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság mobilitási készsége és gyakorlatai. *Korall* 86. (2021) 185–209.

lése, illetve főnemesi rangra emelése⁶, a városi tanácsai tisztségekbe való bekerülés körüli érdekütközésekről és konfliktusokról viszont épp csak ízelítőt lehet olvasni a szakirodalomban⁷, az ellenreformáció nyomán elsvasztott egykori gyülekezetek újjászervezéséről pedig bizonyos, egyháztörténeti nézőpontú feldolgozások alapján nyerhetünk képet. Lényegében feldolgozatlanak számít viszont a lutheránus népesség expanziója a protestánsok terjeszkedésének korábban ellenálló térségek irányába.⁸

Ez a folyamat önmagában is többféle változatban zajlott, amelyek közül a hódoltsági időszakot követő újratelepítő akciók nyomán létesült, nem vagy csak kevésbé urbánus gyülekezetek keletkezése nem tárgya jelen dolgozatnak. Ám még városi közegben is több típus különböztethető meg. A skála egyik vége Győré, ahol a Türelmi rendeletet megelőző évtizedekben is folyamatosan működő, népes, társadalmilag tagolt, a saját felekezet határain túl is tekintélyes személyek által vezetett és még világi egyházi előjáróságot (konventet) is fenntartó közösség nyerte vissza a jogát, hogy temploma, lelkésze és gyülekezeti élete lehessen. A másik szélső pont a szintén püspöki város Pécsé, ahol az első evangélikus polgárt, a késmárki születésű Thomas Nendtvich patikust csak 1808-ban, és akkor is csupán második próbálkozásra fogadta be a (protestánsok felvételét kizáró városi kiváltságlevélre hivatkozó) városi tanács, miután az elsőre elutasított jelölt eredményesen fellebbezett a kormányszéknél.⁹ Ráadásul a városban ezután is csak lassan nőtt a lutheránusok száma, saját gyülekezetet pedig nem is alkottak egészen 1868-ig; addig a kácsfalui, majd a magyarbólyi egyházhoz tartoztak a pécsi evangélikusok.¹⁰ Ám még a katolikus egyházi központnak nem számító Szegeden is csupán

⁶ Mályusz E. Türelmi rendelet i. m. 350–354, újabban: Szemethy Tamás: Katonabárok és hivatalnok grófok. Új arisztokrácia a 18. századi Magyarországon. Bp. 2020. 44, 57–58.

⁷ Mályusz E. Türelmi rendelet i. m. 355–358.

⁸ Vö. Kollár, Joannes: Schematismus generalis ecclesiarum et scholarum evang. aug. conf. in Hungaria [...]. Pestini, 1838, amely a négy egyházkerület összesen 481 gyülekezetének többségében közli az alapítás, ill. újraszervezés évét. A református egyház egykorú újjászervezési folyamatára ld. Ugrai János: Anya- és leányegyházak a Türelmi rendelet előtt és után. Adalékok a Tiszáninneni Református Egyházkerület gyülekezeteinek történetéhez. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica 18. (2014) 1. 281–294.

⁹ Baldauf Gusztáv: A pécsi ág. hitv. ev. egyházközség története keletkezésétől 1917-ig. Pécs, 1926. 8–9. Vö. Magyar Nemzeti Levéltár Baranya Megyei Levéltár (MNL BaML) IV. 1003a. Pécs város tanácsának jegyzőkönyvei. 1807. No. 13. és 1808. No. 833. (az elutasító, ill. a jóváhagyó döntéssel); MNL OL C49. Helytartótanács Városi Osztály. 1807. 4. 24. (a Helytartótanácsához beadott kérvény), 1810. 4. 36. (a pécsi újpolgárok 1808. évi listája).

¹⁰ Kollár J. Schematismus i. m. 93., Baldauf G. Pécsi i. m. 7–20.

öt evangélikus polgár felvételéről tudunk 1848 előtt (az 1759 és 1847 közötti 3812 polgárfelvétel közül).¹¹

Az így felvázolt skálán belül kifejezetten eredményesnek tűnik a pesti megtelepedés. A pesti egyházszerzés körülményeit részletesen feltárta a szakirodalom, társadalomtörténeti téren pedig megállapítást nyert, hogy a lutheránus népesség számaránya látványosan nőtt az 1848 előtti évtizedekben – a 19. század közepére 3,4 százalékra, ami a keresztény kisebbségek közül a legnagyobb mértékű gyarapodás.¹² Azt viszont eddig alig vizsgálták, hogy az evangélikus népesség különféle csoportjai milyen mechanizmusok révén tudtak beilleszkedni a városban – László Ferenc éles szemű, a hálózati megközelítés nézőpontját már jóval annak divatossá válása előtt alkalmazó megállapításai az evangélikusokra sajátosan jellemző „csoportszolidaritás” és a felekezeti „társasélet vertikális nyitottsága” közötti összefüggésről döntően a szellemi élet szereplőire vonatkozó ismereteken alapultak.¹³

A korai pesti evangélikus kereskedők rokoni hálózatai

Márpedig a pesti evangélikusok – mint városlakók – többsége nem értelmiségi, hanem „polgári” (tehát ipari vagy kereskedelmi) tevékenységgel kereste kenyerét. Habár régóta megfogalmazott felismerés, hogy a reformkori Pest roppant sokszínű társadalom, amelyet csak igen kis mértékben reprezentál a (rendi) polgári joggal rendelkezők szűk (a teljes népesség alig 2–3 százalékát kitevő) csoportja, jelen összefüggésben nem irreális ebből a körből kiindulnunk.¹⁴ Ebből a szempontból nagy jelentőségű, hogy 1783 és 1848 közt nagy számú (477) lutheránus személy nyerte el a polgári jogállást.¹⁵ E sokaságot csoportokra bontva megfigyelhető, hogy miközben a német birodalmi területről érkezettek körében feltűnően sok a Magyarországon ritka iparágat képviselő, ezáltal a dinamikusan duzza-

¹¹ Magyar Nemzeti Levéltár Csongrád-Csanád Megyei Levéltár (MNL CsML) XV. 15. Feudális kori összeírások gyűjteménye. O. 26. A polgárkönyv adatai bizonyos években hiányosak, ezért a tényleges szám némileg nagyobb lehet.

¹² *Fabiny Tibor*, id.: *Az első kövek. A gyülekezetet, templomot és iskolát építő pesti evangélikusok története, 1787–1811.* Bp. 2000; *Nagy Lajos*: *Budapest története, 1790–1848.* In: *Budapest története a török kiűzésétől a márciusi forradalomig.* Szerk. Kosáry Domokos. (Budapest története, III.) Bp. 1975. 1. köt. 397.

¹³ *László Ferenc*: *Evangélikus társasélet a reformkori Pesten.* Budapesti Negyed XII. (2004) 4. 175.

¹⁴ *Nagy L.* Budapest i. m. 382. A polgárság több rétegű és a korban átalakuló fogalmához: *Bácskai Vera*: *A régi polgárságról.* In: *Zsombékok. Középosztály és iskoláztatás Magyarországon.* Szerk. Kövér György. Bp. 2006. 15–37.

¹⁵ Pest polgárjogú lakosainak (Illyefalvi I. Lajos gyűjtésének begépelésével készült) adatbázisa elérhető a Hungaricana közgyűjteményi portálon (<https://archives.hungaricana.hu/hu/archontologia/>), az összegző érték alapja: *Illyefalvi I. Lajos*: *Pest és Buda polgárjogot nyert lakosai.* Bp. é.n. 49.

dó város speciális igényeit és kifinomultabb keresletét kiszolgálni tudó kézműves (cukrász, hangszerkészítő, órás, szegkovács, tűkészítő, esztergályos, hűrkészítő, kárpitos stb.), addig az országhatáron belüli területről betelepülők tipikus alakja a régi evangélikus gyökerű településeken született kereskedő. A polgárkönyvek durva és esetleges terminológiája nem teszi lehetővé, hogy finom különbségeket mutassunk ki területi és azon kívüli, nagy- és kiskereskedők, ill. különféle áruprofillal üzletelők között, ám a kora kapitalizmus viszonyaival kapcsolatban amúgy is azt érdemes inkább hangsúlyozni, hogy az 1848 előtti Pesten (is) „a korszak kereskedelme igencsak differenciálatlan még, a tevékenységi körök elkülönültsége láthatóan elmosódott”.¹⁶

A pesti nagykereskedelem nagy formátumú alakja, Friedrich Kappel (Kappel Frigyes) 1815. évi felvételéig tartó időszakban 38 lutheránus személy vált úgy Pest polgárává, hogy ezt a jogállást *mercator* vagy *quaestor* tevékenysége alapján ítélte meg számára a városi tanács. Névsortukat a Függelékben közölt 1. táblázat tartalmazza, amelyben nevükön kívül a polgárkönyvben feltüntetett származáshelyük, továbbá a polgárok közé, ill. a polgári kereskedelmi területbe történt regisztrálásuk éve és sorrendje is olvasható. A táblázatból megállapítható, hogy 1/ a pesti evangélikus kereskedők az első évtizedekben döntő arányban országon belüli migráció útján települtek Pestre, 2/ a hazai származásúak között sokáig milyen magas volt a kereskedő foglalkozásúak hányada, és 3/ hogy a származáshelyek két térségre (a nyugati határszélen a Pozsony, Sopron és Győr által alkotott háromszögre, ill. kisebb mértékben Felső-Magyarország urbánus településeire, azon belül a Szepességre, és később a bányavárosokra és Kassára is) koncentráálódtak.

Ez a belföldi születésű, kereskedésből élő kör azonban nemcsak a migráció sajátosságai miatt sorolható közös csoportba. Az is megállapítható ugyanis, hogy a legtöbbjükre érvényes, hogy olyan rokoni viszonyban állt valamelyik másik pesti evangélikus kereskedővel, amely 1/ (közös leszármazás esetén) két rokoni foknál nem távolabbi vagy 2/ (affinális kapcsolatnál) a Pestre település körüli években vagy az azt legfeljebb két-három évtizeddel megelőző időszakban keletkezett. Ennek kimerítő, teljes körű dokumentálására terjedelmi okokból itt nincs mód, ám két rokonsági bokor bemutatásával a jelenség így is kellően szemléltethető.

Az 1. ábrán látható hálózat kulcsfigurája Raits Sámuel, Pest evangélikusként huszonkettedik, azon belül kereskedői jogcímmel felvettként hetedik polgára (1795). Raits szerepét értelmezve érdemes kiemelni származását: azt, hogy az ekkor jellegzetesen kereskedővárosi profilú Győr egyik sikeres és befolyásos evangélikus polgárnemzetiségében született, amely az 1720-as évek óta mészáros mesterként és, ami ezzel együtt járt, marhakereskedőként alapozta meg tekintélyét. A korszak egyik jellegze-

¹⁶ *Kövér György*: Bácskai Vera: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pesten. BUKSZ 1. (1989) 1. 104.

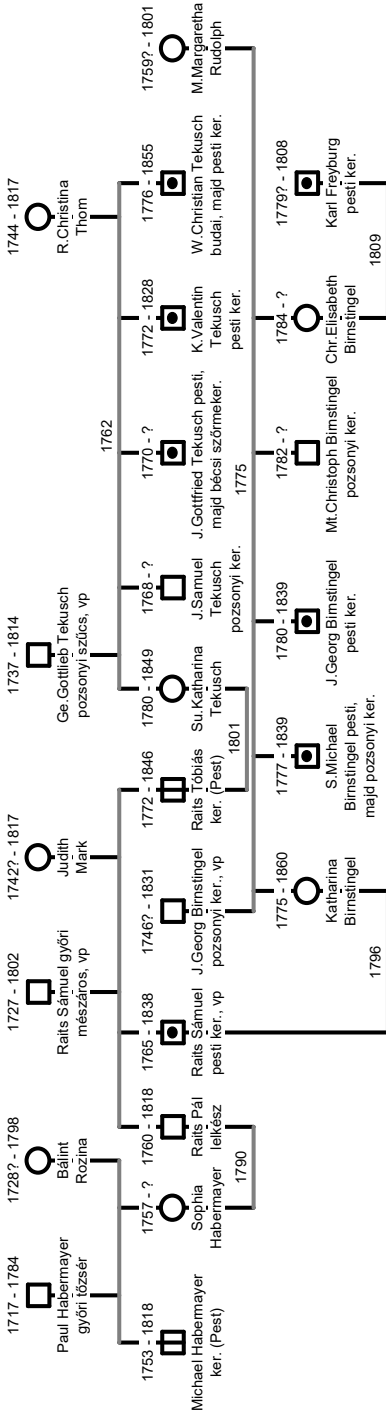
tes típusa ez a kombináció, és nemcsak sajátos üzleti profil kapcsolódik hozzá (társaságokba szerveződés, a francia háborúk korának konjunkturális fordulata idején váltás a terménykereskedelem irányába), hanem endogám házassági stratégia is, amely abban a térségben a mosoni gyökerű német és egyes Győr környéki falvak magyar tőzséreit egymáshoz kapcsolta.¹⁷ A Pesten már 1795-ben polgárjogot szerző és a pesti Belvárosban, a saját tulajdonú, Váci utcai házában (*A három gráciához* címzésű), üzletében rőfös kereskedőként működő Raits valószínűleg személyi adottságai révén is alkalmas lehetett a vezető szerepre: tekintélyét bizonyítja, hogy bevásztották a pesti választott polgárságba (1819-ben), az evangélikus egyház magyar közösségének ő lett az előjárója a szétválás idején (1834-től), de talán az ő személyes elismertségével függ össze az is, hogy az 1817-ben megszervezett Pesti Jótékony Nőegyletben az alapítás óta résztvevő három sógornő közül az ő felesége viselte a legmagasabb tisztséget – egyike lett (a nádorné patronátusával és gróf Teleki Lászlóné elnökletével működő) egylet 12 választmányi tagjának.¹⁸

Mindezt figyelembe véve az 1. ábráról két szinten is lehetséges következtetéseket levonni. Makroszinten megfigyelhető, hogy a nemzedékváltás gazdasági profilmódosulással járt együtt. A Raits Sámuel előtti generációban pozsonyi és győri polgárokat látunk, akik a kor tipikus üzleti kombinációjának megfelelően az állatkereskedelemhez kapcsolódó tevékenységből éltek meg – kereskedtek vele, illetve mészáros vagy szűcs mesterként a levágott állatok részeit hasznosították.¹⁹ Az újabb nemzedék azonban kivonult ebből a gazdasági ágból és intézményesült keretek

¹⁷ *Tóth Árpád*: A Habermayer nemzetség társadalmi stratégiái. Kísérlet a prozopográfiai módszer alkalmazására a késő rendi társadalom vizsgálatában. In: A város örök. Tanulmányok Bácskai Vera emlékére. Szerk. Czoch Gábor – Sasfi Csaba – Tóth Árpád. Bp. 2022. 98–101.

¹⁸ *Schmall Lajos*: Adalékok Budapest székes főváros történetéhez. 1–2. köt. Bp. 1899. 1. köt. 157; *Doleschall, E. A.*: Das erste Jahrhundert aus dem Leben einer hauptstädtischen Gemeinde: aus Veranlassung des hundertjährigen Bestandes der Pester evang. Kirchengemeinde. Bp. 1887. 82; *Tóth Árpád*: Önszervező polgárok. A pesti egyesületek társadalomtörténete a reformkorban. Pest, 2005. 75, 83–85, 239–241.

¹⁹ Georg Gottlieb Tekuscht (1737–1814) és apját, a Selmecbányáról Pozsonyba települt Johann Georgot (1702?–1748) olykor nem szűcs (*Kürschmer*), hanem szőrmekereskedő (*Rauchwarenhandler*) foglalkozással írják le a források. Az előbbi egyik öccse, Johann Georg Tekusch (1744–1794), továbbá nővérének férje, Johann Gottlieb Würzler (1717?–1785) pozsonyi szűcs szülőhelye (Bazin) szerinti rokonsága alapján az ebben az üzleti-családi együttállásban szintén jellemző szappanfőző foglalkozás is azonosítható a közeli rokonok között. Az említett családokhoz ld. *Tóth Árpád*: Polgári stratégiák. Életutak, családi sorsok és társadalmi viszonyok Pozsonyban 1780 és 1848 között. Pozsony, 2009. 175–176, 184–186.

1. ábra. Raits Sámuel pesti kereskedő rokonsága. Ezen a családfán és később a második ábrán is négyzet középen a pont azokat a kereskedő foglalkozású személyeket jelzi, akik Pesten vagy Budán polgári jogállást nyertek, a függőleges vonal pedig a polgárjog nélküli pest-budai kereskedőket. [A vp rövidítés a választott polgári rangot jelöli.]

között (testületi tagként) űzte a kereskedést, egyúttal Pestre tette át tevékenységének súlypontját.

Egy másik léptéken, a rokoni kapcsolatok szövődését nyomon követve, viszont azt érdemes hangsúlyozni, hogy Raits körül alakult ki a pesti evangélikus kereskedői kör egyik csomópontja.²⁰ Raits 1796-ban vette feleségül Johann Georg Birnstingel pozsonyi nürnbergi árus kereskedő és ottani választott polgár legidősebb lányát, Barbara Katharinát (sz. 1775), ami elősegíthette két sógorának, hogy később Pestre települjenek: Samuel Michael Birnstingel (1777–1839) 1809-ben, öccse, Johann Georg (1780–1839) pedig 1814-ben szerzett kereskedőként polgári címet Pesten. A három Birnstingel testvér húga, Christina Elisabeth viszont már két bátyját megelőzően Pesten élt férjével, az 1809 óta polgári jogú Karl Freyburg (sz. 1779?) kereskedővel, aki a Coburgban született, de bécsi évei után Pozsonyban megállapodott Philipp Freyburg nagykereskedőnek volt a fia. Raitsnak saját testvérei révén is voltak pesti kereskedő rokonai: lelkész bátyja házassága útján sógori viszonyba került az 1760-ban nemesített győri Habermayer tőzsér nemzetség egyik tagjával, Michaellel (1753–1818). Michael Habermayer ugyan sem polgári címet, sem kereskedői testületi tagságot nem szerzett a születő fővárosban, és ezzel összefüggésben Pestre költözésének dátumát sem ismerjük, ám Pesten regisztrált halálakor „egykori kereskedőként” írták le társadalmi állását. Tekintélyéről pedig sokat elárul, hogy amikor (az alább még említendő) Andreas Macher pesti terménykereskedő végrendeletéhez kiegészítést írt, Habermayert (és Schedius Lajost) kérte fel annak hitelesítésére.²¹ Talán ő is hasonló spekulációt folytatott Pesten, mint Raits Tóbiás (1772–1846), Sámuel öccse, akit 1801-ben tartott lakodalma idején még késmárki kereskedőként azonosítottak, 1825-ben viszont Pesten szerzett polgárjogot, de nem kereskedő, hanem „lipótvárosi háztulajdonos” megnevezéssel. Ez utóbbi üzleti tevékenysége kapcsán megállapítható, hogy az 1828. évi országos összeírás idején az ifjabbik Raits fivérnek két ház is a birtokában volt az ekkoriban kiépülő

²⁰ A demográfiai eseményeket (lábjegyzetben) az anyakönyvek másolatainak az MNL OL-ban őrzött mikrofilm gyűjteménybeli törzsszámával és (a főszövegben) éves pontossággal hivatkozom. (Közülük a legtöbb digitális formában a mormon egyház Family Search honlapjáról is kutatható.) A településekkel (gyülekezetekkel) kapcsolatban főszabály szerint az érvényes, hogy a keresztelésre a származáshelyen, a temetésre a felnőttkori, családos élet színhelyén került sor, az esküvőket pedig a menyasszony lakhelyén regisztrálták; csak az ettől eltérő eseteket közlöm. A győri evangélikus gyülekezet tagjait érintő demográfiai eseményeket 1749 és 1783 közt a belvárosi, ill. az újbátori katolikus anyakönyvben rögzítették.

²¹ Budapest Főváros Levéltára (a továbbiakban: BFL) IV. 1202 cc. Pest városi tanács iratai, Végrendeletek és hagyatéki leltárak. 944. AM. A második toldalék-végrendelet dátuma elkészítésének éve 1813. A Habermayer nemzetség jelentőségéről *Tóth Á.* Habermayer i. m., Michael Habermayerről uo. 93.

Lipótvárosban, amelyek után jelentős házbér bevételt is húzott.²² Raits Tóbiás emellett azért is fontos pontját alkotja az itt bemutatott családi hálózatnak, mert feleségének fivérei révén még három további, röviddel Raits után Pesten polgári jogot szerzett kereskedővel tudunk rokoni kapcsolatot bizonyítani. Gottfried Tekusch (sz. 1770) kézművesként szűcs foglalkozására nyert 1796-ban polgári jogállást, de a későbbi bécsi anyakönyvi említései idején szőrmére szakosodott kiváltságolt nagykereskedőnek nevezik.²³ Karl Valentin (1772–1828) 1806-ban, Wilhelm Christian (1776–1855) pedig 1809-ben lett kereskedőként pesti polgár, utóbbi azonban azt megelőzően Budán üzletelt és szerzett (1806-ben) polgári jogot.²⁴

Az eddig felsoroltakon kívül több további, a gyülekezetalapítás utáni években Pestre települő kereskedő is affinális rokonának tudhatta Raitsot, olyanok is, akik első pillantásra a német kultúrájú polgárságtól eltérő háttérből származtak. Közéjük tartozik például Csáky János (1772–1817, polg. 1802), akinek apja az azonos nevű felpéci lelkész, anyai nagyanyja viszont a győri születésű Raits Éva (1719–1789), aki gyaníthatóan a Pestre vándorolt Sámuel másodfokú rokona volt.²⁵ És nemcsak kereskedők tartoznak ebbe a körbe, hanem Gömör Károly (1779–1845) pesti patikus is, aki Raits Sámuelhez hasonlóan gyülekezeti vezető és a választott polgárság tagja is lett Pesten, és anyai nagybátyja, Karl Joseph Gabriel (1754–1797) soproni nemes ügyvéd révén kapcsolódott a bemutatott rokoni hálózathoz, utóbbi ugyanis egy Habermayer-lányt vett feleségül, Maria Rosinát (sz. 1762), Michael unokatestvérét.²⁶ De még a pesti eklézsia legtekintélyesebb értelmiségije, a szintén győri születésű Schedius Lajos (1768–1847) egyetemi tanár és a gyülekezet első iskolai felügyelője is közeli rokoni kötelékben állt velük: húgának, Clarának (sz. 1770) Torkos Pál ügyvéddel (1796-ben) kötött

²² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (a továbbiakban: MNL-OL) N 26 Conscriptio regnicolaris art. VII. 1827 ordinata. 55f (Lipótváros, 2. Ternio) 484. és 646. sor.

²³ Lutherische Stadtkirche, Wien, Matriken, Taufen: 1811/61, 1813/48, Sterben: 1820/28.

²⁴ Az ebben és a következő bekezdésben említett eseményekhez tartozó egyházi anyakönyvek: MNL OL, X 2137 A budapesti Deák téri evangélikus egyház akv., X 3845 A győri ev. egyház akv., X 3250 A győri belvárosi róm. kat. egyház akv., X 3260 A győri újvárosi róm. kat. egyház akv., X 7770 A pozsonyi német ev. egyház akv., X 3840 A felpéci ev. egyház akv., X 3917 A soproni ev. egyház akv.

²⁵ Előbb Budán vették fel a polgárok közé 1799-ben (kereskedőként), majd Pesten 1802-ben, ám utóbbi helyen mint háztulajdonost. Erre az lehet a magyarázat, hogy a pesti kereskedelmi testület csak 1811-ben fogadta be.

²⁶ Gömör pozsonyi szakmai gyakorlat és a bécsi egyetemen történt oklevélszerzés után 1803-ban került Pestre. Voit Pál: Egy régi pesti patika. Tanulmányok Budapest múltjából 7. (1939) 45.

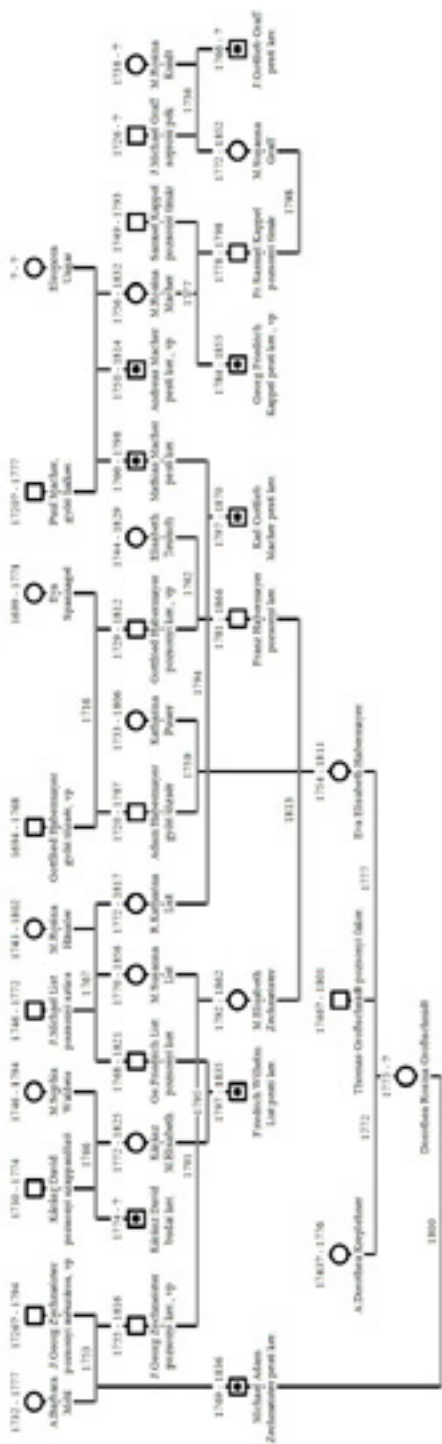
házassága révén az a szintén győri Gömörly Zsuzsanna (sz. 1738) lett az anyósa, aki az említett Gömörly Károly nagynénje volt.

A 2. ábra a pesti kereskedők alkotta rokoni háló egy másik metszetét mutatja be. Ezt a családfát az ábra jobb szélén látható, már említett Friedrich Kappel (1784–1855) nézőpontjából elemezzük, akinek életútja a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatásnak köszönhetően aránylag jól ismert. Kappelt nemcsak a magyarországi kora kapitalizmus merész és tehetséges „kereskedő-bankáraként” tartják számon, de számottevő közéleti szerepet is vállalt oly módon, hogy Széchenyi Istvánt segítette tanácsaival a Pest modern várossá fejlesztését célzó terveiben, és hogy a váltótörvény kidolgozása során a felkért szakértők egyikeként működött közre.²⁷ Sikere különösen figyelemreméltó, ha azt is tekintetbe vesszük, hogy nehéz családi körülmények között indult: kilencéves korában elvesztette apját, és bár anyja néhány évvel később újra házasodott, a nevelőapa is rövidesen meghalt.²⁸ Mindez azért érdekes, mert Kappel üzleti szempontból kiemelkedően sikeres karrierjének magyarázatát keresve a gyermektelenül elhunyt pesti nagykereskedő anyai nagybácsi – Pesten a századfordulón robbanásszerűen sikeres nagykereskedői karriert befutott Andreas Macher (1750–1814) – támogatását emeli ki a szakirodalom, aki unokaöccse tehetségét látva és őt megszeretve Kappelt tette meg végrendeletében hatalmas vagyona fő kedvezményezettjének.²⁹

²⁷ *Bácskai Vera*: A vállalkozók előfutárai. Nagykereskedők a reformkori Pestben. Bp. 1989. 57–62, *Kövér György*: A pesti kereskedő-bankár „ezüstkora”, 1847–1873. In: Uő.: A Pesti City öröksége. Banktörténeti tanulmányok. (Várostarténeti tanulmányok, 12.) Bp. 2012. 133.

²⁸ *Tóth Árpád*: Mostohasors? Mozaikcsaládban felnőtt gyermekek érvényesülési lehetőségei a pozsonyi evangélikus közösségben, 1730–1850. In: *Özvegyek és árvák a régi Magyarországon, 1550–1940*. Szerk. Erdélyi Gabriella. Bp. 2020. 93–94.

²⁹ *Bácskai V.* Vállalkozók i. m. 57. BFL IV 1202cc 944 AM. Macher került be első evangélikusként (1798-ban) a pesti választott polgárságba, ráadásul a pesti meggyökerezése után igen rövid időn belül (csak 1794 augusztusa óta volt polgár). (*Schmall L.* Adalékok i. m. 1. köt. 152.) Hegyeshalmon született 1750-ben, akárcsak öccse, Matthias (1760–1798), aki azonban már őt megelőzően, 1792-ben pesti polgár lett. A polgárkönyv bejegyzése hibásan említi utóbbit győri származásúnak; a tévedés oka az lehet, hogy apjuk, Paul Macher (Kappel anyai nagyapja) betelepült Győrbe, ahol 1764-ben halkereskedőként polgárjogot szerzett, vagyis a pesti polgárkönyv ebben az esetben nem a születéshelyet tünteti fel, hanem azt a települést, ahonnan közvetlenül érkezett az újonnan felvett polgár. Az apa halála után elsőként és legfiatalabban a középső fiú, Paul (1753–1785) hozott létre saját egzisztenciát (győri polgár lett 1777-ben), őt követte a két Pestre vándorló fivér: Matthias, majd Andreas (32, ill. 44 évesen polgári jogálláshoz jutva). Vö. Győri Városi Levéltár (a továbbiakban: GyVL) IV. 1056. dd. Az új polgárok könyve, 1743–1848.

2. ábra. Friedrich Kappel pesti kereskedő rokonsága

Ennek a tényezőnek a szerepét nem kisebbítve érdemes két további tényezőt hozzátennünk, amelyek hálózati jellegű értelmezési keretet nyújtanak ehhez a történethez. Kappel ugyan betű szerint nem kereskedő, hanem kézműves (tímár mester) családjában látott napvilágot, apja ráadásul nem is volt született pozsonyi (egy közeli kisvárosból, Somorjáról vándorolt oda), ennek ellenére tekintélyes családi hálózatba született bele. Apai nagyanyja, Eva Magdalena (1716–1795) ugyanis Matthias Wagenhüttner (1688–1739) pozsonyi tímár és választott polgár lánya volt, utóbbi rokonsága pedig a gyülekezet krémjének tekinthető a 18. század első felében, mivel sógori viszonyban állt Matthias Pauer (1689–1758) pozsonyi tőzsérrel, városi kamarással és gyülekezeti kurátorral, és ezáltal Bél Mátyás esperes-lelkésszel is.³⁰ De nem csak rangos, 2–3 nemzedékkel korábban élt felmenői jelenthettek tőkeként használható, szimbolikus előnyt Kappel pesti megtelepedése során. Emellett új lakhelyén is több rokonával találkozhatott. Idősebbik anyai nagybátyja, Matthias Macher (1760–1798) ugyan ekkor már nem élt, de ennek özvegye, majd fiuk, Karl Macher (1797–1870) továbbvitte annak üzletét. Emellett az özvegy Macherné – a pozsonyi szűcs List családban született Rosina Katharina (1772–1817) – egyik sógora, Kárász Dávid (sz. 1774) Budán élt polgári kereskedőként; unokaöccse, Friedrich Wilhelm List (1797–1835) később maga települt Pestre kereskedőként; egy további testvére révén pedig Michael Adam Zechmeister (1769–1836) pesti vaskereskedővel állt rokonságban, és a Zechmeistereken keresztül két útvonalon is a Habermayerekig jut el a családi láncolat.³¹ A családfáról ebben az esetben

³⁰ Matthias Pauerről: *Tóth Árpád*: Egy tudós-lelkész helye a városi polgári közönségben: Bél Mátyás és a pozsonyi evangélikus társadalom. (Forrásközlés és tanulmány.) *Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica* 18 (2014) 1. 253–256. Ennek a kapcsolatnak a jelentőségét aláhúzza, hogy Eva Magdalena Wagenhüttner egyik esküvői tanúja maga Bél volt (1741-ben). Matthias Wagenhüttner húgának házasságára (zárójelben a férjek nevei): Elisabeth 1707. (Johann Halbwachst tímár), Maria Barbara 1713. (Matthias Pauer), Maria Magdalena 1718. (Michael Pauer, utóbbi két férj mézáros); Wagenhüttner legifjabb lánya szintén a kiterjedt Pauer-klán egy további tagjához, Johann Samuel tímárhoz ment feleségül (1757-ben).

³¹ A szintén a Váci utcában boltos Zechmeister később – halotti anyakönyvi bejegyzése szerint – a hadsereg óbudai beszerzési központjában működött számvevőként (*k.k. Rechnungsadjunkt der Militär-Monturs-Commission*). *Rath, Paul: Adreßbuch der Stadt Pesth auf das Jahr 1803*. Ofen, 1803. 134.; *Rath, Paul: Adreß-Kalender der königlichen Freystadt Pesth, auf das Jahr 1805*. Waitzen, 1805. 68. A bazini származású, mézáros és szűcs mesterséget űző List család tagjai 1735 óta éltek Pozsonyban, Rosina Katharina apja 1767-ban ugyanott nősült meg és alapított családot. Idősebbik bátyja, Georg Friedrich List (1768–1821) testületi kereskedőként Pozsonyban önállósult ugyan, ott is nősült meg 1795-ben, ám a temetésére már Pesten került sor. Feltehetően ő is oda települt

is leolvasható a pozsonyi-győri, állatkereskedéshez kapcsolódó üzletből élő felmenőktől a Pest felé nyitó, de a pozsonyi pozíciókat is fenntartó családi stratégia.

A példákat tovább lehetne sorolni az egyre áttételesebb rokoni kapcsolatok eseteivel. Ennél azonban érdemesebb azt hangsúlyozni, hogy a hálózat összetartozását a – valószínűleg kitüntetett szerepet játszó – vérségi kapcsolódás mellett további intézményesült, rendszerszerű szálak is erősíthették, amelyek az adott társadalmi szegmens keretei között erős kötésként működtek.³² A *keresztiszülői viszonyra* a friss szakirodalom a lokális társadalomszerveződés alapvető szerkezeti elemeként tekint, és a pesti evangélikus kereskedők esetében is önálló magyarázó szerephez juthat. Egyetlen példát említve a számos közül, a Michael Habermayer és Gömör Károly pesti megtelepedése közötti logikai összefüggés lehetőségét sugallja, hogy utóbbi nagyszülei – a nemesítés királyi kegyében részesült, idősebb Gömör Dávid (1708–1795) orvos és felesége, a pozsonyi tímárcsaládból származó Maria Susanna Halbwachs – az előbbi keresztiszülei voltak.³³ Egy további hálózati réteggként vizsgálható a beiratkozások dokumentumai révén az olykor éveken át tartó, közös szocializációs

---

át, de új lakhelyén polgárjogot nem szerzett. Gyermekait 1809-ig Pozsonyban, 1817-ben már Pesten temették az anyakönyvek tanúsága szerint, és később a budai lakhelyüként leírt özvegyét is ott búcsúztatták. List felesége, Maria Elisabeth (1772–1825) a legalább a 17. század vége óta Pozsonyban lakó és többnyire szappanfőző mesterként megélt Kárász (másként Karesz, Cares) családból származott, melynek további ágai Pozsonyban maradtak, szappanfőző mesterként a város – inkább tekintélyt adó, mint tényleges hatalmat biztosító – választott polgárságának tagjai lettek. A Budán 1806-ban polgári jogállást szerző David Kárász unokatestvére, Johann Gottlieb Kárász (1781–1838) szappanfőző haláláig a pozsonyi gyülekezet gondnokának (*Kirchenvater*) tisztségét is huzamosan betöltötte.

³² *Kövér György*: Előszó. In: Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv, IV, Hálózat & Hierarchia. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 10.

³³ *Kolob Gábor*: Presztízs a keresztiszülői hálózatban. Komásági kapcsolatok Vajszlón (1706–1895). Magyar Gazdaságtörténeti Évkönyv, IV, Hálózat & Hierarchia. Szerk. Kövér György – Pogány Ágnes – Weisz Boglárka. Bp. 2020. 51–68. A régebbi szakirodalomból kifejezetten a késő rendi kori városi társadalomra való alkalmazásra ld. *Benda Gyula*: Patrónusok és komák. In: *Uő*: Társadalomtörténeti tanulmányok. Bp. 2006. 519–546, *Tóth Árpád*: Patronátus a késő rendi városi társadalomban – a városi evangélikus közösség szerkezete a komaság tükrében. In: *Úr és szolga a történettudomány egységében – Társadalomtörténeti tanulmányok*. In Memoriam Vári András (1953–2011). Szerk. Gyulai Éva. Miskolc, 2014. 78–92.

keretet nyújtó *iskoláztatás*.³⁴ Ennek köszönhetően tudjuk például, hogy a győri születésű Raits Tóbiás a pozsonyi evangélikus líceumban töltött évei (1785–1788) alatt *diáktársa* volt több, utóbb a pest-budai kereskedelmi életben részes pályatársának, mint ahogy azt is ésszerű feltételezni, hogy az utóbbiak közül legalább a pozsonyi születésűek fivéreivel, családjával is ismerhették egymást. Végül az *intézményesült gyülekezeti életet* érdemes kiemelni. A Türelmi rendeletet követően megélnékvált győri egyházszerzés időszakában az evangélikus közösség olykor havonta többször is összeülő konventjében az idősebbik Raits Sámuel aktív szerepet játszó résztvevő volt, de nem csak ő, hanem az orvos Gömörly fivérek (egyikük Károly apja), a későbbi pesti egyetemi professzor Schedius Lajos ügyvédként működő apja (akit aztán Győr első evangélikus vallású városi tanácsnokának megválasztottak), a Habermayer fivérek és más, a helyi lutheránus elit családjaihoz tartozó személyek is, olyanok, akik fiai utóbb Pestre települtek.³⁵ Összességében úgy tűnik, hogy a közös leszármazásként értelmezett, vérségi rokonság, illetve a műrokonság (továbbá a keresztszülőséggel igen gyakran egybeeső házassági tanúi szerep), az osztálytársi és a közösségi vezetői kapcsolatok rendszere számos esetben fedésben állt egymással, és ezzel a kapcsolati háló sűrűségét, intenzitását növelte.

Az evangélikus társadalmi hálózat működése

Kérdés azonban, hogy az iménti (nem is teljeskörű) felsorolás mit bizonyít azon túl, hogy ezek a férfiak és családtagjaik a Pestre érkezésük előtti időkből *ismerhették* egymást. Kimondható-e, hogy ezek a kapcsolatok érdemben befolyásolták életútjukat és tudatosan felhasználták ezeket stratégiai eszközként érvényesülésük érdekében? A jelenleg oly divatos történeti hálózatkutatással szemben lehetséges érv, hogy a kvantitatív eljárások és a vizualizációs technikák terén végbement fejlődéssel nem tart lépést az intellektuális hozadék, ami a társadalmi hálózatok valóságos működésének és súlyának mélyebb *értelmezésében* nyilvánulhatna meg. A kapcsolati viszony számszerűsítése ugyanis önmagában sem a kapcsolat tényleges (oksági) következményeinek megállapításához, sem jellege (például a fontossága, dinamikája, szimmetrikus vagy aszimmetrikus mi-

³⁴ LK *Matricula scholae Posoniensis Evang. A.C.*, 1747–1835. Vö. *Tóth Árpád*: A felsőbb szintű oktatás mint felekezeti műveltség: nemes- és polgárcsaládok fiai a pozsonyi evangélikus líceumban. In: *Társadalomtörténeti tanulmányok Tóth Zoltán emlékére*. Szerk. Rada János – Horváth Zita. Miskolc, 2017. 83–94.

³⁵ Ráth Mátyás *Evangélikus Gyűjtemény Levéltára* (RMEGYL), B. (Konventjegyzőkönyvek). Az 1783–84. években tartott konventülések jegyzőkönyveinek névsora gyakran Gömörly Dávid orvos és Christoph Schedius (1738–1806) ügyvéd nevével kezdődik, a rendies logika szerint az „Uraimtól” különválasztott „Purgereké” (vagyis polgári jogállásúaké) pedig a két, feltehetően unokafivéri viszonyban lévő Raits kereskedővel (Istvánéval és Sámuelével).

volta, előjele) megragadásához nem szolgált elegendő alapot.

A kapcsolatok hasznosítását valószínűsíti – habár bizonyítani továbbra sem képes – a Birnstingel-sógorok esete, amely annak köszönhetően nyújt módot a hálózati működés értelmezésének az elmélyítésére, hogy rendelkezésünkre áll a hármuk közül utolsóként Pestre települő Johann Georg Birnstingel a polgárjog megszerzéséért folyamodó kérvénye. Ebből kiderül, hogy 1814-ben arra hivatkozva kérte – és nyerte el – a városi tanácstól a polgári státuszt, hogy ekkorra már 16 éve a városban élt két sógoránál (Raitsnál és Freyburgnál), az utolsó 6 évben pedig az ő nyilvános üzlettársuk (*öffentlicher Gesellschafter*) volt, és emellett egy helyi polgár lányát vette feleségül.³⁶ Eszerint a folyamodó 18 éves kora körül költözhetett Pestre, ahol feltehetően segédként alkalmazták a családi cégnél. A pesti kereskedők cégeit tartalmazó címtárakban említett rőfös üzlet (*A három gráciához*) bízvást nevezhető így: 1803-ban és 1805-ban még Raits nevén van, 1809-ben és 1815-ben már Raits és Freyburg a társtulajdonosok (utóbbit 1808-ban vették fel pesti polgárnak), 1822-ben viszont már Freyburg és Birnstingel. Végül (1827-ben) ez a cég egyedül Freyburg neve alatt szerepel, Birnstingel pedig szintén a Váci utcában saját rőfös üzletet nyitva önállósult (*Az István-toronyhoz, Zum Stephans Thurms* címmel).³⁷ A név, az üzlet helye és áruprofilja tehát vál-

³⁶ BFL IV. 1202h. Pest város tanácsának iratai, Jelentések (Relationes). 107. AN. „... bereits durch 16 Jahre auf hiesigem Platze, bey seinem Schwägern, Herrn Raits und Freyburg, hiesig bürg. Handelsmännern sich befindet”.

³⁷ *Rath P.* Adressbuch 1803. i. m. 133; *Rath P.* Adress-Kalender 1805. i. m. 67; *Redl, Anton:* Handlungs-Gremien Schema der kaiser. Haupt und Residenzstadt Wien für das Jahr 1809. Wien, 1809: 219; *Jung:* Adreßbuch der königlichen Freystadt Pesth. 1815. Pesth, 1815. 137, 141; *Vojdicsek, Joseph:* Adressbuch der königlichen freyen Stadt Pesth im Jahre 1822. Pesth, 1822: 122; Addressbuch: Adreßbuch der königlichen Freystadt Pesth. 1827. Pesth, 1827. 27; Der Pesther Stadt- und Landbothe für das Königreich Ungarn [...]. Auf das Schaltjahr 1832. Pesth, 1832. 74. Az üzletek helyének pontosabb lokalizálásához ld. MNL-OL N26 55a N.263 (J.Georg Birnstingel), 55c N.923 (özvegy Katharina Freyburg), valamint *Bácskai Vera* (összeáll.): Pest város topográfiai mutatója. 1. Belváros. Lipótváros. Bp. 1975. 76–77. A bemutatott rokonok más tagjai is társas cégekben működtek, pl. az említett Tekusch család Váci utcai rőfös üzletét (*Az arany fejhez*) a *Tekusch Gebrüder* vezették 1809-ben és 1815-ben; ugyanennek a cégnek 1805-ben még Tekusch és Svoboda voltak a tulajdonosai, míg 1803-ban viszont a Coburg herceghez címzett rőfös cégben osztozott Tekusch egy Gabler nevű kereskedővel. *Rath P.* Adressbuch 1803. i. m. 133, *Rath P.* Adress-Kalender 1805. i. m. 68, *Redl A.* Schema i. m. 219, *Jung* Adressbuch i. m. 142. (A két korábbi partner feltehetően az 1803-ban polgárjogot szerzett, helyi születésű Franz Gabler és az 1806-ban polgárnak felvett, Wiener-Neustadtból bevándorolt Johann Svoboda, mindketten katolikus kereskedők, és nincs nyoma annak, hogy Tekusch-rokonok lettek volna.)

tozatlan, a tulajdonlás szerkezete viszont többször is módosult, és így keretet nyújtott újabb családtagok bevonására. A sógorok több lépcsőben történt áttelepülésével és a közös cég működtetésével többféle érdek erősítette egymást: a cég tőkeerejének növelése és a rokoni összetartás (mint általános szempontok) mellett az is számíthatott, hogy megkönnyítette Birnstingel mint legifjabb sógor pesti meggyökerezését (és ezzel az elérhető üzleti sikerét a rohamosan bővülő piacon), hogy a gyakornokként már belülről megismert közegben építhette fel felnőtt kori státuszát a máskülönben idegen városban.

A városi (polgári) közegben rekonstruált, településközi *hálózatok* működésének értelmezése kapcsán az az egyik kulcskérdés, hogy sikerül-e a jelenséget elkülöníteni fogalmilag a *migrációtól*. A preindusztriális város növekedési dinamikájának alapvető sajátossága, hogy bevándorlás révén rekrutálódik, ám látni kell, hogy ezt a mozgást gyakran egyéni döntésként lehet értelmezni, véletlenszerűen alakul (a vándorló legény ott tud letelepülni, ahol éppen „hely” keletkezik egy céhes mester/polgár halálával és ennek tipikus kísérő jelensége és eszköze a házasság),³⁸ és az átvándorlás után nem mutatható ki érdemi kapcsolat a kibocsátó és a befogadó település között. Hálózati mechanizmusról viszont ott és akkor indokolt beszélni, ahol a bevándorlás pontszerű, egyszeri eseménye mellett olyan körülmények is megragadhatók, amelyek a/ a korábbi és az új társadalmi-földrajzi közeg közti kapcsolat folyamatosságára utalnak és b/ (jellemzően) időben azt megelőző vagy követő esemény(ek)e)t dokumentálnak. Az életút mint döntések sorozatából álló folyamat és a hálózati működés közti összefüggések vizsgálatának szempontjából kiemelkedő jelentőségű a felnőttkori önálló egzisztencia kialakítását megelőző – a polgári családok közegében és a férfiak körében általában a 10/14. és 25/30. életév közötti – életfázis. A kereskedő-iparos népesség világában ez az az időszak ugyanis, amely (a szülői otthonból kilépve, de még az állandó, saját otthon és család megalapítása előtt) rendelkezésre áll az önálló egzisztencia megalapításához szükséges készségek elsajátítására, és feltételezhető, hogy a nagy területre kiterjedő hálózatok működéséről szerzett személyes benyomások ebben a fázisban alakulnak ki.³⁹

Az evangélikus polgárság korabeli helyzetében az ifjúkori életszakasz két jelentős, intézményesült (ezáltal aránylag rendszeres és dokumentált) kerete az iskoláztatás és szakmai gyakorlat. Az előbbi esetben a „cseregyerek” minőségben (*in Cambio*) más településeken és családok-háztartások

³⁸ Vö. *Faragó Tamás*: Bevezetés a történeti demográfiába. I. köt. Bp. 2011. 51, 201. (<https://dtk.tankonyvtar.hu/xmlui/handle/123456789/7423?show=full>)

³⁹ Ez természetesen csak a nagyobb gyakoriság valószínűségét jelenti. Valójában természetesen a vásároló kereskedők és kézművesek is rendszeresen megújították az üzleti hálózatuknak megfelelő földrajzi térről az ismereteiket, mint ahogy számos példát ismerünk, amikor a már társadalmi-gazdasági értelemben az önállósulás útjára lépett férfiak később továbbköltöztek.

körében töltött éveket – egyfajta belföldi peregrinációt – lehet ilyennek tekinteni, amelyek a pozsonyi gimnázium 18. századi diákjainak megfigyelése alapján leggyakrabban a nyelvészeti és *syntaxis* osztályra, életevékonyan kifejezve a 10–14 év körüli életkorra estek.⁴⁰ Azon (jóval ritkábban előforduló) életutak esetében, amikor a diák a cseregyerekként másutt töltött időszak után még visszatért a pozsonyi iskolába, a távollét általában egy tanév hosszan tartott, ami alatt az ifjú például Sopronban, Győrben, Modorban, Késmárkon, Trencsénben, ritkább esetben a református-magyar Debrecenben vagy Sárospatakon élt és az ottani protestáns líceumban vagy kollégiumban tanult.⁴¹

A kutatás mostani állása mellett ennél kevesebb tudható a legény vagy segéd (*Geselle*) tanulási szakaszban megvalósult vándorlásáról, mivel a céhek legénynyilvántartásának forrásai kevés kutatói érdeklődést vonzottak, ráadásul az említések egy része véletlenszerű. Ez utóbbira példa a győri születésű Matthias Habermayer (1764–1844), a későbbi nagyhírű nagykereskedő esete, aki – miután 1778 és 1780 között diákként Pozsonyban tartózkodott és mielőtt 1795-ben ugyanott családot alapított és polgárjogot szerzett – 1793-ban Kassán működött mint a Neumann-Rumy kereskedő cég segéde (*Handlungsdiener*).⁴² Erről onnan értesülünk, hogy ez év februárjában Habermayer egy házasságon kívül fogant gyermek születésénél vállalt keresztapaságot (Matthias Lassgallner kassai polgári kereskedővel együtt), ami az ő szakmai gyakorlatától nyilván függetlennek tekinthető körülmény. Arra vonatkozólag nincs világos támpontunk, hogy Habermayer milyen megfontolás szerint éppen Kassán és ennél a cégnél folytatott ekkoriban gyakorlatot; erre elvben alapot szolgáltatott a cég jó hírneve és a rokoni hálózathoz való tartozás is. Az utóbbi vonatkozásában annyi állapítható meg, hogy legfeljebb távoli rokonság jöhetett szóba. Az említett kassai kereskedő cégnek ekkor Joseph Rummy (1739?–1801) és sógora (apósának fia), Peter Neumann (1755–1822) voltak a tulajdonosai, mindketten választott polgárok, és rokoni hálózatukba beletartoztak a Liedemannok (Rummy nővérét Johann Bernhardt Liedemann lőcsei aranyműves vette feleségül), a soproni gyökerű Petzek, továbbá a Lutz és a Ringelsdorfer bécsi nagykereskedő családok.⁴³ Azt is tudjuk, hogy a győri Újvárosban a 18. század

⁴⁰ Az evangélikus iskolák osztályainak elnevezéséhez ld. *Tóth Árpád*: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében. Korall 3–4. (2001) 76–78.

⁴¹ LK *Matricula scholae Posoniensis Evang. A.C., 1747–1835*. Vö. *Tóth Á.* Felsőbb szintű i. m.

⁴² Matthias Habermayeréről: *Tóth Á.* Habermayer i. m. 96–97.

⁴³ Vö. *Kerekes György*: A kassai kereskedők életéből harmadfélszázad 1687–1913. Bp. 1913. 50–51. A kassai adatokra: MNL OL X 9481 A kassai ev. egyház akv., amelyből a német *natio* kötetekben található Joseph Rummy és Eleonora Neumann házassága (1771), a további rokoni relációkhoz pedig ld. Matthias Neumann

első felében élt egy Rummy nevű kereskedőcsalád, amelynek társadalmi hálózatában (gyermekük keresztszülői között) feltűnik több olyan család (Raits, Stelzer), amely az ekkoriban Győrbe települt Habermayerekkel is affinális vagy műrokon kapcsolatban állt.⁴⁴ A kassai kereskedő Joseph Rummy mellel maga is nyugat-magyarországi származású volt: apja, Samuel Rummy (1697?–1762) Kőszegen született, tübingeni egyetemi tanulmányai után előbb Selmezbányán lett az evangélikus iskola rektora, majd ordinációját követően előbb a kassai német evangélikusok papja, végül löcsei lelkész.⁴⁵ Matthias Habermayer és Joseph Rummy között tehát gyaníthatóan összeért a rokoni kapcsolatháló, ám csak távolról. A lehetőségek sokszínűségét mutatja, hogy a köztük lévő kapcsolat szempontjából az iskolaévek is számíthattak: a pozsonyi gimnáziumban Habermayernek osztálytársa volt a nyelvészeti és a syntaxista osztályban is – tehát legalább két, de valószínűleg inkább négy éven át – az az Institoris Gábor, aki Kassán az ottani magyar gyülekezeti lelkész fiaként született 1765-ben, keresztszülői között pedig megtaláljuk a Neumann-rokonság két tagját (az előző családfő, az 1764-ben elhunyt Matthias Neumann nagykereskedő özvegyét és Neumann első házasságából származó egyik lányát feleségül vevő Georg Petz kassai kereskedőt).⁴⁶ Végeredményben tehát egyrészt Habermayer kassai segédkénti alkalmazásának *ténye* állapítható meg, másrészt lehetséges olyan kapcsolati láncolatokat kimutatni, amelyek *hipotetikus*an a hálózat működtetésének *esélyére* utalnak. A valóságban az ilyen kapcsolati láncok feltehetően együttesen, egymást erősítve hatottak: az évek előrehaladtával az ismeretségi viszonyok a közös hálózati körben egymásra rétegződtek, sűrűsödtek. Más oldalról viszont azt kell hangsúlyozni, hogy sem a rokonság (különböző típusai), sem az osztálytársi kapcsolat *nem predesztinál* önmagában sem kölcsönös, sem erős, sem pozitív, sem hosszú időtartamon keresztül ható, és így a későbbi életút során hasznosítható viszonyt.

Ami a kereskedősegédek alkalmazásának kutathatóságát illeti – és ezzel az iménti Birnstingel-példa kapcsán bemutatott mechanizmus elő-

---

(1751), Peter Neumann (1783 és 1809), Johann Georg Petz (1760), Daniel Ringelsdorfer (1782) és Johann Christian Geyer (1792) házasságait.

⁴⁴ Rummy György gyermekeinek születésére: MNL OL X 3845 A győri ev. egyház akv. (ker., 1715, 1719, 1721, 1724; kereszta Simon Stelzer, Raits Mészáros István); *Tóth Á.* Habermayer i. m. 87–89.

⁴⁵ EOL Ordinációs jegyzőkönyvek, Ötvárosi ord. jvk. (1641–1741), pag. 156, no. 23; *Breznyik János*: A selmezbányai ágost. hitv. evang. egyház és lyceum története. 2–3 füzet. Selmezbánya, 1889. 2. 203; A löcsei evangélikus egyházközség története a reformatio négy száz éves fordulójára alkalmából. Kiadja: az Egyházközség. Lőcse. 1917: 85.

⁴⁶ *Tar Attila*: Magyarországi diákok németországi egyetemeken és főiskolákon, 1694–1789. (Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban, 11.) Bp. 2004. 280.

fordulásának gyakoriságát segítene megítélni –, a pesti kereskedelmi terület esetében nem is áll rendelkezésre névanyagot tartalmazó forrás a segédekről, pedig a személyi kapcsolatok szövődésének rekonstruálásához éppen erre lenne szükség. A kassai kereskedők történetét monografikus igénnyel feldolgozó Kerekes György viszont talált és közölt is ilyen adatsorokat (habár a jelek szerint nem törekedett teljeskörűségre).⁴⁷ Ismert viszont ilyen iratanyag a pozsonyi evangélikus kereskedősegédek nyilvántartásáról ugyanebből az időszakból. A fennmaradt füzetben 1797 és 1817 között 170 segédkénti alkalmazást regisztráltak. A forrás rendelkezése szerint az érintettek segélyegyletének tagfelvételi könyve (*Aufnahme Buch des Evangelischen Handlungsdiener Vereines*), így csupán alapvető adatok – a segéd és az őt alkalmazó kereskedő neve, továbbá a beiratkozás és a kilépés dátuma – szerepelnek benne, ám származáshelyük, szüleik neve és életkoruk nem.⁴⁸ Ez azzal a következménnyel jár, hogy az esetek nagyobb részében nem tudjuk azonosítani a kereskedősegédeket, és így a principálisukhoz fűződő viszonyuk hátteréhez sem tudunk hálózati jellegű értelmezést keresni.⁴⁹ Ennek ellenére bizonyos megfigyelések így is tehetők.

Megállapítható, hogy a kereskedősegédek többnyire 1–3 évet töltöttek Pozsonyban a gyakorlatuk során, habár egy–két hónapos alkalmazástól a 10 évet meghaladóig is akadnak példák, és néhányan távozásuk után később visszatértek, néha ugyanahhoz a kereskedőhöz, akinél korábban szolgálatban álltak. Azokban az esetekben, amikor az egyértelmű azonosításnak köszönhetően ismert a segédek előélete (születésének helye, szüleinek a személye) és későbbi életútja (a város, ahol üzlete volt, vagy a családalapítása) is, úgy tűnik, hogy a kapcsolatoknak lehetett szerepe.

Erre lehet példa a Körmöcbányán született Johann Hackenberger (1786–1860) esete, aki előbb 1807-ben, majd másodsorra 1812-ig dolgozott segédként Tobias Zendy (1756–1823) kereskedő mellett. Utóbbi selmebányai születésüként vándorolt Pozsonyba, és a két bányaváros közeli fekvése alapján megkockáztatható, hogy a körmöci gyülekezetben régtől tekintélyesnek számító kordoványos Hackenbergerek és selmeci Zendyk között korábban előzetesen is lehetett kapcsolat.⁵⁰ Az ifjú Hackenberger esetében az a szerencsés helyzet, hogy ritka családneve

⁴⁷ Kerekes Gy. Kereskedők i. m. 135–136, 141.

⁴⁸ AMB N/IV. 447. D.2.

⁴⁹ A kutatás jelenlegi állásában a pozsonyi, modori, kassai, eperjesi, besztercebányai, győri, soproni és kőszegi születésű személyek körében tudunk keresni, márpedig például Lócse, Késmárk, Igló, Bazin és Somorja, továbbá a mosoni térség is kereskedőnek tanuló evangélikus fiatalok reális származáshelye lehetett 1800 körül.

⁵⁰ MNL OL, X 9482 A körmöcbányai evang. egyház akv; MNL OL, X 9482 A selmebányai evang. egyház akv. A pozsonyi és pesti anyakönyvi forrásokra ld. a korábbi lábjegyzeteket.

és a mozgására utaló több adat révén viszonylag jól követhető az életútja. Valószínűleg azonos azzal a Johann Georg Hackenbergerrel, aki a pozsonyi gimnáziumnak 1798-tól volt tanulója, amikor az ún. donatista osztályba iratkozott be – ennek az a jelentősége, hogy a nem helybeli polgárcsaládok fiai jellemzően a magasabb osztályokban jelentek meg az iskolában. A szokatlanul korai beiratkozásra magyarázat lehet, hogy a család valójában ekkor már nem is tekinthető vidékinek: apja, Matthias Hackenberger (1759–1820) 1797 körül – tehát mintegy 12 évvel azután, hogy szülőhelyén önállósult és családot alapított – Pozsonyba települt át, ennek hátterében pedig az állhat, hogy feleségének nagybátyja, az ekkoriban elhunyt Matthias Glatt (1738–1797) iparjogát vehette át a koronázó városban.⁵¹ A diák Johann Georg utóéletéhez képest meglepően magas szintig, a *humanistának* nevezett osztályig lépett egyre feljebb a gimnáziumban, ami a honorácior státusz elérésének ambícióját sejteti, 21 évesen viszont mégis inkább kereskedősegédnek állt. Miután elhagyta Zenty üzletét, legközelebb Pesten találkozunk vele, ahol 1820-ban rőfös kereskedőként felveszik a polgári kereskedelmi testület tagjai közé, majd 1822-ben helybeli kereskedőként (*Kauf- und Handelsmann von Pesth*) említik katolikus feleségétől született fia keresztelese kapcsán.⁵² Pesten azonban ezután nem bukkan fel a neve sem a polgárkönyvben, sem a címtárakban, de még későbbi alkalmakkor az anyakönyvben sem, így valószínűleg a kereskedőként működő népességnek abba a széles rétegébe tartozhatott, amelynek tagjai csekély mértékű intézményesültség mellett és/vagy rövid ideig voltak részesei a felemelkedő kereskedelmi központ

⁵¹ Matthias Glatt (1738–1797) tekintélyes és vélhetően tehető pozsonyi polgár volt, szintén körmöci származású kordoványos, aki életének utolsó évtizedében a választott polgárság tagja, és a legrangosabbnak kijáró (egyben legköltésesebb) temetéssel búcsúztatták. Nincs nyoma annak, hogy fiai vagy vői közül bárki tovább vitte volna a családi céget, így – noha végrendelet nem maradt utána – vélelmezhető, hogy földijét, Matthias Hackenbert (1759–1820) szemelte ki utódjának, akinek egyébként saját bátyja, Christian Glatt volt az egyik kereszta, és aki 1785-ben ennek a Christian Glattnak a lányát vette feleségül. A két család közti kapcsolat fontos eseménye az is, hogy Matthias Glatt özvegye 1802-ben Hackenbergernek adta el az ára alapján értékesnek tekinthető pozsonyi házat. A családi hálózatok működése szempontjából figyelmet érdemel, hogy Johann Georg Hackenberger bátyja, Christian tímár mester (1785–1847) apjukhoz hasonló utat járt be: előbb 1810-ben Körmöcbányán szerzett polgárjogot és önállósult (egy modori tímár lányát véve feleségül), majd 1818-ban átvándorolt Pozsonyba és ott is polgár lett. Pozsonyi beilleszkedésének sikerét jelzi, hogy az 1827-es tisztújítás alkalmával igen fiatalon – 42 évesen – (Glatthoz hasonlóan) bekerült a város választott polgárságába.

⁵² BFL IX. 43. 301., MNL OL, X Pesti ev. akv. bapt. Már 1816 márciusában előfordul a neve az anyakönyvben (keresztaaként), akkor még foglalkozás megjelölése nélkül.

forgalmának.⁵³ A későbbi pályafutása, mozgásai jelenleg felderíthetetlenek, csupán annyi gyanítható, hogy a pozsonyi lutheránus gyülekezetben 1860-ban 72 évesen búcsúztatott Johann Hackenberger nevű magánzó (*Privatier*) ugyanő. „Foglalkozási” helyzetének ekkénti leírása megfelel annak a 19. század közepi átalakulásnak, amely a tőkepénzből vagy vagyonból élők rétegének a modern, polgári társadalmi viszonyok keretei közti kiszélesedésére új, semleges, csupán a függetlenségre utaló elnevezéssel reflektál; korábban az ilyen megélhetésű emberekre az üzletember (*Wirtschaftsmann*, *Geschäftsmann*, *oekonomus*), még korábban a háztulajdonos (*Hausbesitzer*) szavakat alkalmazták.

Mindez az itteni összefüggésben azért érdekes, mert némi támpontot nyújt azzal kapcsolatban, hogy Hackenberger életének fordulópontjai idején a körülötte lévő hálózat segítségére építhetett. Pesten született gyermekének keresztapja a szintén pozsonyi háttérű, nála egy évvel idősebb Matthias Samuel Boor (1785–1851) patikus lett, aki csak néhány esztendővel korábban, 1818-ban települt Pestre és nősült meg, egyébként pedig éveken keresztül azonos tanévekben iskolatársa volt Hackenbergernek (ő is a *humanista* osztályig iratkozott be). Boor hálózati szempontból a pesti gyülekezet magjához tartozott, ugyanis a Deák téri templom eredeti terveit készítő, korán elhunyt Johann Krausz építész Henrietta nevű lányát vette feleségül, és mivel Krausz a már említett Gömör Károllyal állt sógori viszonyban (Jakob Bogsch soproni lelkész egy-egy lányát vették el), Henrietta Krausz két keresztapja pedig a már említett Andreas Macher, valamint Johann Samuel Liedemann gyülekezeti gondnok voltak, elmondható, hogy gyermekének keresztzülei révén Hackenberger tekintélyes támogatókra számíthatott.⁵⁴ Ám akár egykori pozsonyi princípálisának rokoni kapcsolata is előnyére válhattak: Tobias Zedy egyik fia, Gottlieb Joseph (1794–1828) egy Birnstingel-lányt vett feleségül, és így több sógora is kereskedőként Pesten tevékenykedett Hackenberger ottani tartózkodása idején. Tobias öccse, a szintén pozsonyi kereskedő Gottlieb Zedy (1760–1822) pedig a bécsi udvarban nagykereskedőként működő családdal rokon Royko famíliából nősült és ezen a szálon is több pesti evangélikus kereskedővel lehetett kapcsolata.⁵⁵ Végül, az ő esetében is számíthatott az iskolai nexus, ugyanis Pesten

⁵³ A napóleoni háborúk konjunktúráját követő évtized pesti kereskedelméről: Nagy L. Budapest i. m. 312–317.

⁵⁴ Henrietta Krausz keresztelése: 1797., házassága Boor patikussal: 1818. (mindkettő Pesten, MNL OL, X 2137), Johann Krausz kamarai építész házassága: 1793., Gömör Károly házassága: 1805., (mindkettő Sopronban, MNL OL, X 3917).

⁵⁵ Gottlieb Joseph Zedy és Anna Rosina Birnstingel házassága: 1819., Gottlieb Zedy és Susanna Rosina Royko házassága: 1797., (mindkettő Pozsonyban). Az ismeretlen fokon rokon Anton Samuel Royko ekkoriban selyemkereskedőként működött Pesten (Adressbuch 1827. i. m. 90), de korábban Pesten

közös gyülekezethez tartozott egykori osztálytársával, a honti-nógrádi nemesi családból származó (idősebb) Ebeczky Imrével, aki az 1820-as években tisztviseelő volt a Helytartótanács számvevőségénél Budán. Más módon és keretek között, de szintén – ezúttal rokoni – kapcsolatai segíthették abban Hackenbergert, hogy élete utolsó szakaszában ifjúkorának városába, Pozsonyba vándorolt vissza, ott ugyanis több unokaöccse is élt és tevékenykedett kereskedőként a század közepén, ráadásul széles családi cég formájában, amint az a *Hackenberger Gebrüder* formában megadott címtári megnevezésből kiderül.⁵⁶ A Hackenberger-est tehát annyiban bővíti az evangélikus kereskedők hálózatépítő és azt hatékonyan felhasználó stratégiájáról alkotott képünket, hogy a szakmai gyakorlatnak számító, segédként eltöltött évekhez kötődő személyi kapcsolatot is a potenciális lehetőségek között veszi számításba.

A pozsonyi segélyegyletbe felvett evangélikus kereskedőségek nagy többsége esetében viszont jelenleg nem találjuk a későbbi önállósulásuk vagy alkalmazásuk nyomát. Ennek több oka is lehet, amelyek egyike, hogy a piacosodó, egyúttal a felekezeti hovatartozást egyre kevésbé fontos mérlegelési szempontnak tekintő, kora kapitalista Magyarországon az evangélikusok előtt megnyíló lehetőségek fokozatosan kinyíltak, és olyan – nem szabad királyi városi rangú – urbanitásokban is megjelenhettek lutheránus kereskedők, amelyeket eddig a vizsgálat nem vett figyelembe. Erre példa a Jurenák család esete.⁵⁷ A Jurenákok a 18. században a Pozsonytól északra és a Kis-Kárpátok nyugati oldalán fekvő, döntően szlovákok lakta térség egyik jellegzetes lutheránus nemzetsége, akik eleinte posztókészítőként éltek meg, majd a detrekői-malackai uradalom mézárósként működő, Széleskúton élő Andreas (1738–1820) elvándorló fiai révén tekintélyes városiakok lettek.⁵⁸ Johann Jurenák

---

volt üzlete Zendy sógorának, – a felesége legidősebb nővérét elvevő – Johann Gyurtseknek (1756–1811), illetve a később Bécsbe települő Andreas Samuel Royko (1771–1839) nagykereskedőnek, aki 1806-ban lett Pest polgára. Vö. *Tóth Árpád*: Mobilis polgárnemzetségek a késő rendi társadalomban: a német evangélikus polgárság példáján. Publicationes Universitatis Miskolcensis, Sectio Philosophica, Tomus XXVI. (2022) Fasc. 3. 331–336.

⁵⁶ Pl. Adress-Kalender 1867. i. m. 33 (Protokollirte Firmen in Ungarn, Pressburg). Johann Christian Hackenberger fiai közül Karl Friedrich (1820–1878 után) és Christian Heinrich (1821–1860) esetében tudjuk, hogy kereskedői foglalkozásukra pozsonyi polgári címet is szereztek (1845-ben, ill. 1860-ban), de a tímár mesterként 1842-ben a polgárok közé felvett Wilhelm Joseph (1816–?) és a gazdatiszt Johann Matthias (1817–1883) is Pozsonyban éltek abban az időszakban, amelyről azt sejtethetjük, hogy Johann Georg visszaköltözött oda.

⁵⁷ A család leszármazási rendjéért egy leszármazottnak, Jurenák Évának tartozom köszönettel.

⁵⁸ Johann Jurenák posztókészítő házassága: MNL OL, X 7773 A modori evang. egyház akv. (házasságok, 1748).

(1760–1838) Modorban szerzett polgárjogot mészáros mesterségre – valójában feltehetően marhakereskedőként –, később pedig városvezetői karriert befutva városi tanácsnoknak, majd polgármesternek választották meg, és városát még országgyűlési követként is képviselte.⁵⁹ Adam (1771–1837) Pozsonyba települt, ott terménykereskedelemmel üzletelő sikeres nagykereskedőként emelkedett fel és került be a választott polgárságba. Joseph nevű öccsük (1773–1854) viszont jóval távolabb alapított egzisztenciát, Szentesen, egy olyan alföldi mezővárosban, ahol evangélikus gyülekezet is csupán 1821 óta működött.⁶⁰ Jurenákék esete azért is érdekes a hálózati működés szempontjából, mert a Türelmi rendelet utáni évtizedben önállósult fivérek lakhelyük szerint ugyan távol szakadtak egymástól, ám egy nemzedékkel később – Pesttel mint érintkezési központtal – továbbra is közvetlenül érintkezettek a leszármazottak. Johann Jurenák egyik fia, Paul (1796–1876) ugyanis Pesten nősült meg, alapított kereskedést és szerzett polgárjogot (1827–1828 során), Adam második fia, Joseph (1809–1857) legkésőbb 1837-ben Pestre költözött, (Pozsonyból) és Fröhlich nagykereskedő lányával kötött házasságából ott születtek gyermekei – ráadásul a két Pestre települt unokafivér egymást kérte fel két–két gyermekének egyik keresztapjával –, a szentesi haszonbér-lő Joseph viszont a pesti evangélikus gimnáziumban taníttatta a syntaxista osztály éveiben (legalább) két fiát.⁶¹

Következtetések

Tanulmányomban azt próbáltam meg források elemzésére alapozva bizonyítani, hogy a magyarországi születésű evangélikus kereskedők a türelmi rendeletet követő, feltűnően gyors pesti megtelepedése nem egyedi események véletlenszerűen egybeeső sorozata, hanem egy társadalmi hálózat közös mozgásaként értelmezhető. Előbb klasszikus módszerrel, (zömmel 1775 és 1810 között létesült házasságokkal összekapcsolt) családfákkal mutattam be, hogy e kereskedők jelentős része rokoni kapcsolatban állt egymással. Majd az így megrajzolt, az egzisztencia-alapítás pillanatát állóképpé merevítő, és ennyiben statikus képet azzal igyekeztem dinamizálni, hogy az érintettek további életeseményeit rekonstruáltam. Ennek során elsősorban a gyakornokként vagy diákként töltött évek körülményeit (ezek helyszínét és a principális személyét) próbáltam összekötő

⁵⁹ *Pálmány Béla* (szerk.): A reformkori magyar országgyűlések történeti almanachja, 1825–1848. Bp. 2011. 2. 1373.

⁶⁰ Szentes a békési evangélikus egyházmegye egy kis létszámú magyar nyelvű gyülekezete a Károlyi tulajdonú mezővárosban, 1838-ban 340 lélekkel (*Kollár J. Schematismus* i. m. 163), 1820-ban még nem említik önálló gyülekezetként.

⁶¹ Evangélikus Országos Levéltár (EOL), Oktatási intézmények (VI.), A Budapesti Evangélikus Gimnázium iratai (B. 01.) 190–191. Jurenák József szentesi haszonbér-lő Miklós nevű fia 1829-ben, Henrik fia pedig 1835-ban lett a syntaxista osztály tanulója Pesten.

kapocsként felhasználni, mint amelyek hálózati jellegű magyarázattal szolgálhatnak a származási háttér és az önállósulás helyszíne közti változás megértéséhez. De arra is láthattunk példát, hogy az önállósulás utáni események is a hálózatszerű kapcsolattartásra utalnak.

Az expanzió látványos és a korabeli Magyarországon valószínűleg párhuzam nélküli. Ám az értelmezéshez néhány további tényezőt is érdemes figyelembe venni. Ezek közé tartozik, hogy az evangélikus felekezetű kereskedők pesti megjelenése valójában ennél is nagyobb volumenű, ugyanis az 1810-es évektől egyre akkurátusabban vezetett gyülekezeti anyakönyvekben több olyan kereskedő foglalkozású személyt is megemlítenek (újszülött apjaként vagy kiskorúként elhunyt személy családfőjeként), akinek a neve sem a polgárfelvételi, sem a kereskedői testületi nyilvántartásban, sem a városi címtárakban nem szerepel. Az e halmazok közti eltéréseket érdemes pontatlanság helyett a képlékeny, fluid viszonyok tükréként értelmezni, amelyben emberek széles csoportjai voltak folyamatos mozgásban, és a megtelepedésre vonatkozó élettervek és azok megvalósításának esélyei sem voltak állandóak. Adott tehát egy olyan közeg, amely rohamosan bővülő kereskedővárosként vonzó célpont volt, ugyanakkor a nagy többségben katolikus lakosságú városba érkező protestánsoknak minden bizonnyal a pionírok nehézségeivel kellett megküzdeniük. Egy ilyen helyzetben különösen felértékelődött az első sikeresen megtelepedők szerepe, és az megmagyarázhatja a Raits Sámuel és az Andreas Macher körüli pesti rokoni hálózat kialakulását.⁶²

Másrészt viszont az is megfigyelhető, hogy a sikeres expanzió mennyire tűnékenynek bizonyult. A századforduló körüli időszakra megrajzolt két családfán feltüntetett családok ugyanis kevés kivétellel eltűntek ugyanis Pestről a 19. század közepső harmadára, és még lányágon sem öröklődött tovább sem a kereskedői státusz, sem a pesti jelenlét. Emellett ugyanehhez a körhöz tartozó további családok is csak ritkán jelentek meg a pesti kereskedelmi életben. E jelenség okait további kutatásnak kell majd megvilágítania.

⁶² A jelen tanulmányban nem esett szó az iglói születésű Johann Samuel Liedemann (1756–1834) központi szerepéről a pesti evangélikus közösség megszervezésében, majd félszáz éven át az irányításában, mivel nem sikerült közvetlen rokoni kapcsolatot azonosítani a Raits- és a Macher-Kappel-atyafisággal. Megjegyzendő viszont, hogy féltestvére, a templomépítő kolozsvári lelkész Martin Liedemann (1767–1837) 1797-ben Maria Theresia Mauksch-sal kötött házassága következtében mégis családi reláció létesült (a Habermayer-lány anyós révén), és hogy anyai ágon maga Johann Samuel is a dunántúli evangélikus urbánus közegekből (Sopronból) a Szepességbe származott családba született (anyja Elisabeth Lassgallner). Ld. MNL OL, X 9480 A lőcsei evang. egyház akv. (ház. 1790, 1792), X 7770 A pozsonyi ném. evang. egyház akv. (ház. 1806). Liedemann tevékenységének különféle oldalairól ld. *Fabiny T.* i. m. 22–25, *Bácskai V. Vállalkozók* i. m. 62–64.

1. táblázat. A Pesten polgárjogot nyert evangélikus kereskedők 1815-ig⁶³

családnév	keresztnév	származáshely	polg. év	K.T. év	sorrend			családfa
					összes	hazai sz.h.	keresk.	
					evang. polgár(ok) közt			
Liedemann	J.Samuel	Igló	1786	1786	2-3.	2-3.	1-2.	
Garay	Sámuel	Lőcse	1786	1786	2-3.	2-3.	1-2.	
Gläser	Michael	Hegyeshalom	1790		11.	8.	3.	
Gyurtsek	Johann	Somorja	1790	1790	12.	9.	4.	
Macher	Matthias	Hegyeshalom	1792	1792	14.	11.	5.	2.
Macher	Andreas	Hegyeshalom	1794	1795	18.	14.	6.	2.
Raits	Sámuel	Győr	1795	1795	22.	17.	7.	1.
<i>Tekusch</i>	<i>Gottfried</i>	Pozsony	1796		26.	21.		<i>szöveg</i>
Frankendor- fer	Tobias	Ruszt	1798	1807	33.	24.	8.	
Zechmeister	Michael Adam	Pozsony	1800	1799	36.	25.	9.	2.
Graff	J.Gottlieb	Sopron	1800	1798	37.	26.	10.	2
Csáky	János	Felpéc	1802	1811	42.	28.		<i>szöveg</i>
<i>Gömöry</i>	<i>Károly</i>	Győr	1804		56.	37.		<i>szöveg</i>
Tekusch	Karl	Pozsony	1806	1805	62.	40.	11.	1.
Royko	Samuel	Sopron	1806		66.	41.	12.	<i>szöveg</i>
Freyburg	Karl	Pozsony	1808	1807	70.	43.	14.	1.

⁶³ A táblázatban kurzívalva különböztettem meg a tanulmány szövegében szereplő, de nem vagy elsősorban nem kereskedőként megjelölt személyek adatait. K.T.: a Kereskedői Testületbe való felvétel éve.

Wilfinger	Christoph	Vöröstorony (Vas)	1808		73.	46.	15.	
Schedius	Lajos	Győr	1808		79.	50.		szöveg
Böhm	Stephan	Pozsony	1808	1808	80.	51.	16.	
Ziegler	Philipp	Lőcse	1808		81.	52.	17.	
Birnstingel	Michael	Pozsony	1809	1806	82.	53.	18.	1.
Schmickel	Andreas	Levél (Móson)	1809		83.	54.	19.	
Tekusch	Chr. Wilhelm	Pozsony	1809		84.	55.	20.	
Wolf	Karl	Bazin	1809		85.	56.	21.	1.
Fröhlich	Samuel	Szepesolaszi	1809	1814	86.	57.	22.	
Lang	Johann	Besztercebánya	1809		89.	59.	23.	
Wilfinger	Peter	Vöröstorony (Vas)	1809		92.	61.	25.	
Liedemann	Georg Bernhard	Lőcse	1810	1809	94.	62.	26.	
Scheiber	Tobias	Győr	1811	1810	107.	67.	30.	
Vogler	Samuel	Selmecbánya	1813		116.	69.	32.	
Sartory	J.Georg	Kassa	1813	1813	117.	70.	33.	
Lenk	Christian	Sopron	1814		122.	73.	34.	
Birnstingel	J.Georg	Pozsony	1814	1825	123.	74.	35.	1.
Ringauf	Matthias	Sopron	1815		127.	76.	36.	
Martiny	Christoph	Pozsony	1815		131.	77.	37.	
Kappel	Friedrich	Pozsony	1815	1815	136.	79.	38.	2.

Végül azt is érdemes hangsúlyozni, hogy a hálózati háttérű pesti megtelepedés tényének megállapítása a kutatásnak nem a végpontja, hanem inkább a megalapozása lehet. További vizsgálat deríthet fényt – szerencsés esetben – a hálózati szerveződés működési mechanizmusaira, így a hálózatot alkotó családok és személyek közti folyamatos kapcsolat-tartás (kommunikációs) technikájára és szerkezetére, és a kapcsolatháló működésének gazdasági (üzleti) rétege – a társasági jellegű együttműködés, az üzletvezetéssel kapcsolatos szerepkörök megoszlása – is izgalmas tanulságok levonásával kecsegtet. Ismét újabb kutatási irányt jelent a jövő számára az előzmények feltérképezése: annak a kérdéskörnek a megvizsgálása, hogy mivel magyarázható, hogy a hazai evangélikus kereskedő polgárságot (ebbe beleértve a forrásokban az állatkereskedéshez kötődő kézműves szakmákkal azonosított, de láthatóan nem csak iparos tevékenységből megélő személyeket is) ennyire felkészülten találta a türelmi rendelet. Mióta és milyen földrajzi térben működött ez a hálózat, hogyan viszonyult egymáshoz a felső-magyarországi (a még a reformáció korában kialakult és azóta folyamatosan működő, részben a szabad királyi városokban, részben a szepesi térség mezővárosaiban élő) lutheránus népesség és az osztrák határhoz közeli evangélikus polgári gyülekezetek lakossága?

FELNŐTTKÉPZÉS ÉS SZABAD LYCEUM EGY BÁCSKAI VÁROSBAN A DUALIZMUS KORÁBAN.

Katolikus szervezetek szerepe a Szabad Lyceumok szervezésében

ADULT EDUCATION AND SZABAD LYCEUM IN A TOWN IN BÁCSKA IN
THE ERA OF DUALISM

The role of Catholic organizations in the organization of the Szabad
Lyceum associations

Fábián Borbála

PhD történész, megbízott kutató, Piarista Kilátó Központ

ÖSSZEFOGLALÁS

A Szabad Lyceumok szervezését ritkán kötik katolikus szervezetekhez. Egy bácskai város, Baja mégis arra példa, hogy a helyi katolikus legényegylet valósította meg az országos mozgalomhoz való kapcsolódást. Az ismeretterjesztő előadások előadói között a kezdetektől a helyi ciszterci gimnázium tanárai, valamint a tanítóképző oktatói is előfordultak. Évről évre nemcsak a hallgatóság nőtt, hanem azoknak az egyesületeknek, iskoláknak a száma is, akik szintén tartottak liceális előadásokat. Bár egyesület nem alakult, de különböző szervezetek összefogásával létrejött a Bajai Szabadliceális Bizottság, 1912-ben, mely két évvel később szövetségként működött tovább. Mindkettő elnöke a gimnázium igazgatója, dr. Werner Adolf volt. Munkáját Bajáról való elköltözése után utódja, Kürti Menyhért vette át. A népszerű előadás-sorozatot a két világháború között is folytatták.

ABSTRACT

The organization of Szabad Lyceum associations is rarely linked to Catholic organizations. Yet there is a town in Bácska, Baja, which exemplifies how a local Catholic bachelor's association has managed to link up with the national movement. Teachers from the local Cistercian grammar school and from the teacher training college had been involved from the very beginning as speakers at the educational lectures. Year after year, not only the audience has grown, but also the number of associations and schools that also held lectures under the aegis of the Lyceum. Although an association was not formed, the Bajai Szabadliceális Bizottság (Baja Szabad Lyceum Committee) was founded in 1912 by various organizations, and two years later it continued to function as an association. The chairman of both was Dr. Adolf Werner, the principal of the grammar school. After moving from Baja, his work was taken over by his successor, Menyhért Kürti. The popular lecture series continued between the two world wars.

Kulcsszavak: katolikus legényegylet, felnőttképzés, dualizmuskori egyháztörténet

Keywords: catholic bachelor's association, adult education, dualism era church history

---

Szabad Lyceumok Magyarországon, különösen a Bácskában

A Szabad Lyceumok kezdete, az angliai University Extension 1873-ban Cambridge-ben indult. Egy évvel később Debrecenben két tanár a Polgári Körben természettudományos előadás-sorozatot tartott. A szabad művelődésnek ez a formája mégis Berzeviczy Albert kezdeményezése nyomán jött létre Budapesten, a Szabad Lyceum Társaság, 1893-ban. A vidéki szervezetek az 1899-1900-as években először Pozsonyban, Lőcsén, Pápán, Szabadkán, Szombathelyen, Székelyudvarhelyen és Temesvárott alakultak meg. Ismeretterjesztő felolvasásokat ekkoriban Eperjesen, Kasán, Máramaroszigeten, Ungvárott, Erzsébetvároban, Hódmezővásárhelyen, Szegeden, Kisszálláson, Mezőtúron, Lugoson tartottak. Két évvel később, 1902–1903 telén a középiskolai tanárok már 50 városban tartottak előadásokat. 1906-ban a vallás- és közoktatásügyi miniszter pénzzel is támogatta az előadások megrendezését, ugyanis egyik rendelete szerint 20 korona tiszteletdíjat kapnak a téli hónapokban ismeretterjesztő előadásokat tartó középiskolai tanárok (településenként maximum 12 előadást díjaztak). Ezt az 1907-es rendeletével a tanítóképző és a polgári iskolák tanáira is kiterjesztette. A szabad lyceumi előadások száma ezután országszerte megszaporodott.¹

A Bácskában 1899-től tartottak liceális előadásokat. Két városban, a megyeszékhelyen, Zomborban és a legnagyobb településén, Szabadkán tartották az első előadásokat. Ezek különböző témákban felolvasások voltak. Szabadkán a gimnázium nagytermében tartották, míg Zomborban felváltva a városháza nagytermében és az Iparoskörben.²

1905-től kezdve Bácskában a nyugalmazott főispán, Schmausz Endre is terjesztette a Szabad Lyceumok eszméjét. Lakóhelyén, Apatinban egyesületet alakított, 1906 februárjában a Mohács és vidéke folyóiratban jelent meg az „alakítsunk Szabad Lyceumokat” című cikke.³

Az 1901-ben alakult Zombori Szabad Lyceum Egyesület tevékenysége több területre is kiterjedt, mert az előadások mellett 1904-től esti

---

¹ *Déri Gyula*: A szabadoktatás története, elmélete és 1912-13. évi eredményei. Bp. 1915. 39.

² *Káich Katalin*: Szabad líceumok Bácskában és Bánátban. Újvidék, 1979. 46.; Zombor és vidéke, 1899. nov. 5. 3.

³ Mohács és Vidéke, 1906 febr. 11. 1-2.; Mohács és Vidéke, 1906. febr. 18. 1-2.

tanfolyamokat is tartott, sőt vidéken is szervezett előadásokat, pl. 1910-ben Palánkán.⁴

Felnőttképzés Baján

A felnőttképzés kezdete a 19. század első felére tehető Baján, amikor a reformkorban három kaszinó (nemesi, polgári kaszinó és egy újságolvasó társaság) is működött a városban. Az 1850-es években a nemesi és polgári kaszinó összeolvadt, majd a kereskedelmi kaszinóval is egyesült. Ekkor lett a bajai kaszinó neve „Casino és gabona csarnok”. A kaszinó 1868. március 15-én felhívást tett közzé, hogy az olvasni szerető közönség számára megnyitja 2600 kötetes⁵ könyvtárát és tőlük csak a tagdíj felét kéri. A beiratkozáskor 5 forintot kellett fizetniük, de az év végén 2 forintot visszakaptak.⁶ „A szellemi művelődésnek kétségkívül a jó művek leghatalmasabb előmozdítói, melyek a mellett, hogy élvezetet nyújtanak és gyönyörködtetnek, még tanítanak is. Jó irodalmi művek által az ember izlése finomul, szelleme pedig nemesbül, azonkívül a korral haladó emberiséget még a nyelv tisztább kezelésére és ildomosb kifejezésre vezetik.”⁷ Nem maradt fenn információ az akció sikerességéről.

Baja város egyik nagy szülöttje, Türr István is 1868-ban országos kezdeményezést indított a népnevelés és felnőttoktatás érdekében. 1868. szeptember 30-án Baján hirdettette meg a felnőttoktatás és a népnevelési szövetségek terjesztése érdekében felhívását, mely a Budapesti Közlönyben is megjelent.⁸ Magyarország haladása és gyarapodása szempontjából fontosnak tartotta, hogy a népoktatási körökön keresztül vasárnapi és téli esti előadásokon a tanulatlanokat tanítók, ügyvédek, mérnökök, orvosok, építészek ... tanítsák. A cél gróf Batthyány Lajos 1847-ben az országgyűlésen elhangzott szavainak megvalósítása volt: „a tudományt be kell vinni a cigány kunyhójába is”.⁹

Az első népoktatási kör megalakításában Czirfusz Ferenc és Vidovics Bonaventura tanárok segítettek, és néhány évig működött. Türr kezdeményezését a közoktatásügyi miniszter, báró Eötvös József is felkarolta. 1871. január 16-tól a gimnáziumban Eötvös József népoktatási felhívásához kapcsolódva megszervezték a felnőttek oktatását. Mindennap más tantárgyat adtak elő este 5 és 6 óra között a gimnázium tanárai. (A tantárgyak: számtan, könyvvitel, földrajz és történelem, természetrajz, vegytan, nyelvtan, természettan)¹⁰ A januári előadásokon 70-80 fő vett

⁴ Ujvidéki Hirlap, 1910. jún. 29. 2.

⁵ 1000 kötet magyar, 1500 német és 100 tudományos mű.

⁶ Szabadkai Történelmi Levéltár (SzTL) F 303. Pilaszánovics család iratai

⁷ Uo.

⁸ Budapesti Közlöny, 1868. okt. 16. 3071-3072.

⁹ Uo.

¹⁰ Az 1871. január 12-i hirdetmény szerint: hétfőn: számtan, kedden: történelem, szerdán: földirat, csütörtökön természetrajz, pénteken: vegytan, szombaton: ma-

részt. A gimnázium tanári kara felvetette, hogy hölgyek számára is kel-
lene ilyen előadásokat tartani. Február 2. és április vége között péntek
kivételeivel voltak előadások és írás-olvasás tanítás is. Heti három alka-
lommal a műveltebb hölgyek számára felolvasásokat tartottak, például a
város főorvosa, dr. Ivánovics Pál, irodalmi felolvasásokat Popovics Döme,
egy alkalommal Tóth Kálmán költő, a város országgyűlési képviselője is.
Heti három alkalommal az írás-olvasásban és számtanban „kevésbé vagy
teljesen járatlanok”-at is oktatták. A férfi analfabéták számára januárban
indult analfabéta tanfolyamot száz fő látogatta, és közülük hetvenen
megtanultak írni-olvasni Czirfusz Ferenc tanításával.¹¹

1872. november 4-től a tanítóképezde gyakorlóiskolájában tartottak
felnőttek részére írás-olvasást tanító ingyenes tanfolyamot este 5 órától
6 óráig. Erre 15 évesnél idősebbek jelentkezhetek. Az írás-olvasásban
járatlan honvédek számára kötelező volt ez a tanfolyam.¹²

Első szabad lyceumi előadás előzményei

Baján a századfordulón többször felmerült, hogy szabad liceumi előadá-
sokat indítsanak, de az első előadást mégis a Bajai Katolikus Legényegylet
tartotta 1905-ben. A szabadliceumi előadás nemcsak egy felolvasás volt,
hanem műsor is volt hozzá: szavalatokkal, zeneszámokkal színesítették,
keltették fel a nézők érdeklődését. Ugyanakkor ezek a tehetséges fiatalok
számára fellépési lehetőségek is voltak. A későbbiekben a Bajai Kereske-
dő Ifjak Egylete és a ciszterci gimnázium is úgy nyilatkozott, hogy ők
kezdtek a szabadliceumi előadásokat a városban. Baján az első „komoly”
szabad liceumi előadásként inkább a Bajai Kereskedő Ifjak Egyletének
felolvasásait emlegették, mivel ők már a 19. század végén tartottak ilyen
jellegű előadásokat, bár az első felolvasásokat – ahogy korábban említet-
tem – az 1870-es években tartották a városban, amikor a Kereskedő Ifjak
Egyesülete még nem is létezett. A Kereskedő Ifjak Egylete 1907 decem-
bere előtt csak ritkán hirdetett olyan előadást, melyeken a nem egyleti
tagok – vendégek – is megjelenhettek, illetve sorozatos előadásokat csak
1906 telétől kezdve csütörtök esténként rendeztek, amelyek felolvasó es-
tek voltak.¹³ Ezeket a felolvasó esteket elsősorban az egylet tagjai számára
rendezték. Korábban csak zártkörű felolvasásokat tartottak. Ismeretter-
jesztő felolvasások a kaszinóban is voltak, például 1898-ban a Nemzeti
Casinóban Székely Károly ciszter tanár a röntgensugarakról tartott előa-

---

gyar nyelv, vasárnap: természettan volt a tanrendje a január 16-án kezdődő tan-
folyamnak. (Magyar Nemzeti Levéltár Bács-Kiskun Vármegyei Levéltára (MNL
BKML) IV. 1105. b. 148/1871.)

¹¹ Néptanítók Lapja, 1871. ápr. 20. 264.; *Jancsó Benedek*: Iskolán kívüli közoktatá-
sunk múltjából. Néptanítók lapja, 1908/3. 29.

¹² MNL BKML IV. 1417. a. 1130/1872.

¹³ Bajai Független Ujság, 1907. dec. 11. 2.

dást, 1909-ben a földrengésről.¹⁴ Egy-egy felolvasásra vagy szabad előadásra korábban is sor került.

A művelődés, önképzés új formájának meghonosításához hozzájárulhatott az is, hogy az 1903. év végén alakuló ülést tartotta a Bajai Általános Munkás Önképző Egylet.¹⁵ (A 19. század végétől a szocialista, kommunista szervezkedés folyamatosan jelen volt Baján és környékén. 1898-ben Iparos Ifjúsági Egylet működését nem engedélyezték. 1902-ben az Első Bajai Általános Munkás Asztaltársaságról 1904-ig maradt fenn tudósítás.)¹⁶ 1904 tavaszán minden második vasárnap felolvasás volt a Bajai Általános Ipari Munkás Önképző Egyletben. Az első felolvasó, dr. Kuzman Oszkár orvos, az egészségtanról beszélt.¹⁷ 1906. december végén több bajai munkásszervezet közösen vásárolt egy épületet a Czirfusz Ferenc utcában, ami a Munkásotthon lett.

A 20. század elején más oldalról is érkeztek kihívások a keresztény vallás ellen. Ezek egyike a szabadkőművesség volt, ami 1903-tól ismét páholyként volt jelen Baja város életében. A Honszeretet páholy működési tervét 1902-ben Drescher Béla polgári iskolai tanár írta, aki szerint Baja egyesületi életére jótékony hatással lenne, és a szabadkőműves eszmék szerint helyes volna, ha megszüntetnék a két ifjúsági egyletet: a katolikus legényegyletet és a kereskedő ifjak egyletét. Annak ellenére, hogy egyik működését sem ismeri „a bizottság hallomásból és csak annyit tud, hogy különösen az elsónél, sajnálatos mértékben dominál a felekezetiesség”.¹⁸

A legényegylet szabad lyceumi előadásai a 20. század elején

Az 1889-ben alakult Bajai Katolikus Legényegylet évente rendezett egykét előadást 1905 előtt. Az alapszabályaiban meghatározott célhoz, az iparossegédek szellemi képzéséhez vezető eszközök között az egyik a „nyilvános előadások és felolvasások” volt.¹⁹ 1905. január 8-tól kezdve a szabad előadások sorozatát rendezte meg, ugyanis több hónapon keresztül minden vasárnap délután más témából volt előadás. Ezekre már nemcsak az egylet tagjait hívták meg, hanem minden érdeklődőt. A hírlapi tudósítás szerint az egyesület egyházi elnöke, Würtz Pál²⁰ hitoktató

¹⁴ Bajai Hírlap, 1898. dec. 25. 3. és Bajai Független Ujság, 1909. febr. 12. 3.

¹⁵ Népszava, 1904. jan. 9. 7. – Az egyesület elnöke Pock Nándor volt.

¹⁶ Kiss Z. Géza: A török alóli felszabadulástól az első világháború végéig. In: Baja története a kezdetektől 1944-ig. Szerk. Kőhegyi Mihály, Bp. 1989. 266.

¹⁷ Bajai Közlöny, 1904. márc. 27. 2.

¹⁸ Drescher Béla: A Baja Keletén dolgozó „Honszeretet” szabadkőműves kör működési programtervezete. Bp. 1903. 11.

¹⁹ MNL BKML IV. 1407. b. 8266/1889. – A Bajai Katolikus Legényegyesület alapszabályai.

²⁰ Würtz Pál (Kerény, 1869 – Hódság, 1936) 1897 és 1914 között a bajai tanítóképző hittanára, 1898-tól a Miasszonyunkról elnevezett iskolánénék bajai r. k.

vetette fel a Szabad Lyceum eszméjét az 1904. év végi összejevetelen, és az egylet tagjai és előljárói egyetértettek vele.²¹ A meghívót közzé is tették a helyi lapokban, hogy: „minden vasárnap d. u. 5 órakor saját egyleti helyiségeiben, részint énekkel, részint szavalattal egybekötött tudományos színezetű értekezéseket’ és szabad előadásokat tart, melyekre az egylet alapító-, pártoló- és rendes tagjain kívül az érdeklődő közönséget is tisztelettel meghívja az egyleti előljáróság.”²² Az első ismeretterjesztő előadást a fonográf működéséről tartotta Kiss A. József tanítóképzési tanár.²³ A második előadáson Kiss A. József a világító anyagokról és eszközökről szólt. A harmadikat és negyediket is II. Rákóczi Ferenc életéről Bölcskei Ödön ciszter tanár tartotta. Schwáb János gazdasági szaktanár az okszerű szőlőművelésről, Demuth Gyula tanító az olaszországi úti élményeiről, Bölcskei Ödön a magyar népszokásokról beszélt, az utolsó előadáson pedig Bellosics Bálint a természeti népekről és iparüzésükről („vademberek ipari munkásságáról”).

A későbbi években az egylet egyházi vezetői közül Würtz Pál, Szalai Károly, Drozdik Imre tartott felolvasást és egy ferences szerzetes, P. István is. Az előadók általában a tanítóképző és a gimnázium tanárai voltak, pl. Kiss A. József, Bellosics Bálint, Kersch Ferenc, dr. Janikulov Borisláv, Bölcskei Ödön, dr. Dombi Márk, Ruppert Antal, Párkányi Norbert, Magyarász Ferenc, dr. Bárdos József, Chinorányi Ede, Székely Károly, Éber Sándor, Bándy Boldizsár ... és városi tanítók is, pl. Demuth Gyula, Heller Richárd polgári iskola igazgató, dr. Telegdi Nándor honvéd ezredorvos, Schwáb János gazdasági szaktanár, Tomcsányi Lajos banktisztviselő, dr. Boróczy Kálmán ügyvéd, Szommer Géza adóellenőr, és dr. Polterman Artúr orvos.

Az 1905. március 19-én tartott utolsó felolvasás után az egyik helyi lapban így összegezték az előadás-sorozatot: „A szabad lyceum ekként bezárult; téli ciklusán összesen tiz előadás tartatott, melyek az előadók méltó dicséretére egyenkint és együttvéve fényesen igazolták a közönség várakozását. Az önképzés és közművelődés hathatós eszközeinek bizonyultak e kellemes esték, melyeknek egyre fokozódó népszerűsége és látogatottsága örvendetes jelenségét képezte derék iparos- és kereskedő-ifjaink nemes tanuláskedvének nemcsak, de hirdette ezek hozzátartozóinak – kivált a hölgyeknek – a hazafias és a tudományos dolgok iránti

---

leányiskolájának hitoktatója, 1903-tól a belvárosi népiskola hitoktatója is. 1914-től plébános Bácsordason. 1919-től a bácsi kerület esperese. Az 1908-ban alakult Bajai Dalegylet (dalkedvelők egyesülete) egyik alapító tagja. 1910-ben a Bajai Széchenyi Szövetség egyik alapító tagja volt. 1899-től a legényegylet egyházi másodelnöke, 1904–1905 és 1906–1913 között a legényegylet egyházi elnöke volt.

²¹ Bajai Közlöny, 1905. jan. 1. 2.

²² Bajai Hírlap, 1905. jan. 8. 3.

²³ Bajai Közlöny, 1905. jan. 15. 2.

finom érzékét is.”²⁴ Ekkor határozta el az egylet vezetősége, hogy január helyett már decemberben elkezdik az előadás-sorozatot. A következő év sikereihez hozzájárulhatott az is, hogy ekkor az egyházi elnök egy ciszterci szerzetes, Bölcseki Ödön volt.²⁵

1906-tól kezdve március 15-e megünneplése is a bajai legényegylet líceumi előadás-sorozatának része volt. 1907 telétől nemcsak férfiak adtak elő a szabad előadások művészi műsoraiban, hanem hölgyek is – a műkedvelői előadások női szereplői. A korabeli újságíró szerint ez az újítás még inkább növelni fogja az érdeklődést a legényegylet szabadlíceumi előadásai iránt.²⁶

A Borovszky-féle vármegyei monográfia szerint a legényegylet szabadlíceumi előadásainak helyszínét „a város közönsége estéről-estére zsúfolásig szokott megtölteni”.²⁷ A Bácska társadalmi életéről készült albumban Magyarász Ferenc hasonlóan fogalmazott: „...évek óta decembertől március derekáig minden vasárnap szabadlíceumi előadások folynak az egyletben, melyeknek gazdag és változatos műsora minden alkalommal a város összes társadalmi osztályaiából oly nagy számú közönséget vonz az egyleti házba, hogy rendesen szűknek bizonyul a nagyterem.”²⁸

1912-ben a legényegyleti szabad lyceumi ciklus végén így összegezte az újságíró: „Az előadások a legkényesebb igényeket is kielégíthették. Büszkéek vagyunk erre az egyesületre, mely ily nemes szórakozást tudott közönségünknek nyújtani hónapokon keresztül.”²⁹

A gimnáziumi szabad lyceumi előadások

1907-től kezdve a gimnázium is ismeretterjesztő előadás-sorozatot hirdetett „Szabad Lyceum” néven.³⁰ A gimnázium történetében mint saját létesítményről írt az igazgató, melynek előadásai „az intézet és a közönség közötti kapcsolat megerősítésére szolgáltak.”³¹ A korabeli újsághír szerint gróf Apponyi Albert rendelete készítette a gimnázium tanári karát a szabad lyceumi előadások megkezdésére.³² A gimnáziumi értesítőben

²⁴ Bajai Hirlap, 1905. márc. 25. 3.

²⁵ A ciszterci rend bajai kath. főgimnáziumának értesítője 1905-1906. Baja, 1906. 47.

²⁶ Bajai Független Ujság, 1907. dec. 28. 3.

²⁷ *Magyarász Ferenc*: Baja. In: Bács-Bodrog vármegye. I. Szerk. Borovszky Samu, Bp. [1909], 307.

²⁸ *Magyarász Ferenc*: Baja. In: Bácska társadalmi élete ezer arcképpel. Szerk. Csoór Gáspár, Bp. 1910. 144.

²⁹ Bajai Hirlap, 1912. márc. 14. 3.

³⁰ Baja és Vidéke, 1907. febr. 16. 2.

³¹ *Werner Adolf*: A bajai főgimnázium története. In: A bajai ciszterci rendi kath. főgimnázium értesítője 1913-1914. iskolai év. Baja, 1914. 73.

³² Bajai Hirlap, 1907. jan. 13. 3. – „A bajai kath. főgimnázium tanári kara nagyban készülődik arra, hogy gróf Apponyi Albert közoktatásügyi miniszter rendeleté-

később az jelent meg, hogy a gimnáziumi előadásokból alakult ki a „Bajai Szabadliceális Szövetség” 1912-ben.³³ A legényegylet már két évvel korábban elkezdte és a Bajai Kereskedő Ifjak egylete is 1907 decemberétől várta a vendégeket is az előadásaira a téli időszakban, melyeket csütörtök esténként rendezett.

1907-ben jelent meg a gimnáziumi szabadelőadásokról: „Szépszámú érdeklődő közönség látogatja állandóan a helybeli főgimnázium tanárkarának műveltséget és hazafiságot terjesztő, szép előadásait. A derék tanári kar tudásának legjavát nyújtja a bajai közönségnek, mely csak önmagát becsüli meg, amikor a legnagyobb érdeklődéssel jár el vasárnaponként a főgimnáziumba, hogy hódoljon annak, amit ott nyújtanak, az utile cum dulci művelésének.”³⁴ A gimnáziumban évente öt előadást tartottak a nagybőjti időszakban 1914-ig, melyekből 1909-től két vetített képes előadás volt. Az első vetített képes előadást 1908-ban dr. Werner Adolf³⁵ tartotta. Egy alkalommal Nagy Vazul előadását kísérte ének- és zenekar. Egyszer Székely Károly kísérletekkel mutatta be a „meleg fogalmát a háztartásban”. 1908-tól belépődíjat is szedtek az előadásokra.

A világháború idején a Szabadliceális Szövetség keretében tartottak előadásokat 1918-ig. Az előadók neve és az előadások címei az iskolai értesítőkből is olvashatók. Az 1928-29. évi értesítőben egy összefoglalót is közreadtak.³⁶

Első vetített előadások

A Bajai Katolikus Legényegylet újdonsága volt a vetített képes előadások 1907-ben. 1907. február 3-án a Honfoglalás és a Vág-völgye Uránia-előadásokat mutatták be a legényegyletben. A felolvasó Demuth Gyula volt.³⁷ Egyedi vetített képes előadásokra is sor került, például Ditelján István, garai káplán svéd és norvégiai utazásairól szóló előadását a fényképeiből készült vetített képekkel illusztrálta. A tanítóképző növendékei svéd dalokat tanultak meg erre az alkalomra. Az újságíró szerint: „Szinte meglepő az az élénk érdeklődés, mellyel a közönség a legényegylet vasárnap délutáni előadásait kíséri. Ez a lelkes érdeklődés tette a legényegylet saját helyiségét oly szűkké s ime, a Bárány nagy terme is alig bizonyult

---

hez képest a szabad liceumi előadások sorozatát megkezdje.”

³³ A ciszterci rend bajai III. Béla-reálgimnáziumának ötvenedik – alapítása óta 114. – értesítője az 1928-1929. iskolai évről. Baja, 1929. 54.

³⁴ Bajai Hirlap, 1907. márc. 3. 3.

³⁵ Werner Adolf Vilmos, dr. (Tiszafüred, 1867 – Zirc, 1939) ciszterci tanár, apát 1904 és 1917 között bajai házfőnök és gimnázium igazgató.

³⁶ Ispánovits Sándor a lappokról az 1924-25. iskolai évben tartott előadást. (A ciszterci rend bajai III. Béla-reálgimnáziumának ötvenedik – alapítása óta 114. – értesítője az 1928-1929. iskolai évről. Baja, 1929. 53-55.)

³⁷ Bajai Hirlap, 1907. febr. 2. 3.

elég tágasnak e derék egylet hü közönségének befogadására.”³⁸ Az 1906-7-es tanévben Kiss Á. József tanítóképzései tanár a fizika és embertan körében tartott előadásait az *Uránia* több képsorozatának bemutatásával illusztrálta.³⁹

A városi polgári iskola – *Uránia*

Az *Uránia* első előadására Baján 1901-ben került sor. Ezt követően évente visszajártak. A Lifka-Bioskóp is járt a városban 1905-ben, majd 1912-1913-ban is, és *Uránia*-előadásokat is tartott.⁴⁰ A városi polgári iskola az országos ismeretterjesztő mozgalomba kapcsolódott bele, mivel az *Uránia* Magyar Tudományos Egyesület előadásait hozták el Bajára. Ezek az előadásokon az országosan ismert szerzők munkáit helyben felolvasták és vetített képekkel, sokszor mozgóképekkel kísérték. A 8 előadás belépti díjából származó jövedelmet a tanulmányi kirándulásra költötték, hogy 12 szegény, de szorgalmas tanuló költségét fedezzék, 6 tanuló részvételi költségének a felét is fizették.⁴¹ Ezt a következő télen is megismételték.

Az iskolai értesítő szerint: „egész csendben, szinte félve indult meg a kísérlet, a tanulók vitték szét az első előadás hírért. De mekkora volt örömünk, midőn ezen 208 hallgató jelent meg.”⁴² Az első előadás *Pompeji és a római élet* november 15-én volt, melyről a korabeli napilapban is pár nappal korábban tudósítottak. A belépődíj 20 fillér, a tanulóknak 10 fillér volt.⁴³ A nyolc előadásnak 1556 hallgatója és nézője volt. 1909 januárjában az újsághír szerint kevesen voltak az előadásokon. „Sajnos, hogy közönségünk nem méltatja nagyobb figyelemre e szép intézményt, a körülbelül 100 főnyi hallgatóság java része a tanuló ifjúságból került ki.”⁴⁴ A Bács-Bodrog vármegyéről szóló monográfiában azt írta Magyarász Ferenc, hogy az előadásokat „siker koronázta. A tudományok népszerűsítésének emez igazán népszerű módját mind az ifjúság, mind a publikum érdeklődve fogadta.”⁴⁵

Az *Uránia* című lap 1908. novemberi számában jelent meg, hogy munkásgimnáziumot alakítottak Baján, melynek elnöke a polgármester dr. Hegedűs Aladár lett, igazgatója Heller Richárd a városi polgári

³⁸ Bajai Közlöny, 1907. márc. 10. 2.

³⁹ A bajai magyar királyi állami tanítóképző-intézet XXXIV. értesítője az 1906-1907. (XXXVII.) iskolaévről. Baja, 1907. 54.

⁴⁰ *Fábián Borbála*: Az utolsó vándormozis évek ... Lifka Sándor és a bajai mozi. Bácsországi, 2019/4. (89.) 66-72.

⁴¹ Bajai Független Ujság, 1908. máj. 14. 2.

⁴² A Baja városi polgári fiúiskola értesítője az 1907-8. (XXVI.) iskolaévről. Baja, 1908. 9.

⁴³ Bajai Független Ujság, 1908. nov. 13. 2.

⁴⁴ Bajai Független Ujság, 1909. jan. 12. 2.

⁴⁵ *Magyarász* [1909]: 307.

iskola igazgatója, helyisége a katolikus legényegyesület.⁴⁶ 1908. november 22-én a legényegyesületben nem valószínű, hogy munkásgimnázium volt, mert ezen a napon a Bárány Szállóban tartották a szokásos Katalin-bált. A városi polgári iskolában november 22-én a *Hunyadiak kora* címmel tartottak Uránia-előadást.⁴⁷ Az *Uránia* című lapban ez a tudósítás jelent meg: „az Uránia-előadásokat november hó 22-én a Katolikus Legényegyesületben kezdték meg. Előadták a Hunyadiak korát, nov. 29-én pedig a Pompeji és a római élet cz. felolvasást. Az előadásokat Heller Richárd polg. isk. igazg. a munkásgymnasium-bizottság elnöke rendezi.”⁴⁸ A helyi lapokban nem találtam a munkásgimnáziumra való utalást vagy tudósítást.

Az előadások időtartama

A gimnázium és a legényegylet szabad líceumi előadásai is vasárnaponként voltak. Az előbbi 4 órakor, a legényegyleti 5 órakor kezdődött. A gimnázium nagybőjt idején tartotta általában öt előadást.

1910-ben például a legényegylet az egyik műkedvelői előadását ismételte meg a Bárány Szállóban, hogy „a főgimnázium ismeretterjesztő előadására is elmehessen a közönség.” 5-kor kezdték.⁴⁹ A liceális előadások időtartama általában egy óra lehetett. Felkérő levelében ezt írta Bellosics Bálint is dr. Hermann Antalnak.⁵⁰ Az egyik 1912-es legényegyleti líceumi előadáson az előadó „Egy óráig beszélt, de oly rövidnek tetszett, hogy a közönség sajnálkozva sóhajtott fel a végén, hogy már vége van a gyönyörű előadásnak.”⁵¹

A szabad lyceumi előadások helyszínei

A gimnáziumi előadásokat 1907-ben még a rajzteremben tartották. 1908-tól kezdve a megnövekedett közönség miatt a tornateremben. Az első világháború első évében helyhiány miatt – a gimnázium épülete tartalék kórházként működött – nem tartottak szabadliceális előadást a gimnáziumban.⁵² Az előadásokhoz az Ipartestülettől kértek kölcsön 50-60 széklet.⁵³

⁴⁶ Munkásgimnáziumok és egyes előadások vidéken. *Uránia*, 1908. november, 490.

⁴⁷ Bajai Független Ujság, 1908. nov. 21. 2.

⁴⁸ Szabadiskola-munkásgymnasiumok. *Uránia*, 1908. december, 545.

⁴⁹ Bajai Független Ujság, 1910. febr. 19. 2.

⁵⁰ *Kőhegyi Mihály – Sztrinkó István*: Bellosics Bálint levelei Hermann Antalhoz. In: *Cumania* 13. Szerk. Bárh János és Sztrinkó István, Kecskemét, 1992. 502.

⁵¹ Bajai Független Ujság, 1912. febr. 11. 2.

⁵² A bajai ciszterci rendi kath. főgimnázium értesítője 1914-1915. iskolai év. özszeá.: Werner Adolf, dr., Baja, 1915. 29.

⁵³ MNL BKML IX. 204. 1910. febr. 23-i jkv. 6. sz.

1912 januárjától a közönség nagysága miatt az Ipartestület dísztermében tartották a liceális előadásokat.⁵⁴ A legényegylet 1912 novemberében kérte az Ipartestület nagytermét liceális előadások tartására.⁵⁵ Az Ipartestület nagyterme mozielőadások számára is alkalmas volt. László Károly és Buday Károly mozgófényképszínház tulajdonosok 1908 decembere és 1909 áprilisa között bérelték a nagytermet.⁵⁶ A Bajai Szabadliceális Bizottság megalakulása után a művelt közönség számára a városháza nagytermében is tartottak előadásokat, a vetített képes előadásokat a gimnázium tornatermében.⁵⁷ Az együttműködés tette lehetővé, hogy a legényegylet is tarthasson kísérletekkel színesített előadást a gimnáziumban.⁵⁸ 1913 februárjától a városháza díszterme helyett ismét a gimnázium tornatermében tartották az előadásokat.⁵⁹

Az 1914 elejére hirdetett előadások egy részét a tanítóképző zenetermében tartották meg vasárnaponként.⁶⁰ Ez egy új helyszín volt. Bellosics Bálint 1913-ban került a bajai tanítóképezde élére, ő a szabadművelődés érdekében már korábban is sokat tett, rendszeresen előadott a legényegylet által szervezett liceumi előadásokon. 1914-ben a bajai Széchenyi Szövetség elnökének is megválasztották.⁶¹

A városháza díszterme 1915-től lett az előadások helyszíne, amikor a korábbi helyszínek közül többet is katonai tartalékkórházként használtak, pl. gimnázium, Ipartestület termei, legényegyleti székház.

A hallgatóság

Az előadások hallgatóiról kevés tudósítás maradt fenn. Az 1905-ös első Szabad Lyceumról írták, hogy a kereskedő és iparos ifjakon kívül hölgyek is részt vettek.⁶² A katolikus legényegylet a nem tagoktól 20 fillér belépti díjat kért. A pártoló tagok családtagjai számára is ingyenesek voltak az előadások. 1908-tól a gimnáziumi szabadelőadásokra szintén 20 fillér volt a belépődíj, az 5 előadásra 1 korona, melyet előzetesen a helyi könyvkereskedőknél lehetett megvásárolni. A ruhatár használata díjtalan volt. A tudósítás szerint a kellő számú ülőhely miatt volt szükséges előre megvenni a belépőjegyet.⁶³

⁵⁴ Bajai Hirlap, 1912. márc. 14. 3.

⁵⁵ MNL BKML IX. 204. 1912. nov. 12.-i jkv. 4. sz.

⁵⁶ MNL BKML IX. 204. 1908. dec. 2.-i jkv. 16. sz.

⁵⁷ Bajai Hirlap, 1912. nov. 14. 1.

⁵⁸ Bajai Hirlap, 1913. jan. 9. 2. – Csengő Nándor a cseppfolyós levegőről beszélt.

⁵⁹ Bajai Hirlap, 1913. febr. 20. 3.

⁶⁰ A bajai magyar királyi áll. elemi népiskolai tanítóképző-intézet XLI. értesítője az 1913/1914. (XLV.) iskolai évről. Szerk. Bellosics Bálint, Baja, 1914. 7.

⁶¹ *Fábián Borbála*: A falusi felnőttképzés egyik magyarországi kezdete: A bajaszentiváni gazdagimnázium (1914). Bácsország 2021/2. 95. sz. 50.

⁶² Bajai Közlöny, 1905. márc. 26. 2.

⁶³ Bajai Független Ujság, 1908. márc. 5. 2.

1908-ban az egyik legényegyleti szabadliceumi előadást, a Neuwith Józsefét⁶⁴ a vasról a főispán, dr. Ambrozovits Lajos és a polgármester, dr. Hegedűs Aladár is meghallgatta.⁶⁵

A polgári iskola Uránia-előadásainak egyikén a főispán, dr. Ambrozovics Lajos és a polgármester, dr. Hegedűs Aladár is részt vett. A hírlapi tudósítás szerint az 1908. február 23-i előadást hallgatták meg, mely a honfoglalásról szólt, az iskola tornatermében.⁶⁶ Mindketten a munkás-gimnázium támogatói, vezetőségi tagjai voltak.

A közönség összetételéről nem maradt fenn tudósítás, de már egy 1908-as újsághírben – majd egy évvel később is – külön kérték a hölgyeket, hogy a kalapjaikat a ruhatárban hagyják, hogy a vetített képet a mögöttük lévő is láthassák.⁶⁷ A következő évben is hasonló kérést fogalmaztak meg: „Az igazgatóság ezúttal megismétli ama kérését, hogy a hölgyek szíveskedjenek a kalapjaikat a ruhatárban hagyni. Ezen kérés annál is inkább indokolt, mert az előadást vetített képekkel fogják kísérsni s a mai á lá Blériot-kalapoktól bizony legfeljebb az első sorban ülők láthatnának.”⁶⁸

Nem mindenki művelődési célból ment az előadásokra. A korabeli újságíró 1910 körül elsősorban a hölgyeket vádolta azzal, hogy „a különféle felolvasásokon, szabadlyceumokon, ahová a legtöbb asszony és lány a ruháját megy mutogatni, sőt némelyik aludni megy.”⁶⁹ Más alkalommal a közönség hangosságát kritizálta az egyik tudósító 1910-ben: „Nem hagyhatjuk szó nélkül a közönségnek azt az újabban lábrakapó rossz szokását, hogy az előadást, a szóbelit éppúgy, mint a zeneit, folytonos beszélgetésével zavarja. Ezen illetlen eljárás nagyon bánthatja nemcsak azokat, kik szellemi élvezet és okulás céljából járnak a szabadliceumi előadásokra, hanem magukat a szereplőket is, kik tudásukat az egylet és a közönség rendelkezésére bocsátják.”⁷⁰

A legényegyletben tartott előadások hallgatóságának csak a nagyságáról, de nem a hallgatók számáról maradt fenn tudósítás. Például 1908-ban a „szabad lyceum a vasárnap délután ismét összegyűjtött annyi közönséget, hogy szűk volt a nagyterem és még két másik helyiség is a vendégek befogadására.”⁷¹ 1909-ben csecsemőket és kisgyermeket is magával vitt az édesanyjuk az előadásokra. Az újságíró szerint annyi gyerek szokott lenni, mint egy kisdédóvóban.⁷² 1910-ben és 1911-ben is a

⁶⁴ A tanítóképző értesítője szerint Neuwith Jánosnak hívták.

⁶⁵ Bajai Független Ujság, 1908. febr. 11. 3.

⁶⁶ Bajai Független Ujság, 1908. febr. 25. 2.

⁶⁷ Bajai Független Ujság, 1908. ápr. 2.; Bajai Független Ujság, 1909. márc. 12. 2.

⁶⁸ Bajai Független Ujság, 1910. febr. 20. 2.

⁶⁹ Könyv-kultúra. Bajai Közlöny, 1909. aug. 1. 1.

⁷⁰ Bajai Független Ujság, 1910. febr. 15. 3.

⁷¹ Bajai Független Ujság, 1908. febr. 18. 2.

⁷² Bajai Független Ujság, 1909. márc. 7. 2.

Bajai Széchenyi Szövetség szerint a Legényegyletben tartott előadásukon 200 fő vett részt.⁷³

Egy 1913-as tudósítás szerint a Szabadliceális Bizottság felállítása után is élénk érdeklődés kísérte az előadásokat. A gimnáziumban például „Egy-egy előadáson átlag 180–200 volt a jelenlevők száma s így az öt előadáson körülbelül 900–1000 hallgató vett részt, beleszámítva felső osztályi növendékeinket, akiknek megengedtük, hogy az előadásokon jelen lehessenek.”⁷⁴ Az 1913-14-es iskolai év szabadliceális előadásain kevesebben vettek részt, átlag 110–130 fő, az öt előadáson összesen 550–650 fő.⁷⁵

1914 elején a szentjánosi iskolában 30-40 fő, a tanyai iskolában 70-80 fő, a keresztény olvasóköriben rendezett Boszniáról szóló liceális előadáson 250-300 bunyevác férfi és nő vett részt.⁷⁶ A vasárnapi ismeretterjesztő előadásokon a három iskolában összesen több mint 1800 fő vett részt.⁷⁷

Különleges előadások a legényegyletben

„Hölgy este” - Női előadók

A Bajai Katolikus Legényegylet 1909. március 7-i szabadliceális előadása volt az első a városban, melynek előadói csak hölgyek voltak. Az „*elite estély*” ismeretterjesztő előadását „*Az ízlés*” címmel a katolikus nőegylet elnöke, dr. Koller Imréné tartotta. Verseket mondtak: Kollár Vilma, Kolosváry Leóna, Buday Irén. Zongoráztak: Burner Mariska és Olsner Irma.⁷⁸

1910-ben a Bajai Kereskedő Ifjak Egylete egyik felolvasója Rotschild Zsigmondné volt a magyar irodalom, magyar nemzetiség témában.⁷⁹

Beck Károly

A Bajai Katolikus Legényegylet az 1914. március 30-i liceális előadását Beck Károly bajai születésű költő emlékének szentelte. Wolmuth István kutatásai szerint ugyanis nem 1817-ben, hanem 1814-ben született Beck Károly. Bárány Madarassy Beck Miksa 50 koronát küldött ebből az alkalmából az egyletnek.⁸⁰

⁷³ Szociális tevékenység. A Bajai Széchenyi Szövetség beszámolója három esztendő munkásságáról. Szerk. Boróczy Kálmán, Baja, 1912. 16.

⁷⁴ A bajai ciszterci rendi kath. főgimnázium értesítője 1912-1913. iskolai év. öszszeá.: Werner Adolf, dr., Baja, 1913. 52-3.

⁷⁵ A bajai ciszterci rendi kath. főgimnázium értesítője 1913-1914. iskolai év. öszszeá.: Werner Adolf, dr., Baja, 1914. 90.

⁷⁶ Baja, 1914. jan. 28. 2.

⁷⁷ Bajai Hírlap, 1914. nov. 12. 3.

⁷⁸ Bajai Független Ujság, 1909. márc. 7. 2.

⁷⁹ Bajai Hírlap, 1910. dec. 29. 2.

⁸⁰ Baja, 1914. ápr. 1. 4. Várdy Huszár Ágnes szerint 1817. május 1-jén született Karl Beck. (*Várdy Huszár Ágnes: Karl Beck élete és költői pályája*, Bp. 1984. 12.)

A Bajai Széchenyi Szövetség

Az Országos Széchenyi Szövetség helyi fiókja 1910-ben alakult meg Baján. Tagjai többször is szerepeltek a szabadlyceumi előadók között, de az egyesület előadásait elsősorban nem Baján, hanem a környező falvakban tartotta. Megalakulásáról az egyik helyi újság így tudósított: „...azzal a céllal, hogy a gazdák és munkások részére különösen társadalmi ismereteket terjesztő előadásokat tartson és hogy az idegen természetű társadalmi tevékenység terén a helybeli egyetemi ifúság magát kiképezhesse. A szabadlyceum-szerű mozgalom a nagy Széchenyi Istvánt választván eszményképül, működéséhez sikert kívánunk.”⁸¹ Az első elnöke dr. Boróczy Kálmán volt, aki később a titkára lett. 1911-től a tanítóképző igazgatói: Scherer Sándor, majd 1914-től Bellosics Bálint. A falusi szabad tanítással a „szórakoztatva tanítás”-t valósították meg, melynek példái a Bajai Katolikus Legényegylet szabadlyceumi előadásai voltak, ahol az előadásokat szavatelők, humoros jelenetek, zene színesítették. A két egyesület között közvetlen kapcsolat is volt, például a legényegylet elnöke, Würtz Pál tagja volt a Bajai Széchenyi Szövetségnek. A helybeli káplánok közül Drozdik Imre, a legényegylet másodelnöke és Gonczlik Kálmán is. Védnökei Scherer Sándor és Werner Adolf voltak. Würtz és Gonczlik 1912-ben választmányi tagok is lettek.⁸² Az egyik programtervezet szerint 1912-ben a Bajai Széchenyi Szövetség tíz vidéki előadása is része volt a Bajai Szabadlyceális Bizottság programjának.⁸³

Írni-olvasni tanulás

A felnőttek oktatása és a Szabad Lyceumi egyesületek egyik célja, hogy az írni-olvasni tudók számát növeljék. Az analfabetizmus Baján is viszonylag magas volt a 20. század elején. Az 1900-as népszámlálás szerint a 6 évnél idősebb népesség 71,4%-a tudott írni és olvasni.⁸⁴ 1910 körül is nagy számban éltek írni-olvasni nem tudók a városban, ahogy Bácskában is sokan voltak az írni-olvasni nem tudók.⁸⁵ Raics István elemi iskolai tanító 1909-ben szervezett tanfolyamot az analfabéták oktatására. Az ipartestülethez is intézett felhívást, hogy „a mester uraknál dolgozó írást és olvasást nélkülöző segédek” is jelentkezzenek a tanfolyamra. Az iratok közt nem maradt fenn, hogy mennyien jelentkeztek.⁸⁶

⁸¹ Bajai Független Ujság, 1910. febr. 27. 2.

⁸² Bajai Hirlap, 1912. ápr. 4. 1. A Bajai Széchenyi Szövetségről bővebben: *Fábián B.*: A falusi felnőttképzés... i.m. 46-55.

⁸³ Bajai Hirlap, 1912. okt. 24. 1.

⁸⁴ A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Első rész: A népesség általános leírása községeinkint. Bp. 1902. 42.

⁸⁵ *Magyarász F.*: Baja. i. m. [1909], 307.

⁸⁶ MNL BKML IX. 204. 745/1909.

1912 januárjától az analfabétáknak is tanfolyamot indítottak a városban. Raics István szervezte a tanfolyamot, melyen a belvárosi elemi iskolában 35, a másikban 25 fő vett részt.

A belvárosi elemi iskolában népies előadást is tartottak vasárnaponként a tanítóképző növendékeinek közreműködésével. Az első előadás a babonákról szólt, a „szép számban egybegyűlt hallgatóknak zöme éppen asszonyokból állott”.⁸⁷ Február elején már ez jelent meg az egyik helyi újságban erről. „A nép műveltségének előmozdítását célzó, s pártfogásra érdemes kultúrmozgalom indult meg Baján, a népies előadások tanfolyamának szervezésével. Az előadásoknak válogatott műsora mindinkább több közönséget vonz a belvárosi állami népiskola falai.” között.⁸⁸ Az egyik előadó a legényegylet elnöke, Würtz Pál volt.⁸⁹

Az 1913-14-es tanévben Haut Antal, Lázár János és Szabó Zoltán tanítottak a tanfolyamon, melyen 19 és 50 éves kor közötti tanulók voltak. Huszonhárman vizsgáztak sikeresen és bizonyítványt kaptak.⁹⁰ Az elemi iskolai tanítók a katona analfabétákat is tanították.

A felnőttképzés kiterjesztése: Bajai Szabadliceális Bizottság

1912 szeptemberében a gimnázium és a tanítóképző tanáraiból, az állami népiskolai tanítók néhányából, a Bajai Katolikus Legényegylet s a Széchenyi Szövetség előadóiból, valamint a helyi értelmiség néhány tagjából alakították meg a Szabadliceális Bizottságot dr. Werner Adolf kezdeményezésére. A minisztérium a benyújtott programot elfogadta, az Országos Szabadoktatási Tanács a bizottságot elismerte. A bizottság elnöke a bajai ciszterci gimnázium igazgatója – és a bajai rendház házfőnöke –, dr. Werner Adolf volt. 1913-ban a bizottság munkájáról jelent meg, hogy „a társadalmi téren egymástól függetlenül, rendszeresség nélkül működő kultúrszervek között kapcsolatot létesített és ezzel városunkban a népművelés egységes irányítását, rendszeres fejlesztését a szervezethez keretei között biztosította.”⁹¹ 1912–13 telén 40 szabadelőadást szerveztek a társadalom több rétege számára. Az alsó rétegek analfabétáinak tanfolyamot és a belvárosi elemi iskolában ismeretterjesztő előadásokat szerveztek. A polgárság részére a legényegylet rendezte az Ipartestület nagytermében az előadásokat, az intelligencia számára a városházán a tanítóképző és a gimnázium tanárai tartottak előadásokat. A környező falvakban a Bajai Széchenyi Szövetség.⁹²

⁸⁷ Bajai Független Ujság, 1912. jan. 31. 2.

⁸⁸ Bajai Hirlap, 1912. febr. 4. 2.

⁸⁹ Bajai Hirlap, 1912. febr. 8. 2.

⁹⁰ Analfabéták vizsgája. Bajai Hirlap, 1914. márc. 15. 2.

⁹¹ Bajai város állami elemi népiskoláinak értesítője az 1912-1913-iki iskolai évről. Baja, 1913. 14.

⁹² Bajai Hirlap, 1912. okt. 24. 1.; Bajai Független Ujság, 1912. nov. 16. 1.

A város a Bajai Szabadliceális Bizottság munkáját 200 koronával támogatta.⁹³ Ezt a támogatást az első világháború idején is megkapta a bizottság, bár ekkor már a Szabadliceális Szövetség elnevezést használták, pl. Werner Adolf a polgármesternek írt levelében.⁹⁴

Szabad Lyceum Egyesület (?)

A korabeli helyi újság szerint 1907 végén felmerült a Szabad Lyceum Egyesület megalakítása, de nem volt senki, aki erre vállalkozott volna, bár felismerték szükségességét.⁹⁵

Több 1930-ban megjelent lexikon szerint Werner Adolf 1906-ban „bajai Szabadliceális Egyesületet” hozott létre.⁹⁶ Ez téves információ, mivel ilyen egyesület nem alakult Baján. 1912-ben a városi Szabadliceális Bizottságot állították fel, melynek elnöke volt Werner Adolf. A Bizottság működéséről csak nagyon rövid és több helyen téves információt olvashatunk, mert a szabadliceális előadások közül a Bajai Katolikus Legényegylet tartotta az előadásait az „ipartestületi székházban”, míg a gimnázium tanárai vagy a gimnáziumban, vagy a „Szabadliceális Bizottság” megalakulása után, 1912-től a városházán tartottak előadásokat.⁹⁷ Előfordult, hogy a gimnázium tanárai egy-két előadást a Bajai Katolikus Legényegyletben tartottak, de ezek szervezője 1912 előtt a legényegylet volt. A korabeli gimnáziumi értesítő szerint: „...ez évben ismeretterjesztő előadásaink szervezet tekintetében változáson mentek át, amennyiben az egyöntetű, egy célra törő szabadoktatás biztosítása céljából a m. kir. állami tanítóképzőintézet és a városi polgári iskola tanári karával, az állami tanítói testülettel, a Bajai Kath. Legényegyesület igazgatóságával s a helybeli Széchenyi-szövetség vezetőségével együtt megalkottuk a Bajai Szabadliceális Bizottságot, azonban a szabadliceális bizottság működésének keretében előadásaink különállását megőriztük. [...] A bajai szabadliceális bizottság működésének keretében az Ipartestületben a tanári kar következő tagjai tartottak előadást: Werner Adolf dr. igazgató a művészi háziiparról, Bándy Boldizsár tanár városaink múltjáról és Szekeres Fábián tanár a városok fejlődésének föltételeiről.”⁹⁸

A bizottság munkájáról a tanítóképző évkönyvében is megemlékeztek, hogy nagy tevetséggel és sikerrel működik a városban, s az abban

⁹³ Baja, 1914. márc. 7. 2.

⁹⁴ MNL BKVL IV. 1407. b. 1293/1917.

⁹⁵ Bajai Független Ujság, 1907. dec. 15. 1.

⁹⁶ A magyar társadalom lexikonja. Bp. 1930. 619. A másik lexikon kicsit árnyaltabban fogalmazott: „1906-ban megszervezte Baján az iskolán kívüli oktatásra a Szabadliceális Egyesületet.” (Magyar politikai lexikon - magyar politikusok 1914-1929. Szerk. T. Boros László, Bp. 1930. 479.)

⁹⁷ *Bálint László*: A bajai III. Béla Gimnázium. Bp. 1989. 81.

⁹⁸ A bajai ciszterci rendi kath. főgimnázium értesítője 1912-1913. iskolai év. öszszéa.: Werner Adolf, dr., Baja, 1913. 52.-53.

való részvétellel az intézet tanárai társadalmi feladataiknak, kötelezettségeiknek is eleget tettek.⁹⁹

Bajai Szabadliceális Szövetség

1913-ban terjesztették fel a Bajai Szabadliceális Bizottság alapszabályait, amit a minisztérium a részletei hiányosságai miatt visszaküldött módosításra. 1914. március 1-én jött létre a Bajai Szabadliceális Bizottságból a Bajai Szabadliceális Szövetség, Elnöke dr. Werner Adolf, titkára dr. Boróczy Kálmán lett. A minisztérium szerint a benyújtott alapszabálytervezet ellentmondásos és következetlenségekkel teli volt, sőt több pontjában a kormány szabadoktatással kapcsolatos intencióinak ellentmondó. A levéltári iratok közt nem maradt fenn az alapszabályok jóváhagyása, és a Budapesti Közlönyben sem jelent meg.¹⁰⁰ Ennek ellenére a városi szabad oktatást a Bajai Szabadliceális Bizottság, majd a Bajai Szabadliceális Szövetség szervezte meg. Az állami támogatás mellett a város is rendszeres segítséggel segítette munkájukat.

Dr. Werner Adolf A bajai főgimnázium története című írásában úgy emlékezett meg, hogy a Bajai Szabadliceális Szövetség 1912/13-ban jött létre és „a város összes, szabadtanítással foglalkozó egyesületeit egyesíti magában s egy célra törő, egységes szabadoktatást törekszik Baján létesíteni.”¹⁰¹

1917-ben dr. Werner Adolf Bajáról való elhelyezése után az új igazgató és ciszterci házfőnök, dr. Kürti Menyhért lett a szövetség elnöke.

Ismeretterjesztő szabadoktatás a népnek: népies előadások

A bizottság egyik legfontosabb feladata, hogy a „közlakosság legalso rétegeinek kulturszükségletei kielégíttessenek”.¹⁰² A belvárosi elemi iskolában és az egyik tanyai iskolában ismét analfabétáknak hirdettek tanfolyamot november elseje és március vége között. „Az alakuló ünnepélyen Szatmáry Sándor tanító Az család és az iskola címen tartott előadást.”¹⁰³ Az analfabéták tanfolyamán is volt ismeretterjesztő előadás, például dr. Pollerman Artúr orvos, a városi Tüdőbeteg-gondozó Intézet vezetője, a tuberkolózisról tartott előadást.¹⁰⁴ Vasárnaponként 10 alkalommal „népies” ismeretterjesztő előadásokat is szerveztek, melyek a belvárosi iskolában sikeresebbek voltak, a hallgatóság gyakran zsúfolásig megtöl-

⁹⁹ A Bajai Magyar királyi Áll. Elemi Népiskolai Tanítóképző-Intézet XLI. értesítője az 1913/1914. (XLIV.) iskolai évről. Szerk: Bellosics Bálint, Baja, 1914. 7.

¹⁰⁰ MNL BKML IV. 1407. b. 7467/1915.

¹⁰¹ *Werner A.*: A bajai főgimnázium i. m. 74.

¹⁰² Baja város állami elemi népiskoláinak értesítője az 1912-1913-iki iskolai évről. Baja, 1913. 14.

¹⁰³ Baja, 1913. febr. 19. 3.

¹⁰⁴ Baja, 1913. febr. 19. 3.

tötte a termet.¹⁰⁵ Ismeretterjesztő és nevelő célzatú előadásokat tartottak tanítók (Raics István, Vigyázó József, Szélig Ferenc, Szatmári Sándor) és egy tanítónő, Szathmáriné Csányi Mária, valamint a tanítóképző tanárai közül Kiss A. József és a városi tb. főorvos, dr. Pollermann Artúr.¹⁰⁶

Az 1913-14-es ciklusban már nemcsak a belvárosi, hanem a többi elemi iskolában is voltak ismeretterjesztő előadások. Az 1914. márciusi vizsgán huszonhárman kaptak bizonyítványt. A tanfolyam tanulói 19-60 éves kor közöttiek voltak, tanítóik: Haut Antal, Lázár János, Szabó Zoltán.¹⁰⁷ Az elemi iskolákban rendezett előadásokat Novoth István szervezte, akit dicsértek a programok igényes összeállításáért. A népies előadásokra a belépés díjtalan volt 1917-ben. Az előadásokat a külvárosi elemi iskolákba (a józsefvárosi, a homokvárosi, a kiscsávolyi és a szentjánosi) szervezték, mindegyik helyen öt előadás volt.¹⁰⁸ Az előadók többsége tanító volt.¹⁰⁹

A bajai Szabad Lyceum előadói

A helyi előadókról, tanárokról sokszor megjegyezték, hogy tehetséges előadók. Például 1909-ben: „A tudományok népszerűsítésének jelszava teremtette meg a szabadliceumokat és ismeretterjesztő előadásokat, de kétségtelen, hogy e nemes célt nem csekély fokban mozdítja elő – a tanár népszerűsége is. Ezt tapasztaltuk tegnap Nagy Vazul tanár előadásánál is, kinek az optikai csalódásról szóló, mindvégig érdekes, fölötte világos,

¹⁰⁵ Baja város állami elemi népiskoláinak értesítője 1912-13-iki iskolai évről. Baja, 1913. 14.

¹⁰⁶ A tervezett előadások: „1. Házi és iskolai nevelés. Szatmári Sándor, áll. elemi iskolai tanító.

2. Védekezés a ragályos gyermekbetegségek ellen. Pollermann Artúr dr. tb. főorvos.

3. Képek a magyar történelemből, A honfoglalástól a mohácsi vészig.

4. b) A mohácsi vésztől a mai napig. Raics István, tanító.

5. A választói jog és az Írástudás. Vigyázó József áll. tanító.

6. A tüdővészről és közvetlen okairól. Pollermann Artúr dr.

7. Az ivóvíz (kutak). Kiss A. József tanítóképző intézeti tanár.

8. Az utca erkölcsének rontó hatása gyermekeinkre. Szélig Ferenc áll. tanító.

9. A szocializmusról Szatmári Sándor áll. tanító.

10. A nő és az alkoholizmus. Szathmáriné Csányi Mária.” (Bajai Hirlap, 1912. dec. 15. 2.)

¹⁰⁷ Bajai Hirlap, 1914. márc. 15. 2.

¹⁰⁸ Bajai Hirlap, 1917. febr. 8. 2.

¹⁰⁹ Bajai Hirlap, 1916. nov. 19. 2. – Bokán György, Boróczy Kálmán dr., Bruder Antal, Ezsől Mihály, Imrek Sámuel, Kellner János, Lázár János, Mihályi Margit, Novák Ferenc, Olácsy György, Oswaldné Eiselt Emma, Pollerman Artúr dr., Szabó Zoltán, Szathmáryné Csányi Mária, Székely Károly, Szélig Ferenc, Vágó Ilona.

helyel-közzel jóleső humorral elegy, vetített képekkel kísért szabad előadása a nagy tornatermet teljesen megtöltötte publikummal, mely nem is csalódott, midőn tanulságot és élvezetet várt e délutántól.”¹¹⁰

A gimnáziumi előadás-sorozat végén így értékelt az újságíró: „Werner Adolf nívós előadásával véget ért az idei szabadliceumi ciklus, mely elérte célját. Sok új, érdekes és tanulságos dolgot vitt át a köztudatba, kifogástalan harmóniában egyesítve a tudományosságot a népszerűvel.”¹¹¹

1913-tól nem bajai előadók is szerepeltek a liceális előadásokon. Például 1913. december 8-án Hermann Antal etnográfus *Erdélyi képek* címmel tartott volna vetített képes előadást, ami elmaradt, mert lekészte a vonatot.¹¹² A fővárosi tanár Ispánovits Sándor előadása Finnországról szintén elmaradt ebben a ciklusban.¹¹³

1915-ben Barcsai József tanítóképző intézeti tanár előadása az aradi Kölcsey Egyesület figyelmét is felkeltette, s felkérték, hogy ott is adjon elő.¹¹⁴

1916-ban két városi tisztviselő tartott előadást. Dr. Puskás Dezső főjegyzőn kívül Fehér Jenő városi főmérnök is szerepelt.¹¹⁵

A Bajai Szabadliceális Szövetség és a bácskai városok kapcsolata

1915-ben került a város élére Szabadka főjegyzője, dr. Vojnics (később Borbíró) Ferenc, aki felvetette azt az ötletet, hogy más városok előadóival lehetne cserélni. Vojnics Ferenc részt vett a Szabadkai Lyceum Egyesület munkájában, 1914-ben előadást is tartott A városfejlődés újabb irányjai címmel.¹¹⁶ Baján polgármesterségének első éveiben nem tartott előadást, ám 1916-ban az új bajai főjegyző, dr. Puskás Dezső igen.¹¹⁷ 1917-ben Seress Gyula előadása előtt megnyitó beszédet mondott a polgármester.¹¹⁸

Az 1916. április 18-i szabadkai értekezleten a zomboriak nem vettek részt. Dr. Milkó Izidor, Vály Gyula, Loósz István, Toncs Gusztáv, dr. Singer főrabbi és Bajáról dr. Werner Adolf és dr. Czákó Ambró egy-két előadó kicseréléséről állapodtak meg és arról, hogy a szabadkai filharmo-

¹¹⁰ Bajai Független Ujság, 1909. márc. 16. 2.

¹¹¹ Bajai Hírlap, 1909. ápr. 4. 2.

¹¹² Baja, 1913. dec. 3. 2. és Baja, 1913. dec. 10. 2.

¹¹³ Ispánovits Sándor a lappokról az 1925-ben tartott előadást. (A ciszterci rend bajai III. Béla-reálgimnáziumának ötvenedik – alapítása óta 114. – értesítője az 1928-1929. iskolai évről. Baja, 1929. 55. Ispánovits 1908-ban Finnországról, 1910-ben Lappföldről tartott előadást a Szabadkai Líceum Egyesületben. (*Káich K.*: Szabad líceumok i. m. 109-110.)

¹¹⁴ Bajai Hírlap, 1915. dec. 8. 2

¹¹⁵ Bajai Hírlap, 1916. jan. 20. 2.

¹¹⁶ *Káich K.*: Szabad líceumok i. m. 111.

¹¹⁷ Bajai Független Ujság, 1916. dec. 19. 2.

¹¹⁸ Bajai Hírlap, 1917. febr. 1. 1.

nikus zenekar Baján fog koncertezni.¹¹⁹ Szorosabb együttműködésre az 1917-18. évi ciklus során került sor, mert ekkor szabadkai előadó is járt Baján. (dr. Ács Jenő, Toncs Gusztávot tervezték) Tonelli Sándor és Móra Ferenc Szegedről érkezett volna ...

A világháború idején sikerült megállapodni abban, hogy Szabadka és Zombor előadóival a bajaiak közösen szervezik az előadásokat, tehát tudásáramlás lesz a városok közt.

Káich Katalin úgy értékelte, hogy a bácskai városok közül „Szabadka és Zombor csak a maga líceális előadásainak megszervezésével törődött, meghívás esetén ellátogatott ugyan egy-egy előadó vidékre, de ez a jelenség nem vált folyamatos gyakorlattá. Egyik helyen sem tekinthető a liceum a tervszerű, céltudatos, folyamatos népnevelés intézményének, habár ennek igénye állandóan jelen volt. A zombori és nagybecskereki liceum sohasem tagadta az intézmény nevelői, oktató jellegét, a szabadkaiak viszont gyakran hangoztatták, hogy a hallgatóság szórakoztatása (esetleg a figyelem felkeltése bizonyos kérdések iránt) a célja az egyesületnek.”¹²⁰

Országosan ismert előadók 1916-1918 között

Az első világháború idején is folytatódtak az előadások. Ezekre az előadásokra már országosan ismert előadók is érkeztek. Az 1916-17-es szezonra Cholnoky Jenő,¹²¹ Gaál Mózes, Toncs Gusztáv szabadkai ker. iskola igazgatója, a szabadkai Szabad Lyceum alelnöke, Seress Gyula,¹²² Evetovics János és (Szentgáli, korábban Kellner) Antal előadásait tervezték. Közülük bajai származású volt Seress Gyula és Szentgály Antal, Evetovics János több évet káplánként Baján töltött és a legényegylet elnöke is volt. Evetovics *Baja város és környéke a török hódoltság alatt* címmel tartott előadást. Werner Adolf az előadás előtt tartott beszédében kiemelte, hogy a szabadliceális szövetség „a Baja város múltjáról szóló előadásokkal a város iránti érdeklődést és szeretetet, a lokálpatriotizmust akarja növelni és erősíteni s így tulajdonképpen a jövő érdekében dolgozik amely a multon épül, a múltban gyökeredzik”.¹²³

¹¹⁹ Bajai Hirlap, 1916. ápr. 27. 2.

¹²⁰ *Káich Katalin*: Szabad liceumok a 19–20. század fordulóján a magyarosodás szolgálatában, különös tekintettel a Délvidéken. In: Hatalom és kultúra, Az V. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszus (Jyväskylä, 2001. augusztus 6-10.) előadásai II. Szerk. Jankovics József, Nyerges Judit, Bp. 2004. 262.

¹²¹ Cholnoky Jenő a zombori, a szabadkai és a nagybecskereki liceumi egyesületekben is adott elő. (*Káich K.* 1979.)

¹²² Scheer Bernát egyik fia, Bécsben élő újságíró, aki a Donau-Korrespondenz kiadója volt.

¹²³ Bajai Hirlap, 1917. febr. 22. 2.

Cholnoky Jenő 1916 nyarán Baja környékén végzett földrajzi kutatásokat.¹²⁴ Ekkor előadást is tartott a városban Kínáról és Japánról az Uránia moziban. Az 1917-es liceumi előadását a felesége halála miatt elhalasztották. Az 1917-18-as évre tervezett nem bajai előadók: Toncs Gusztáv, dr. Glatz Ernő, Cholnoky Jenő, Kardhordó László, Móra Ferenc, Lyka Károly, dr. Vámbéry Rusztem. Ezek többsége ekkor nem valósult meg, vagy nem találtam róla adatot.

Az 1917/18. évi liceális előadások egyik helyi szenzációja dr. Marczali Henrik előadása volt, akinek ez az első világháború alatti három vidéki előadása közül az utolsó vidéki látogatása volt.¹²⁵ Marczali Henrik számára is fontos volt, mert emlékiratában az első világháborúról szóló részben megemlíti: „...ezekben az években igazán lankadatlan voltam. Sokat írtam, előadtam Pesten kívül Miskolcon, Aradon és Baján is.”¹²⁶

A vidéki előadók meghívása több szervezést igényelt, mivel utazási nehézségek is akadtak. 1917-ben például Bácsról Evetovics János formalmi akadályok miatt nem tudott az elsőként meghirdetett időpontban Bajára utazni.¹²⁷

Zenei előadások és hangversenyek

1908-ban a tanítóképző intézet is tervezett egy szabadliceális előadásorozatot a klasszikus zene mestereiről (Beethoven, Haydn, Mozart).¹²⁸ A megtartásáról nem találtam híradást a korabeli újságokban, és a tanítóképző évkönyve sem említi. Ennek szervezője ifj. Kersch Ferenc¹²⁹ zenepedagógus és zongorista lehetett. Egy visszaemlékezés szerint: „...zenei tárgyú liceális előadásokkal akart a komolyzene iránt szélesebb körben érdeklődést kelteni, mely előadásokon történeti sorrendben ismertette volna meg a közönséggel a zeneirodalom kincseit. Tervbe vette evégből egy szimfonikus zenekarnak s vegyes énekkarnak alakítását, hozzá is fogott a megszervezésükhöz, nagyszabásu terveinek megvalósításában azonban megakadályozta betegsége s 1909. évben bekövetkezett korai halála.”¹³⁰

¹²⁴ *Cholnoky Jenő*: Az Alföldi Bizottság jelentése 1916-ról. Földrajzi Közlemények, 1917. 6. füzet 273-278.

¹²⁵ *Turbucz Péter*: Marczali Henrik I. világháborúval kapcsolatos nézetei vidéki hadi beszédei, háborús írásai és a sajtó tükrében (1914-1918). *Per Aspera ad Astra*, 2019/2. 30-51.

¹²⁶ *Marczali Henrik*: Emlékeim. Bp. 2000. 304.

¹²⁷ *Bajai Hirlap*, 1917. febr. 11. 2.

¹²⁸ *Bajai Hirlap*, 1908. febr. 9. 3. és *Bajai Független Ujság*, 1908. febr. 14. 3.

¹²⁹ Zenepedagógus és zeneszerző. Kersch Ferenc zeneszerző fia. Tüdőbajos volt. Békés(gyulán), a József szanatóriumban halt meg.

¹³⁰ *Rapcsányi Jakab*: Baja. (Magyar városok monográfiája XIV.) Bp. 1934. 270-271. A zenéről szóló részt vsz. nem Rapcsányi Jakab írta. (MNL BKML XV. 33. „zene” – ? Sándor: „Ha valamelyik külföldi zenevirtuóz ..” [gépelte kézirat])

1916. február 6-án szervezett hangversenyen helybeli művészek léptek fel és a szabadkai városi zeneiskola igazgatója és zeneszerző, Lányi Ernő. („Kiss Á. József, Karig Emil tanítóképző intézeti tanárok, Szántó Tibor, ifj. Wagner Antal. Lányi Ernő szabadkai városi zeneiskolai igazgató és zeneszerző Grauaug Tony úrilánnyal együtt Mozart egyik zongorakoncertjét játszotta”)¹³¹

Lányi Ernő és Rados Dezső hangversenyét 1916-ban a Szabadliceális Szövetség rendezte a városházán, és Tóth Elemért a kolozsvári Nemzeti Színházból is meghívták.¹³²

1916-ban Saád Henrik *A fordításaink* című előadása a műfordítás mellett a műéneklésről is szólt. Saád Henrik saját műfordításait Tóth Mária operaénekesnő adta elő.¹³³

1916-ban a 14 előadás mellett a helyi Szabadliceális Szövetség új zenei szakosztálya három hangversenyt is tervezett a november 26. és március 15. közötti időszakban. Két „sorozatos előadást”, azaz kurzust is terveztek az előző szezonhoz hasonlóan.¹³⁴

1917-ben a Szabadliceális Szövetség által rendezett koncerten, kamarazenei estélyen mutatkozott be az újonnan alakult helyi kamarazenekar. (I. hegedű Bernhart Sándor. II. hegedű Szántó Tibor. 1 viola Karig Emil. II. viola Amler Antal. Gordonka Kiss A. József.)¹³⁵

1917. március 11-én az előadást a Bajai Daloskör hangversenyével kapcsolták össze. Kiss Á. József „*Képek Baja város zenei életéből*” című előadása a 19. század közepétől, a Bürgerliche Liedertafel megalakulásától kezdve foglalta össze a város zenetörténetét.¹³⁶

1917 decemberében Saád Henrik gimnáziumi tanár, muzsikus, fővárosban is elismert zenei író *A magyar dal fejlődése* címmel tartott zeneszámokkal, kórusmuzsikával kísért előadást.¹³⁷

Az első világháború idején

A bizottság elnöke, dr. Werner Adolf 1915-ös megnyitó beszédében elhangzott, hogy a „Bajai Szabadliceális Bizottság idej előadássorozatát a háborúnak szentelte. Az elmúlt vasárnap a városháza nagy termében tartott megnyitó előadáson dr. Werner Adolf elnök mélyértelmű bevezető szavaival bölcsen mutatott rá az itthonmaradottak kötelességére, hogy tartsák fenn a nemzet gazdasági és lelki erejét, hogy azzal is előmozdítsák a csatatéren szenvedő hadsereg célját az ellenség legyőzését s a békének

¹³¹ A Bajai Szabadliceális Szövetség működése 1915–1916 évben. Bajai Hirlap, 1916. ápr. 2. 1-2.

¹³² Bajai Hirlap, 1916. jan. 23. 2. és Bajai Hirlap, 1916. febr. 10. 2.

¹³³ Bajai Hirlap, 1916. dec. 14. 2.

¹³⁴ Bajai Hirlap, 1916. nov. 12. 2.

¹³⁵ Bajai Hirlap, 1917. febr. 4. 2.

¹³⁶ Bajai Hirlap, 1917. márc. 15. 1.

¹³⁷ Bajai Hirlap, 1917. dec. 20. 1.

megélhetésünknek, kulturális javainknak hosszú időkre való biztosítását.¹³⁸ A gimnáziumi értesítőkből is hasonlóan fogalmazták meg, hogy a Bajai Szabadliceális Szövetség által szervezett előadások: „kapcsolatban voltak a közönségnek a most folyó háború által előidézett lelkiállapotával s az volt a céljuk, hogy a közönség hazafias lelkesedését, áldozatkésztségét, fajunk erényeibe és kiválóságába vetett hitét s a nemzetünk szebb jövőjébe való erős bizodalmit fokozzák.”¹³⁹

Az előadások hatásáról Novoth István elemi iskolai igazgató írta: „Én, aki az előadásokat sorra jártam és a lelkesítő érzéseknek egy-egy csóvját itt is, ott is a közhangulatba vettem, személyes megfigyeléseim alapján igazolhatom, hogy minden iskolánál tele házat, nagy közönséget, lelkes, hazafias hangulatot találtam. Megfigyeltem, hogy a közönség milyen mohón itta, szívta magába az előadásokból kisugárzó közvetlen hatásokat s ennek nyomán keserű érzéseinek feszültsége felolvadt egy másik érzésben : a megnyugvásban.”¹⁴⁰

Az előadások 1915-ben a katonák részére ingyenesek voltak. 1917-ben már csak néhány előadás témája kapcsolódott a világháborúhoz.

Előadás-ciklusok vagy „sorozatos előadások” első meghirdetésére 1916-ban került sor: a gimnáziumban 8 előadásból eladás-sorozatot tartott Székely Károly a radioaktivitásról.¹⁴¹ Dr. Pollermann Artúr előadásai ebben az évben elmaradtak. 1918-ban már három „sorozatos előadás”-t is hirdettek kisebb hallgatóság részére díjtalanul. Minden héten kedden és pénteken este 6 órától kétórányit Székely Károly a gravitációról (Nehézség földi ereje címmel), dr. Pollermann Artúr az anya- és csecsemővédelemről, a városi kórház igazgató-főorvosa, dr. Róna Dezső a sebészetről.¹⁴² 1918-ból hiányosan maradtak fenn a bajai lapok, ezért nincs pontos információ arról, hogy milyen előadásokat tartottak meg.

1917-ben „a Szabadliceális Szövetség vasárnap délután visszatért előadásainak elmúlt években bevált rendjéhez: a hirdetett előadás keretébe beleillesztett szavaltokat és éneket, amely változtatást a közönség szimpáthiával fogadta.”¹⁴³

1915-től kezdve sokféle változás volt a katolikus legényegylet és szabad liceumi előadások sorozatában is. A pontos okot nem lehet tudni, hogy miért maradtak el a már hagyománnyal rendelkező előadások a legényegyletben, de ennek egyik oka lehetett, hogy a tagok közül sokakat behívtak katonának. 1915-től a városi liceumi előadásokat két új helyszí-

¹³⁸ Bajai Hirlap, 1915. jan. 24. 2.

¹³⁹ Pl. A bajai ciszt. rendi kath. főgimnázium értesítője 1915-1916. iskolai év. öszszeá. Werner Adolf, Baja, 1916. 7-8.

¹⁴⁰ Baja város állami elemi népiskoláinak értesítője az 1914/5. iskolai évről. Baja, 1915. 10.

¹⁴¹ Bajai Hirlap, 1916. jan. 16. 2.

¹⁴² Bajai Független Ujság, 1918. febr. 5. 2.

¹⁴³ Bajai Hirlap, 1917. jan. 18. 1.

nen is rendezték, a városházán és a Katolikus Körben is. Ugyanakkor az 1914-15-ös ciklusban a gimnáziumban nem tartottak külön ismeretterjesztő előadásokat.¹⁴⁴

A korábban az Ipartestület és a legényegylet által rendezett március 15-i ünnepséget az Ipartestület nagytermében 1916-ban a Szabadliceális Szövetség rendezte.¹⁴⁵

Hallgatóság az első világháború idején

„A liceális előadások oly nagyszámú törzsközönséget szereztek immár, hogy az elmúlt vasárnapon nemcsak a nagy és kis közgyűlési terem, hanem a polgármester szobái is zsúfolásig megteltek érdeklődőkkel.” – tehát visszatértek a legényegylet szabadliceális előadásainak szerkezetéhez.¹⁴⁶ 1914-15-ben kb. 1120 felnőtt vett részt az elemi iskolákban tartott népies előadásokon.¹⁴⁷

1915 novemberében a „szabad liceális előadásokra még eddig nem tapasztalt érdeklődés mutatkozik. A nagy közönség érdeklődését mi sem igazolja jobban, mint az, hogy az egész ciklusra szóló jegyek közül eddig több mint 100 darabot, és az első előadásra érvényes jegyekből is már igen sokat adtak el.”¹⁴⁸

Az 1915-16. évi működésükről kiadott jelentés szerint a népies előadásokon 10 előadó tartott 16 előadást 1022 felnőtt hallgatónak. A városházán 7 előadás volt, amelyen 1458 felnőtt és 721 diák vett részt. A sorozatos előadáson 30 fő vett részt. A két hangversenyen,¹⁴⁹ a kiscsávolyi iskolában tartott egyik népies előadáson a polgármester, dr. Vojnics Ferenc is megjelent.¹⁵⁰

Az 1917-18. évi ciklusra már azt kérték a közönségtől, hogy „gyermeküket legyenek szívesek távoltartani a felolvasástól, mivel nem rendelkeznek elegendő hellyel a felnőttek befogadására”.¹⁵¹

Jótekonny célok

Az első világháború idején a belépő díjából származó bevételt jótekonny célra ajánlottak fel. Például 1915-ben az egyik előadás belépőjegyeinek „árából 66 korona és 40 fillér folyt be, amelyet Baja város hadsegélyezési

¹⁴⁴ A bajai ciszterci rendi kath. főgimnázium értesítője 1914-1915. iskolai év. öszszeá.: Werner Adolf, Baja, 1915. 29.

¹⁴⁵ Bajai Hirlap, 1916. márc. 12. 2.

¹⁴⁶ Bajai Hirlap, 1915. jan. 28. 1.

¹⁴⁷ Baja város állami elemi népiskoláinak értesítője az 1914/5. iskolai évről. Baja, 1915. 11.

¹⁴⁸ Bajai Hirlap, 1915. nov. 28. 2.

¹⁴⁹ Bajai Hirlap, 1916. ápr. 2. 1-2.

¹⁵⁰ Bajai Hirlap, 1916. márc. 5. 2.

¹⁵¹ Bajai Hirlap, 1917. nov. 18. 2.

alapjához csatolnak.”¹⁵² A következő előadáson 68 korona volt a bevétel.¹⁵³ Összesen a 6 előadás bevétele 401 K 30 fillér volt, a néhány felülfizetéssel együtt.¹⁵⁴ A korabeli újságíró szerint ebben az évben a „közönség érdeklődése még az eddiginél is nagyobb mértékben nyilvánult meg a Szabadliceális Szövetség legutóbbi előadása iránt. A liceumi előadások hétről-hétre újabb és nagyobb társaságot vonzanak és így a jótékony alap a rendkívül csekély beléptidíjak dacára szép összegekkel növekedik”.¹⁵⁵

Az 1915-16-os ciklus idején a belépőjegyek ára emelkedett. A tanulójegyek ára 20 fillér, a felnőtteké 50 fillér, az állandó jegyek ára, mely helyjegy is volt, 3 K 50 fillér lett.¹⁵⁶ Az 1916-17-es ciklus idején az állandó jegy 6 korona, az egyszeri belépőjegy 60 fillér, a rendkívüli előadásoké 1, a zenés 1K 50 fillér, a kurzusokra 2 lett, a diák bérletjegy 1 korona maradt.¹⁵⁷ A belépti díjak a vidéki előadók miatt növekedtek meg.¹⁵⁸

1916-ban a hadi özvegyek és árvák javára gyűjtöttek, ami a március 15-i ünnepélyen gyűjtött adományokkal együtt 926 K 70 fillér lett (az összes városi gyűjtés: 5938 K 99 f volt). A Liceális Szövetség 1916. augusztus 15-én művészestélyt rendezett a bajai hadiárvák javára Potor Sáríka hegedűművésznő és Ring Erzsike zongoraművésznő szereplésével, Potor Sáríka játékát Karig Emil tanítóképző-intézeti tanár kísérte, Kiss Á. József is fellépett gordonka játékkal.¹⁵⁹

1915-16-ban 800 koronát, korábban 400 koronát adományoztak a hadiárvák javára.¹⁶⁰ 1917-ben dr. Boróczy Kálmán az előadói tiszteletdíját a bajai hadiárvák javára ajánlotta fel.¹⁶¹

Összefoglaló

A szabad liceumot (lyceumot) általában a szabadkőművességgel hozzák összefüggésbe, mivel a budapesti Szabad Lyceum egyesület alapítását a szabadkőművesek kezdeményezték és több vidéki városban is a mozgalom elindítói voltak. A Pallas Nagy Lexikonában is felsorolták a szabadliceumot a szabadkőműves alkotások között, melyet az ő kezdeményezésükre a nagyközönség valósított meg.¹⁶² Baján ez nem így történt, mivel egy katolikus egyesület, a Bajai Katolikus Legényegylet kezdeményezte

¹⁵² Bajai Hirlap, 1915. febr. 4. 2.

¹⁵³ Bajai Hirlap, 1915. febr. 11. 1.

¹⁵⁴ Bajai Hirlap, 1915. márc. 4. 2.

¹⁵⁵ Bajai Hirlap, 1915. febr. 4. 1.

¹⁵⁶ Bajai Hirlap, 1915. nov. 28. 2.

¹⁵⁷ Bajai Hirlap, 1916. nov. 16. 2.

¹⁵⁸ Bajai Független Ujság, 1916. nov. 16. 2.

¹⁵⁹ Bajai Hirlap, 1916. aug. 10. 2. – A koncert rendezői Karig Emil és Fehér Jenő városi főmérnök voltak.

¹⁶⁰ Bajai Hirlap, 1916. nov. 16. 2.

¹⁶¹ Bajai Hirlap, 1917. jan. 11. 2.

¹⁶² A Pallas Nagy Lexikona (mek.oszk.hu/00000/00060/html/094/pc009498.html)

1905-ben a nevükben is a „szabad lyceumi” előadásokat. Az előadók között kezdetektől a helyi ciszterci főgimnázium tanárai is részt vettek. A gimnázium igazgatója, dr. Werner Adolf az 1912-ben létrehozott helyi Szabadliceális Bizottság elnöke lett. A későbbiekben egyesület létrehozására is kísérletet tettek, de az alapszabály-tervezet ellentmondásai miatt ezt a minisztérium nem hagyta jóvá. Werner bajai munkásságának emléke fennmaradt, mivel 1930 körül több társadalmi lexikon is úgy említi őt, mint aki 1906-ban a Bajai Szabadliceális Egyesületet megszervezte.¹⁶³

A tanítóképző tanárai is rendszeresen részt vettek a bajai Szabad Lyceum munkájában. Az iskolai évkönyvben a szabadliceális előadások mint a tantestületnek a társadalmi életben rá váró feladatok egyike szerepelt. „Különösen a szabadoktatásnak Baján igen nagy tervszerűséggel és sikerrel nevezett munkássága foglalkoztatta.”¹⁶⁴ Az önképzőkör ének-és zenekara rendszeresen szerepelt a szabadliceumi előadásokon. A tanítóképző növendékei az előadások létrehozásában is szerepeltek, mint a szemléltető képek rajzolóí.¹⁶⁵

A katolikus legényegylet egyik elnöke, Würtz Pál nemcsak a Szabad Lyceumi előadásokat indította el a városban, hanem két másik egyesületnek is az alapító tagja lett. A legényegylet kezdeményezte szabadliceumi előadások hamar népszerűvé váltak, és 1910-ben a helyi népműveléssel is foglalkozó egyesületek összefogásához vezettek, mely a Bajai Szabadliceumi Bizottság megalakulása volt. Ennek a bizottságnak a munkájában a Bajai Katolikus Legényegylet is részt vett, ugyanakkor a Bajai Kereskedő Ifjak Egylete nem volt az alapítója. A legényegylet Baja kulturális életében és a szabad liceummal kapcsolatban is több újdonságot is megvalósított, bevezetett. Például először tartott vetített képes előadást, vagy csak női előadókkal liceális estét. A bajai születésű izraelita származású Beck Károlynak is külön előadást tartottak, mely abból a szempontból is különleges volt, hogy más szabadliceumi estéknek nem volt témája Baja város valamelyik nagy szülőtte 1918 előtt.

A zenei és zenetörténeti előadások és a Bajai Dalkör megalakulása jelentősen hozzájárult ahhoz, hogy a két világháború között Baja város zenei élete virágzott, és külföldi zenevirtuózok is gyakran felléptek a városban.

1913-ban Bellosics Bálint a legényegyletben mondta el „*Vármegyénk néprajza*” című előadását, amelyben a bunyevácok népszokásait mutatta be. Az előadását azzal zárta, hogy a rendőrség a farsangi népszokásból a

¹⁶³ Magyar Politikai Lexikon (magyar politikusok) 1914-1929. Szerk. T. Boros László dr., Bp. 1930. 479.

¹⁶⁴ A bajai magyar királyi áll. elemi népiskolai tanítóképző-intézet XLI. értesítője az 1913/1914. (XLV.) iskolai évről. Szerk. Bellosics Bálint, Baja, 1914. 7.

¹⁶⁵ A bajai magyar királyi áll. elemi népiskolai tanítóképző-intézet XLI. értesítője az 1913/1914. (XLV.) iskolai évről. Szerk. Bellosics Bálint, Baja, 1914. 31.

maszkajárás idején csak a közerkölcsöket sértőeket tiltsa be, de a didákokat hagyja.¹⁶⁶

A Bajai Szabadliceális Bizottság, majd Szövetség elnöke, dr. Werner Adolf szerint a Bajai Szabadliceális Szövetség működésének célja, hogy „abban arra hivatott egyének, akik felismerik a közönség igényeinek megfelelő és a saját korviszonyunk által diktált kulturproblematikákat, alapos és komoly tanulmányozás után úgy formailag mint tartalmilag kifogástalan előadásokban részesítsék azt a publikumot”.¹⁶⁷ Werner Adolf 1917-ben Egerbe költözött. A távozásakor tartott búcsúünnepély tiszta jövedelméből egy alapítványt hozott létre. Az 1919-ben jóváhagyott alapítvány neve „Dr. Werner Adolf volt bajai főgimnáziumi igazgató és szabadliceális szövetségi elnök emlékezetére tett tanulói jutalomdíj” lett.¹⁶⁸

A szabad lyceumi előadások száma és közönsége évről évre növekedett. Az előadások számát és a megszólítani kívánt közönséget 1912-től a bajai Szabadliceumi Bizottság, majd Szövetség szervezte és hangolta össze. Az analfabéta tanfolyamok indításával tényleg a társadalom minden rétegéhez kívántak szólni és bárki számára elérhetővé tenni az új ismeretek megszerzését. Az országos mozgalomba már 1908-tól az Uránia-előadások helyi rendezésével bekapcsolódott a város. (A korábbi Uránia-előadások csak néhány alkalomra szóltak, és a fővárosból érkeztek az előadók.) Az első világháború idején sikerült felvenni más bácskai városokkal is a kapcsolatot, sőt más városokból is érkeztek előadók. A közlekedési, majd a háborús helyzet néhány előadást megghiúsított. A megvalósult előadások közül az országosan ismert személyek Gaál Mózes, Cholnoky Jenő és dr. Marczalli Henrik voltak. A bajai születésű, Bécsben élő Seress Gyula újságíró, később közgazdasági író az 1917-ben megjelent Duna évkönyvével lett nemzetközi hírű.

Az első világháború idején a város nem katolikus értelmiségei is bekapcsolódtak a szabadliceum munkájába. Például Erdős Jakab, az izraelita polgári iskola igazgatója üdvözlő beszédet mondott az egyik elemi iskolában, Kun Lajos az izraelita polgári iskola igazgatója, Stekler Sándor izr. polgári iskolai tanár és Imrek Sámuel evangélikus lelkész egy-egy előadást tartottak.

Az első világháború idején a Bajai Katolikus Legényegylet nem vett részt a liceumi előadások szervezésében, mivel tagjainak egy részét behívták katonának, az egyleti helyiségből katonai tartalékkórház lett. Baja szerb megszállása idején ismét szervezett a legényegylet előadásokat. A gimnáziumi liceális előadások 1924-től folytatódtak. A Bajai Széchenyi Szövetség is folytatta munkáját a két világháború között.

¹⁶⁶ Bajai Hírlap, 1913. jan. 9. 2.

¹⁶⁷ Bajai Hírlap, 1916. márc. 25. 1.-2.

¹⁶⁸ A ciszterci rend bajai III. Béla-főgimnáziumának értesítője az 1923-1924. iskolai évről. Baja, 1924. 14.

A SZÉKESFEHÉRVÁRI PRÉPOSTOK A 14. SZÁZAD ELSŐ HÁROM ÉVTIZEDÉBEN. MEGJEGYZÉSEK AZ ARCHONTOLÓGIÁHOZ

THE PROVOSTS OF SZÉKESFEHÉRVÁR IN THE FIRST THREE DECADES OF THE 14TH CENTURY. NOTES ON ARCHONTOLOGY

Kertész Balázs

Levéltáros, Székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézet

ÖSSZEFOGLALÁS

A tanulmány a fehérvári káptalan 1301 és 1457 közötti, a közelmúltban megjelent archontológiájához kapcsolódik: kiegészítéseket és javításokat tartalmaz a prépostok sorához a 14. század első három évtizedében, emellett a prépostválasztás módjának és a méltóságviselő kanonokok rangsorának a kérdését is érinti.

ABSTRACT

The study is related to the recently published archontology of the Bishopric of Balaton between 1301 and 1457: it contains additions and corrections to the list of provosts in the first three decades of the 14th century, and also touches upon the method of provost election and the ranking of the canons holding the office.

Kulcsszavak: székesfehérvári prépostok, archontológia, prépostválasztás

Keywords: the provosts of Székesfehérvár, archontology, provost election

---

A fehérvári Szűz Mária-egyház társaskáptalanjának 1301 és 1457 közötti archontológiáját Ribi András állította össze.¹ E szerint a 14. század első három évtizedében a következő prépostok követték egymást: üresedés (1304. január 7.), Tamás (1304. június 12. – 1304. augusztus 4.), János (Berke fia) (1307. augusztus 26. – 1322. március 21.), László (1322. május 28. – 1323. október 31.), Tamás (Tamás fia) (1323. október 18. – 1324. április 17. előtt), András (Mohorai) (1324. április 17. – 1330. november 10.).² A jelen tanulmányban egyrészt az archontológia említett szakaszának a kiegészítésére és javítására, másrészt – László *electiója kapcsán* – a *prépostválasztás módjára és a méltóságviselő kanonokok rangsorára vonatkozó észrevételek megfogalmazására kerül sor.*

Mint látható, a felsorolás az 1304. évvel kezdődik, ezért első lépésként azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy miként alakult a préposti

¹ *Ribi András*: A fehérvári káptalan archontológiája (1301–1457). Turul 91. (2018) 132–154.

² *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 134–135.

méltóság sorsa a század első éveiben.³ A vizsgálatot a 13. század végével, Bicskei Botond fia Gergely prépostságával kell kezdenünk.

Bicskei Gergely 1295. szeptember 2. és 1298. január 18. között fehérvári electusként szerepel a forrásainkban.⁴ E méltósággal részben egyidejűleg, 1297 októbere és 1298 februárja között ő töltötte be az alkancellári tisztséget is, ami arra utal, hogy III. András király bizalmi embere volt.⁵ Minden bizonnyal ez a körülmény is közrejátszott abban, hogy az uralkodó egyik legtekintélyesebb támogatója, Lodomér esztergomi érsek halála után, valamikor 1298. február 12. előtt az esztergomi káptalan őt választotta meg érsekké.⁶ Ennek következtében Fehérváron új prépost választására került sor: a káptalan 1298. május 30-án kelt privilegialis oklevelének a méltóságsorában már László electus szerepel.⁷ Hozzá kell tennünk: a kutatás jelenlegi állása szerint csak ez az egy forrás tájékoztat arról, hogy László fehérvári electus volt.⁸

Ismert, hogy Gergely az esztergomi érsekké történt megválasztását követően, szembefordulva III. András királlyal és az őt támogató püspöki karral, a magyar trónra igényt tartó nápolyi Anjoukhoz pártolt.⁹ VIII. Bonifác pápa ebben a kényes helyzetben nem erősítette meg Gergelyt az érseki székből, ehelyett 1299. január 28-án – tehát körülbelül egy évvel azután, hogy Gergelyt érsekké választották – az esztergomi érsekség és a fehérvári prépostság kormányzásával bízta meg.¹⁰ A kinevező oklevelében többek között a következőket olvashatjuk: „... téged hivatalunknál fogva, apostoli hatalmunk teljességéből a mondott esztergomi egyház lel-

³ Engel Pál 1996-ban megjelent összeállítása szintén az 1304. évvel kezdődik. *Engel Pál: Magyarország világi archontológiája 1301–1457. I–II.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 5.) Bp. 1996. I. 82.

⁴ *Kertész Balázs: A székesfehérvári káptalan archontológiája és oklevéladó tevékenysége az Árpád-korban.* (Közlemények Székesfehérvár történetéből) Székesfehérvár 2022. 46. A megválasztására 1295. máj. 21. után és jún. 29. előtt került sor. Uo. 46. 264. jegyz. Gergely ezt megelőzően fehérvári örkanonok volt. Uo. 50.

⁵ *Zsoldos Attila: Magyarország világi archontológiája 1000–1301.* (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Bp. 2011. 113.

⁶ *Continuatio Vindobonensis 1267–1302, 1313–1327.* Ed. Wilhelmus Wattenbach. In: *Monumenta Germaniae historica. Scriptorum 9.* Ed. Georgius Heinrichus Pertz. Hannoverae 1851. 720. Lásd *Szende László: Bicskei Gergely.* In: *Esztergomi érsekek 1001–2003.* Szerk. Beke Margit. Bp. 2003. 135. Vö. Zsoldos A.: *Archontológia i. m.* 82.

⁷ *Codex diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis I–XI.* Studio et opera Georgii Fejér. Budae 1829–1844. VI/2. 166.

⁸ *Kertész B.: A székesfehérvári káptalan archontológiája i. m.* 46.

⁹ *Szende L.: Bicskei Gergely i. m.* 135–137.

¹⁰ *Vetera monumenta historica Hungarum sacram illustrantia I–II.* Ed. Augustinus Theiner. Romae 1859–1860. (a továbbiakban: Theiner) I. 382–383.

kiekben és világiakban való gondnokává rendelünk a mondott [ti. római] egyház tetszése tartamáig, rád bízván úgy annak [ti. az esztergominak], mint a mondott fehérvári egyháznak az általános és szabad, lelkiekben és világiakban való kormányzását...”¹¹ Az egyházfő az oklevél szövegét az esztergomi káptalannak, Esztergom város és az esztergomi egyházmegye klérusának, az esztergomi egyház vasallusainak és az érseki tartomány püspökeinek, valamint – az érintettség okán – a fehérvári káptalannak is elküldte.¹² Az utóbbi kiadványban a kinevező oklevél szövegét követő, a káptalannak szóló utasításban a pápa a fehérvári egyház administratorának és prépostjának nevezte Gergelyt.¹³ Fontos tehát rögzíteni: az administratorok olyan klerikusok voltak, akik a pápa megbízásából ideiglenesen látták el egy adott egyházi tisztség és az ahhoz tartozó javadalom igazgatásának feladatát, például olyankor, amikor a tisztség üresedésben volt.¹⁴ Emellett a következőkre is érdemes felhívni a figyelmet. A kinevező oklevél csak arról emlékezik meg, hogy Gergelyt először fehérvári préposttá, majd esztergomi érsekké választották,¹⁵ arról azonban nem ejt szót, hogy miután Gergelyt az esztergomi érseki székbe emelték, a fehérvári káptalan új prépostot választott a feljebb említett László személyében, és olyan állítás sem olvasható az oklevélben, amely szerint a prépostság üresedésben volt. Sajnos adatok hiányában nem tudunk választ adni arra a kérdésre, hogy László még fehérvári electus volt-e akkor, amikor VIII. Bonifác 1299. január 28-án kinevezte Gergelyt a fehérvári egyház

¹¹ Thoroczkay Gábor fordítása, lásd *Thoroczkay Gábor*: Az esztergomi érsekség kormányzata a XIII–XIV. század fordulóján. A XIV. századi krónikakompozíció 188. fejezetének kritikájához. In: *Uő: Írások az Árpád-korról. Történeti és historiográfiai tanulmányok.* (TDI Könyvek 9.) Bp. 2009. 146. A latin eredeti: „... *te ex officio nostro et apostolice plenitudine potestatis in spiritualibus et temporalibus procuratorem dicte Strigoniensis ecclesie usque ad dicte sedis beneplacitum ordinamus, tibi administrationem tam eius, quam dicte Albensis ecclesiarum generalem et liberam in spiritualibus et temporalibus committentes...*” Theiner I. 383.

¹² Theiner I. 383–384.

¹³ „*Quocirca universitati vestre per apostolica scripta mandamus, quatenus eidem G[regorio] tanquam administratori eiusdem Albensis ecclesie a nobis, ut predicatur, ordinato, quamdiu administrationem huiusmodi gesserit, humiliter intendentes, et exhibentes ei tanquam eiusdem ecclesie Albensis preposito obedientiam et reverentiam debitam et devotam, eius salubria monita et mandata suscipiatis devote, ac efficaciter adimplere curetis...*” Theiner I. 384.

¹⁴ *Kiss Gergely*: A pápai képviselő. In: *Varietas delectat. A pápai-magyar kapcsolatok sokszínűsége a 11–14. században.* Szerk. Kiss Gergely. (DeLegatOnline Könyvek 1.) Pécs 2019. 48–49.; *Maléth Ágnes*: A Magyar Királyság és a Szentszék kapcsolata I. Károly korában (1301–1342). (DeLegatOnline Könyvek 2.) Pécs 2020. 127–130.; *Thoroczkay G.*: Az esztergomi érsekség i. m. 146–148.

¹⁵ „... *tu, qui in Albensis ecclesie Vesprimiensis diocesis prepositum primo, et subsequenter in archiepiscopum Strigoniensem electus fuisti...*” Theiner I. 383.

administratorává. Az mindenesetre bizonyos, hogy Gergely mint esztergomi választott érsek soha nem részesült pápai megerősítésben,¹⁶ 1303. szeptember 7-én bekövetkezett haláláig az esztergomi – és a fehérvári – egyház administratora maradt.¹⁷ Ő maga ugyanakkor rendszeresen esztergomi, illetve esztergomi és fehérvári electusnak is titulálta magát.¹⁸

Az elmondottak alapján tehát megállapítható, hogy 1299. január 28-tól 1303. szeptember 7-ig Bicskei Gergely mint a pápa által megbízott administrator kormányozta a fehérvári egyházat.

Az archontológiában a prépostok sora azzal a megállapítással kezdődik, hogy a méltóság 1304. január 7-én üresedésben volt.¹⁹ A hivatkozott forrás XI. Benedek pápának az említett napon kelt oklevele, amelyben arra utasította Ágoston zágrábi püspököt, hogy tartson vizsgálatot a fehérvári egyház prépostságával kapcsolatban, amely méltóságra a mondott egyház szokása szerint a káptalan választja a prépostokat. Amennyiben már választottak prépostot, és az electio szabályos volt, pápai auktoritással erősítse azt meg, ellenkező esetben pedig gondoskodjon a prépostságra alkalmas magyarországi személyről.²⁰ A pápa tehát nem volt tisztában azzal, hogy a fehérvári prépostság be volt-e töltve, éppen ezért parancsolta meg a zágrábi püspöknek, hogy az ügyben tartson vizsgálatot, következésképpen az oklevél alapján nem állíthatjuk azt, hogy a préposti méltóság üresedésben volt.

A folytatásban Tamás prépost következik, akinek a méltóságviselése az archontológia szerint 1304. június 12. és 1304. augusztus 4. között mutatható ki.²¹ Itt a második évszám 1305-re javítandó.²² Az a megjegyzés, amely szerint Tamás a prépostsága után volt esztergomi érsek,²³ szintén helyesbítenendő, mivel már 1305. február 17. előtt – valószínűleg

¹⁶ Maléth Á.: A Magyar Királyság i. m. 147.

¹⁷ Anjou-kori oklevéltár I–XV., XVII–XXXVIII., XL., XLII., XLIV., XLVI–XLIX., L–LI. Szerk. Almási Tibor – B. Halász Éva – Blazovich László – Géczy Lajos – Köfalvi Tamás – Kristó Gyula – Papp Róbert – Piti Ferenc – Rábai Krisztina – Sebők Ferenc – Teiszler Éva – Tóth Ildikó. Bp.–Szeged 1990–2022. (a továbbiakban: AOkt.) I. 81., 89., 142., 278., 279., 550. sz. Gergely halálának az időpontjához és körülményeihez lásd Szende L.: Bicskei Gergely i. m. 140.; Hunyadi Sándor: Bicskei Gergely választott esztergomi érsek (1298–1303). Egyháztörténeti Szemle 22. (2021) 2. sz. 185.

¹⁸ AOkt. I. 81., 142., 278., 279., 317., 417. sz. Az utóbbi oklevél hitelessége megkérdőjelezhető. Kiss Gergely: VIII. Bonifác és Magyarország (1290–1303). A pápai hatalmi legitimációs elképzelések és kormányzat összefüggései. Századok 152. (2018) 1360. 27. jegyz.

¹⁹ Ribi A.: A fehérvári káptalan i. m. 134.

²⁰ Theiner I. 411–412. Vö. AOkt. I. 538. sz.

²¹ Ribi A.: A fehérvári káptalan i. m. 134.

²² AOkt. I. 759. sz.; Engel P.: Archontológia i. m. I. 82.

²³ Ribi A.: A fehérvári káptalan i. m. 134. 21. jegyz.

már 1304 végén – megválasztották az esztergomi főpapi méltóságba, ami azt jelenti, hogy egy darabig egyidejűleg állt a fehérvári prépostság és az esztergomi érsekség élén.²⁴

Tamást Bogátradvány nembeli Berke fia János követte a préposti méltóságban.²⁵ 1307. augusztus 26-án már valóban János vezette a fehérvári egyházat,²⁶ megjegyzendő azonban, hogy ekkor még csak *electus* volt.²⁷ Ugyanígy szerepel a fehérvári káptalan 1309. március 7-i oklevelében is.²⁸ Az első olyan oklevél, amelyben János már nem *electus*ként, hanem prépostként fordul elő, I. Károly király 1309. május 8-án kelt diplomája.²⁹ Az archontológia szerint János 1322. március 21-ig mutatható ki prépostként, azonban még egy 1322. április 7-i királyi oklevél is így említi.³⁰ Küküllői főesperességének az ideje a megadottnál (1309–1314) jóval hosszabb intervallumot ölelt fel: a legkorábbi dátuma 1300. október 13., a legkésőbbi 1322. április 7.³¹

János utódja, László 1322. május 28-tól tűnik fel fehérvári *electus*ként.³² A megerősítésére 1322. október 6-án került sor.³³ XXII. János pápa Avignonban kelt megerősítő oklevele, amelyet az egyházfő László prépostnak címzett, azért is fontos a számunkra, mert ismerteti a választás módját. E szerint miután János prépost halálával a prépostság megüresedett, a káptalan összejött a választásra, azonban a tárgyalások nem értek el eredményt, ezért úgy döntöttek, hogy megegyezés útján jutnak dűlőre.³⁴ Ennek érdekében három személyre, Chama budai prépostra, János örkanonokra és Albert fia Péterre, fehérvári kanonokra bízta az

²⁴ AOklt. I. 710. sz.; Engel P.: Archontológia i. m. I. 63.; *Beke Margit*: II. Tamás. In: Esztergomi érsek i. m. 145.; *Skorka Renáta*: Fehérvár az interregnum időszakában. In: In medio regni Hungariae. Régészeti, művészettörténeti és történeti kutatások „az ország közepén”. Szerk. Benkő Elek – Orosz Krisztina. Bp. 2015. 365–366.

²⁵ A származásához lásd *Skorka R.*: Fehérvár az interregnum időszakában i. m. 367.; *Hegyi Géza*: Az erdélyi káptalan Árpád- és Anjou-kori archontológiája (1199–1387). Turul 92. (2019) 78.

²⁶ *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 134.

²⁷ AOklt. II. 230. sz.; Engel P.: Archontológia i. m. I. 82.

²⁸ AOklt. II. 586. sz.

²⁹ AOklt. II. 634. sz.

³⁰ AOklt. VI. 519. sz. János két 1322. máj. 28. előtt kelt királyi oklevélben szintén fehérvári prépostként szerepel: AOklt. VI. 591., 592. sz.

³¹ *Hegyi G.*: Az erdélyi káptalan i. m. 78. János életéhez lásd még *Maléth Á.*: A Magyar Királyság i. m. 299.

³² *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 134.; AOklt. VI. 594. sz. Egy 1322. jan. 4-re datált hamis oklevélben már fehérvári prépostként szerepel: AOklt. VI. 400. sz.

³³ AOklt. VI. 790. sz.

³⁴ „... *deliberantes ad electionem futuri prepositi per viam procedere compromissi...*” *Theiner I.* 482.

electiót, akik egyhangúan László titeli prépostra szavaztak, az eredményt pedig az említett Chama hirdette ki a káptalan előtt, amely elfogadta és jóváhagyta azt. Később László a káptalan kérésére, miután bemutatták neki a választásról szóló határozatot, elfogadta a választást – tehát László magán a káptalani gyűlésen nem volt jelen. Ezt követően a káptalan küldöttei és László felkeresték a Szentszéket, ahol bemutatták a választásról készített dekrétumot és kérték az electio megerősítését. A pápa a választást és László személyét három bíborossal vizsgálta meg,³⁵ s a jelentésük alapján megerősítette az electiót, Lászlót pedig fehérvári préposttá nevezte ki.³⁶

A választás módjával kapcsolatban nem kerülheti el a figyelmünket, hogy a káptalan által megbízott három személy közül az egyik Chama budai prépost volt, akire, mint láttuk, fontos szerep hárult: a pápai megerősítő oklevél a három személy közül elsőként őt nevezte meg, és ő volt az, aki a szavazás eredményét ismertette a káptalan előtt. Az electióban játszott kiemelkedő szerepe érthetőbbé válik, ha feltételezzük, hogy fehérvári kanonok is volt: a pápai oklevél vonatkozó részlete mindenesetre így is értelmezhető.³⁷ 1341-ből és 1344-ből származó források említik is a Chama halála miatt megüresedett fehérvári kanonoki javadalmat, igaz, ezekből a dokumentumokból nem derül ki, hogy Chama mikortól rendelkezett kanonoksággal a fehérvári egyházban.³⁸

Az, hogy a káptalan kiket bízott meg a választással, a méltóságviselő kanonokok rangsorának a kérdése szempontjából is figyelembe vehető. Ami az Árpád-kort illeti, a kutatás jelenlegi állása szerint a custos legkéseőbb a 13. század második felében már a legtekintélyesebb méltóságnak számított a prépost után, megelőzve a cantort. A lector helyzetének a megítélése ugyanakkor rendkívül bizonytalan, még az is kérdéses, hogy

³⁵ Maléth Á.: A Magyar Királyság i. m. 304.

³⁶ Theiner I. 482–483.; AOkt. VI. 790. sz. A pápa ugyanezen a napon a fehérvári káptalanhoz is intézett egy oklevelet, amelyben megparancsolta a testületnek, hogy László prépostot, amikor hozzájuk érkezik, tisztelettel fogadják. AOkt. VI. 791. sz.

³⁷ „... dilectis filiis Chame preposito Budensis eiusdem diocesis, Iohanni perpetuo custodi et Petro Alberti eiusdem Albensis ecclesiarum canonicis ... concesserunt unanimiter potestatem...” Theiner I. 482. A szöveg megfogalmazása szerint a fehérvári kanonokság nemcsak János custosra és Albert fia Péterre vonatkozatható, hanem Chamára is. János örkanonokhoz és Albert fia Péter kanonokhoz lásd *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 137., 153. Chama csupán egy 1344. évi adat alapján szerepel az archontológiában, lásd uo. 147.

³⁸ AOkt. XXV. 126., 597. sz.; Erdélyi okmánytár. Oklevelek, levelek és más írásos emlékek Erdély történetéhez. III. 1340–1359. Regesztákban jegyzetekkel közléteszi Hegyi Géza és W. Kovács András közreműködésével Jakó Zsigmond. (A Magyar Országos Levéltár kiadványai II. Forráskiadványok 47.) Bp. 2008. 223. sz.

mikortól tekintették méltóságviselőnek.³⁹ Mint láttuk, a káptalan 1322-ben Chama budai prépostot – aki feltehetőleg fehérvári kanonok is volt –, János őrkanonokot és Albert fia Péter kanonokot bízta meg a választással. A fehérvári méltóságviselő kanonokok közül tehát csak a custos szerepelt a megbízottak között, ami szintén azt támasztja alá, hogy a prépost után az őrkanonok következett a rangsorban.⁴⁰

Ezek után térjünk vissza László prépostságához! Az archontológia szerint László, aki egyszersmind alkancellár is volt, 1323. október 31-ig mutatható ki a káptalan élén, az utódja azonban már tizenhárom nappal korábban, október 18-án feltűnik⁴¹ – és ahogy azt később látni fogjuk, október 18-án már valóban új prépostja volt a fehérvári egyháznak. Mivel az archontológia nem ad magyarázatot az ellentmondásra, meg kell vizsgálnunk azt a kérdést, hogy László meddig állt a káptalan élén. Az 1323. október 31-i dátum I. Károly király egyik, ugyanezen a napon kelt oklevélén alapszik, amelynek a datum per manus formulájában László fehérvári prépost, alkancellár szerepel.⁴² Az Anjou-kori oklevéltár regesztájának a végén olvasható megjegyzést azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül. E szerint „László alkancellár szerepeltetése az oklevél hitelességét kétségessé teszi.”⁴³ Károlytól még két olyan oklevél maradt fenn, amelyek szintén 1323. október 31-én keltek, és amelyek datum per manus formulát is tartalmaznak. Az egyikben ugyancsak László fehérvári prépost, alkancellár neve olvasható, a regeszta pedig ebben az esetben is utal arra, hogy a kiadvány hitelessége gyanús.⁴⁴ A másik oklevélben viszont András pécsi olvasókanonok és alkancellár szerepel, ami a tényleges helyzetet tükrözi: az alkancellársága 1323. október 8-ától adatolható.⁴⁵ Az elődje, László fehérvári prépost hiteles oklevelek szerint 1323. augusztus 30-ig mutatható ki alkancellárként, szeptember 20-án és 22-én pedig már üresedésben volt a tisztség.⁴⁶ Hozzátehetjük: László fehérvári prépostként hiteles oklevelekben szintén 1323. augusztus 30-án fordul elő utoljára,

³⁹ *Kertész B.*: A székesfehérvári káptalan archontológiája i. m. 12–13., 17–22.

⁴⁰ 1322-ben az éneklőkanonoki méltóság betöltött volt, a lector személyére azonban az 1322 körüli években nincs adatunk. *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 136.

⁴¹ *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 134.

⁴² *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 134.; AOkt. VII. 549. sz.

⁴³ AOkt. VII. 549. sz.

⁴⁴ AOkt. VII. 548. sz.

⁴⁵ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 90. András pécsi olvasókanonokhoz lásd *Timár György*: Pécs egyházi társadalma Károly Róbert korában. In: Baranyai helytörténetírás 1981. (Pécs 1982.) 35–36.; *Kosztai László*: A pécsi székeskáptalan hiteleshelyi tevékenysége (1214–1353). (Tanulmányok Pécs történetéből 4.) Pécs 1998. 99–100.

⁴⁶ *Engel P.*: Archontológia i. m. I. 90. 1323. szept. 20-i és 22-i királyi oklevelek szerint az alkancellári szék üresedésben volt, a pecsétet pedig már ekkor az az

mégpedig ugyanabban a két királyi oklevélben, amelyekben alkancellárként is utoljára szerepel.⁴⁷ Nagy valószínűséggel 1323. szeptember 20. előtt elhunyt, vagy legalábbis alkalmatlanná vált mind a préposti, mind az alkancellári teendők ellátására. 1324 júliusában már néhaiként említették.⁴⁸

Lászlóval kapcsolatban megemlítendő még, hogy a „volt titeli prépost”⁴⁹ megjelölés pontosításra szorul. Mint láttuk, László már titeli prépost volt, amikor 1322 tavaszán megválasztották a fehérvári egyház előjárójává,⁵⁰ de még ezután is, egészen 1322 decemberéig kimutatható titeli prépostként, tehát a két méltóságot egy ideig együtt töltötte be.⁵¹

László utódját a fehérvári káptalan 1323. október 18-án kelt oklevelelnek a méltóságsorában említik először, az oklevélíró azonban a nevének csak az első két betűjét („Ch”) írta le.⁵² Eszerint ekkor a budai prépost volt a fehérvári electus.⁵³ Ribi András a „Ch” rövidítést „Th”-nak olvasta és Tamásként oldotta fel, s egy alább ismertetendő pápai oklevelet is felhasználva arra a következtetésre jutott, hogy Tamás fia Tamás követte Lászlót a prépostságban.⁵⁴ Tamás fia Tamás azonban, ahogy azt látni fogjuk, sohasem létezett. A fehérvári electus személyét azzal a Blinjai Tamás fia Chamával azonosíthatjuk, akinek a budai prépostsága 1316-tól kezdve

---

András pécsi olvasókanonok őrizte, aki okt. 8-án már alkancellárként tűnik fel. AOkt. VII. 473., 474., 475. sz.

⁴⁷ AOkt. VII. 431., 432. sz.

⁴⁸ AOkt. VIII. 335. sz.

⁴⁹ *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 134.

⁵⁰ AOkt. VI. 790. sz.

⁵¹ *C. Tóth Norbert*: A kalocsa-bácsi főegyházmegye káptalanjainak középkori archontológiája. (Kalocsa Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 15. Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 11.) Kalocsa 2019. 137.

⁵² „... reverendo viro, magistro Ch. preposito Budense (recte: Budensi), electo, Petro cantore, Iohanne custode, Iacobo decano ecclesie nostre existentibus.” Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (a továbbiakban: DF) 207132.

⁵³ Az Anjou-kori oklevéltár regesztájában olvasható „választott budai prépost” meghatározás helytelen. AOkt. VII. 516. sz.

⁵⁴ *Ribi A.*: A fehérvári káptalan i. m. 134–135.

1324-ig folyamatosan adatolható,⁵⁵ és aki – ahogy arról már szó esett – az előző év tavaszán fontos szerepet játszott László megválasztásában.⁵⁶

Tamás fia Tamás fehérvári electust mindössze egy forrás, XXII. János pápa 1324. július 7-i oklevele említi. E szerint László fehérvári prépost halála után a káptalan Tamás fia Tamást választotta préposttá, jóllehet Tamás a kánonok rendelkezéseivel szemben és pápai fölmentés nélkül egyszerre két javadalmat is bír: a budai prépostságot és a kükküllői főesperességet. A pápa ezért a fehérvári prépostságot üresedésben lévőnek, az adományozását pedig a Szentszékre háramlottnak nyilvánítja, és megparancsolja az esztergomi érseknek, a nagyprépostnak és a Szent Tamás-egyház prépostjának, hogy a fehérvári prépostságot, I. Károly magyar király kérését is figyelembe véve, adják András pécsi olvasókánonoknak, királyi alkancellárnak. Az egyházfő ugyanakkor a pécsi lectoriát üresedésben lévőnek nyilvánítja.⁵⁷ Az oklevél tehát a László halála után megválasztott prépostot Tamás fia Tamásnak nevezi, a most ismeretendő érvek azonban azt bizonyítják, hogy a forrásban tévesen szerepel a Tamás név.⁵⁸ Mint láttuk, a fehérvári káptalan László halála után nem egy Tamás fia Tamás nevű személyt választott préposttá, hanem Chamát, akinek az apját valóban Tamásnak hívták.⁵⁹ A pápai oklevél szerint az újonnan megválasztott prépost két javadalmat is bírt: a budai prépostságot és a kükküllői főesperességet. Mindkét megállapítás igaz Chamára: láthattuk, hogy a megválasztásakor már több éve ő töltötte be a budai prépostságot, emellett 1324-től 1335-ig kükküllői főesperes is volt – Tamás

⁵⁵ 1316. ápr. 8. előtt: AOkt. IV. 262. sz.; 1316. ápr. 18.: AOkt. IV. 263. sz.; 1316. szept. 10.: AOkt. IV. 319. sz.; 1317. jan. 6.: AOkt. IV. 389. sz.; 1317. jún. 27.: AOkt. IV. 501. sz.; 1317. júl. 8.: AOkt. IV. 515., 516. sz.; 1317. szept. 4.: AOkt. IV. 561. sz.; 1320. ápr. 6.: DF 236353.; 1320. nov. 15.: DF 238223.; 1321. dec. 8.: AOkt. VI. 337. sz., 1322. máj. 28. előtt: AOkt. VI. 790. sz.; 1323. okt. 18.: AOkt. VII. 516. sz. (Ez a fehérvári káptalan oklevele.); 1324. júl. 7.: AOkt. VIII. 335. sz.

⁵⁶ A személyéhez lásd C. Tóth N.: A kalocsa-bácsi főegyházmegye i. m. 30.; Hegyi G.: Az erdélyi káptalan i. m. 78., 85.; Maléth Á.: A Magyar Királyság i. m. 46–47., 48., 52., 53., 266–267., 351., 360.; Piti Ferenc: Kiegészítések az Anjoukori Oklevéltár XXVI. kötetéhez (1342). Acta Universitatis Szegediensis, Acta Historica 135. (2013) 74., 79.

⁵⁷ Theiner I. 496.; AOkt. VIII. 335. sz.

⁵⁸ Az oklevélnek a témánk szempontjából fontos része a következő: „... Thomam Thome clericum, tunc in diocesi Strigoniensi morantem, qui tamquam sue salutis immemor duo beneficia ecclesiastica curam animarum habentia, videlicet preposituram Budensis dicte diocesis et archidiaconatum de Kukulleu Transilvane ecclesiarum, contra statuta canonum absque dispensacione apostolica simul indebite detinebat, prout adhuc detinere dinoscitur, scienter eligere in prepositum ipsius Albensis ecclesie presumpserunt...” Theiner I. 496.

⁵⁹ AOkt. VI. 337. sz.

fia Tamás nevű küküllői főesperesről ugyanakkor nincs tudomásunk.⁶⁰ Mindez egyértelművé teszi, hogy az oklevél idézett része valójában Chama vonatkozik.

Az elmondottak alapján tehát Blinjai Tamás fia Chamát mint László prépost utódját fel kell vennünk az archontológiába, Tamás fia Tamást pedig, aki sosem létezett, törölnünk kell onnan.

A folytatásban azt a kérdést kell megvizsgálnunk, hogy Chama meddig tekinthető fehérvári electusnak, s mikortól számolhatunk András prépostságával.

XXII. János pápa feljebb ismertetett, 1324. július 7-i oklevele arról tanúskodik, hogy Chama akkor még fehérvári electus volt, s ehhez hozzátehetjük, hogy nyilván igénybe vett valamennyi időt, amíg a címzettek, az esztergomi érsek, a nagyprépost és a Szent Tamás-egyház prépostja megkapták a pápa parancsát, s annak eleget téve a fehérvári prépostságot András alkancellárnak juttatták. Források hiányában sajnos nem tudjuk, hogy ez pontosan mikor és hogyan zajlott le, annyi azonban megállapítható, hogy a pápai oklevélnél későbbi források már nem említik Chamát fehérvári electusként.

Az archontológia szerint András már 1324. április 17-én fehérvári prépost volt,⁶¹ tehát jóval a már többször említett pápai oklevél kiadása előtt, akkor, amikor még Chama állt a fehérvári egyház élén. A hivatkozott forrás I. Károly e napon kelt oklevele, amelynek a datum per manus formulájában András alkancellár fehérvári prépostként szerepel.⁶² Blazovich László, az Anjou-kori oklevéltár vonatkozó kötetének az elkészítője azonban a „fehérvári” szó után felkiáltójelet tett, minden bizonnyal azért, mert ez egy kivételes eset, ugyanis az 1324. évből ez az egyetlen olyan királyi oklevél, amelynek a datum per manus formulájában András fehérvári prépostként fordul elő, a többi oklevélben előbb pécsi olvasókanonokként, majd budai prépostként találkozunk vele.⁶³ Az 1325. évi királyi oklevelek egy ideig szintén budai prépostnak nevezik, az utolsó ilyen kiadvány 1325. április 14-én kelt.⁶⁴ Az 1325. április 23-i oklevél az első, amelyben már nem budai, hanem fehérvári prépostként szerepel,⁶⁵ és ettől kezdve az 1325. évi királyi oklevelek datum per manus

⁶⁰ Hegyi G.: Az erdélyi káptalan i. m. 78. E szerint Chama főesperessége éppen a szóban forgó 1324. júl. 7-i pápai oklevéltől adatható, tehát a szerző is úgy gondolja, hogy a forrásban tévesen szerepel a Tamás név Chama helyett.

⁶¹ Ribi A.: A fehérvári káptalan i. m. 135. Engel Pál archontológiájában ugyanezt találjuk. Engel P.: Archontológia i. m. I. 82.

⁶² AOkt. VIII. 182. sz.

⁶³ AOkt. VIII. 327. (Index.) 1324. júl. 22-én még pécsi olvasókanonok, néhány nappal később, júl. 26-án pedig már budai prépost. AOkt. VIII. 352., 359. sz.

⁶⁴ AOkt. IX. 138. sz. Lásd még uo. 338. (Index.)

⁶⁵ AOkt. IX. 150. sz.

formulájában következetesen fehérvári prépostként fordul elő.⁶⁶ Mindezt figyelembe véve, András csak 1325. április 23-tól tekinthető fehérvári prépostnak. Az, hogy – kivételesen – már az 1324. április 17-i királyi oklevél is így nevezi, talán Károly király szándékát tükrözi, aki – ahogy azt feljebb láthattuk – közbenjárt a pápánál annak érdekében, hogy az alkancellárja a fehérvári egyház élére kerülhessen. Fontos hangsúlyozni, hogy András személyében olyan prépostja lett a fehérvári egyháznak, akit nem a káptalan választott, hanem – a magyar uralkodó kérésére – a pápa nevezett ki, érvénytelennek tekintve Chama megválasztását.⁶⁷ András az 1330. évi havasalföldi hadjárat során, a november 10. körül lezajlott csatában vesztette életét. A préposti méltóságot a haláláig betöltötte.⁶⁸

***

Az elmondottak alapján a fehérvári prépostok archontológiája a 14. század első három évtizedében a következőképpen határozható meg.⁶⁹

Gergely [Bicskei Botond fia]⁷⁰

1299. január 28-tól 1303. szeptember 7-ig a fehérvári egyház pápa által megbízott *administratora*.⁷¹

Tamás

1304. jún. 12. (AOkt. I. 627. sz.)

1305. aug. 4. (AOkt. I. 759. sz.)

János [Bogátradvány nembeli Berke fia]⁷²

1307. aug. 26. (AOkt. II. 230. sz.)⁷³

⁶⁶ AOkt. IX. 338. (Index.)

⁶⁷ *Theiner I.* 496.; AOkt. VIII. 335. sz.

⁶⁸ *Veszprémy László – Somogyi Gréta: Károly Róbert magyar király 1330. évi havasalföldi hadjárata és az ún. posadai csata historiográfiája. Hadtörténelmi Közlemények 127. (2014) 37. Vö. Ribi A.: A fehérvári káptalan i. m. 135.*

⁶⁹ A prépostsággal egyidejűleg viselt méltóságokat és tisztségeket nem tüntetem fel, véleményem szerint ezek teljességre törekvő és pontos meghatározása további kutatást igényel.

⁷⁰ *Pór Antal: Genealogiai kérdések. Turul 10. (1892) 121–122.*

⁷¹ VIII. Bonifác pápa 1299. jan. 28-án nevezte ki Gergelyt az esztergomi érsekség és a fehérvári prépostság administratorává, lásd *Theiner I.* 382–383. Gergely a haláláig, 1303. szept. 7-ig e két egyház administratora maradt. Lásd a feljebb írtakat.

⁷² *Skorka R.: Fehérvár az interregnum időszakában i. m. 367.; Hegyi G.: Az erdélyi káptalan i. m. 78.*

⁷³ Ekkor még *electus*. 1309. máj. 8-án már prépostként fordul elő. AOkt. II. 634. sz.

1322. ápr. 7. (AOkt. VI. 519. sz.)

László

1322. máj. 28. (AOkt. VI. 594. sz.)⁷⁴

1323. aug. 30. (AOkt. VII. 431., 432. sz.)

Chama [Blinjai⁷⁵ Tamás fia⁷⁶]

1323. okt. 18. (DF 207132., vö. AOkt. VII. 516. sz.)

1324. júl. 7. (Theiner I. 496., vö. AOkt. VIII. 335. sz.)

András

1325. ápr. 23. (AOkt. IX. 150. sz.)⁷⁷

1330. nov. 10. körül (*Vészprémy L. – Somogyi G.: Károly Róbert i. m. 37.*)

---

⁷⁴ Ekkor még electus. A megerősítésére 1322. okt. 6-án került sor. AOkt. VI. 790. sz. – Egy 1322. jan. 4-re datált hamis oklevélben már fehérvári prépostként szerepel. AOkt. VI. 400. sz.

⁷⁵ *C. Tóth N.: A kalocsa-bácsi főegyházmegye i. m. 30.*

⁷⁶ AOkt. VI. 337. sz.

⁷⁷ XXII. János pápa 1324. júl. 7-én arra utasította az esztergomi érseket, a nagyprépostot és a Szent Tamás-egyház prépostját, hogy a fehérvári prépostságot adják András pécsi olvasókanonoknak és királyi alkancellárnak. *Theiner I. 496.*; AOkt. VIII. 335. sz.

SZENT PÁL VAGY NAGYBOLDOGASSZONY?

Megfigyelések és megfontolások a kalocsai főszékesegyház
védőszentje kapcsán

SAINT PAUL OR THE ASSUMPTION OF MARY?

Observations and reflections on the patron saint of the Kalocsa
Cathedral

Tóth Tamás

Dr. habil. főiskolai tanár, Gál Ferenc Egyetem, Teológiai Kar; egyetemi
magántanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem Hittudományi Kar

ÖSSZEFOGLALÁS

A középkorral foglalkozó szakirodalom szilárdan úgy tartja, hogy a bácsi mellett ugyancsak Szent Pál apostol volt a kalocsai főszékesegyház, egyben a kalocsai főszékeskáptalan védőszentje is. Középkori oklevelek hivatkoznak a kalocsai (nagyobb) Szent Pál-egyházra. Ennek ellenére az újkori dokumentumok sehol nem tesznek említést Szent Pál-templomról vagy annak romjairól Kalocsa városában, viszont szólnak az akkor már romokban heverő kalocsai Nagyboldogasszony-főszékesegyházról. Nehezen elképzelhető, hogy az ország egyik legfontosabb templomának, a kalocsai érseki egyháznak a védőszentje az újkorra ennyire gyorsan és ennyire nyomtalanul eltűnt volna, ráadásul a katedrális tájolása is beszédes jel marad. Lehetséges megoldás, hogy a kalocsai érseki székesegyháznak Nagyboldogasszony mellett Szent Pál apostol is valamikor védőszentjévé lett. Megfontolandó tehát az az elmélet, mely szerint Szent Pál patronátusa egyedisége és a bácsi kötődés miatt egy időben Kalocsán annak ellenére nagyobb hangsúlyt kapott, hogy ott a főszékesegyház eredetileg a Mennyekbe felvett Boldogságos Szűz Mária tiszteletére épült fel.

ABSTRACT

The literature on the Middle Ages firmly holds that, just like in the case of the Bács cathedral, St Paul the Apostle was also the patron saint of the Kalocsa cathedral and the Archbishopric of Kalocsa. Medieval documents refer to the (larger) Church of St Paul in Kalocsa. Despite this, modern documents nowhere mention the Church of St Paul or its ruins in Kalocsa, but they do refer to the then already ruined Assumption Cathedral of Kalocsa. It is hard to imagine that the patron saint of one of the most important churches in the country, and the Archbishop of Kalocsa, would have disappeared so quickly and without a trace by the modern era, and the orientation of the cathedral is also a telling sign. A possible solution is that the Kalocsa Cathedral, in addition to the Assumption of Mary, also had St Paul the Apostle as its patron saint. The theory is therefore worth considering that the patronage of St Paul, because of its uniqueness and the attachment to Bács, was at one time more

prominent in Kalocsa, even though the main cathedral there was originally built in honor of the Blessed Virgin Mary, who was taken up into heaven.

Kulcsszavak: katolikus egyház, egyháztörténelem, kora újkor, Újkor, egyháztörténet, Kalocsa-Bácsi Főegyházmege, középkor, kalocsai főszékesegyház

Keywords: catholic church, church history, early modern age, modern age, ecclesiastical history

---

A Kalocsa-Bácsi Főegyházmege kezdeteivel kapcsolatban több talányt tart számon a történettudomány: miért lett érsekség, mikor lett érsekség, illetve mikor alakult ki az önálló érseki tartomány, ki volt az érsekség első főpáztora és miért rendelkezett két székhellyel, két székesegyházzal és két székeskáptalannal.¹ A középkorral foglalkozó szakirodalom szilárdan

---

¹ A témával kapcsolatban a teljesség igénye nélkül: Michael Horváth: *Natales archiepiscopatus metropolitanae Colocensis et Batsiensis ecclesiarum canonice unitarum*. Buda 1746.; Stephanus Katona: *Historia metropolitanae Colocensis Ecclesiae*. Colocae 1800–1801.; Julius Városhy: *Disquisitio historica de unione ecclesiarum Colocensis et Bachiensis*. In: *Schematismus cleri archidioecesis Colocensis et Bacsinensis ad annum Christi 1885*. Coloczae 1885. VII–XXXVII.; Winkler Pál: *A kalocsai és bácsi érsekség. Történeti összefoglalás*. Kalocsa 1926. (Árpád-könyvek 4–5.); Winkler Pál: *A kalocsai érseki főszékesegyház története 1010-től napjainkig*. Kalocsa 1929. (Árpád Könyvek 31–33.); *Nova et vetera de Ecclesia Bačiensis-Suboticana*. 20–30. In: *Schematismus primus Dioecesis Suboticanae ad annum Domini 1968 qui est annus foundationis Dioecesis Suboticae* 1968. 15–34.; Ipolyi László: *A kalocsai érsekség története*. In: *A kalocsai főegyházmege schematismusa* 1975. Szerk. Nagygyörgy László. Kalocsa 1975. 13–39.; Györffy György: *István király és műve*. 2. kiadás. Budapest 1983.; Udvardy József: *A kalocsai érsekek életrajza (1000–1526)*. Köln 1991. (*Dissertationes Hungaricae ex Historia Ecclesiae XI.*); Árpád előtt és után. *Tanulmányok a magyarság és hazája korai történetéről*. Szerk. Kristó Gyula – Makk Ferenc. Szeged 1996.; Baán István: *The Foundation of the Archbishopric of Kalocsa. The Byzantine Origin of the Second Archdiocese in Hungary*. In: *Early Christianity in Central and East Europe*. Ed. Przemyslaw Urbanczyk. Warszawa 1997. 67–74.; Török József – Legeza László: *A kalocsai érsekség évezrede*. Budapest 1999.; *Kalocsa történetéből*. Szerk. Koszta László. Kalocsa 2000.; Katona István: *A kalocsai érseki egyház története*. Ford. Takács József, a fordítást szakmailag ellenőrizte és s.a.r., valamint a kieg. jegyzeteket írta Thoroczky Gábor – Tóth Gergely, az előszót írta Thoroczky Gábor, szerk. Romsics Imre – Thoroczky Gábor. Kalocsa 2001–2003.; *A Kalocsa-Bácsi Főegyházmege Történeti Schematismusa 1777–1923*. *Schematismus Historicus Cleri Archidioecesis Colocensis et Bacsensis 1777–1923*. Szerk./comp. Lakatos Andor. Kalocsa/Coloczae 2002. (*A Kalocsai Főegyházmegei Gyűjtemények*

úgy tartja, hogy a bácsi mellett ugyancsak Szent Pál apostol volt a kalocsai érseki székesegyház, egyben a kalocsai székeskáptalan védőszentje is. Középkori oklevelek hivatkoznak a kalocsai (nagyobb) Szent Pál-egyházra. A muhi csatamezőn hősi halált halt Csák Ugrin érsek (1219–1241) egyik, 1230 májusi oklevele így zárul: *Actum est hoc Colocie in ecclesia maiori beati Pauli Colocensis*.² Egy másik tanú, János nyitrai püspök (1302–1328) oklevele már jóval a tatárjárás után, 1318. március 3-án kelt; az egyébként több más püspök személyes jelenletére utaló dokumentum ezzel a helymeghatározással zárul: *in ecclesia beati Pauli apostoli Colochie*.³ A szakirodalom ezen okiratok alapján jó indokkal feltételezi, hogy a kalocsai érseki székesegyházat Szent Pál tiszteletére szentelték fel. Ennek ellenére az újkori dokumentumok legalábbis megzavarni látszanak ezt az eddig biztosnak gondolt állítást.

1. Megfigyelések új- és jelenkori források és kutatások alapján

Jelenkori történetírásunkban hosszabb ideje tartja magát az az elmélet, hogy az ősi, Szent István korában alapított kalocsai székesegyházat Szent Pálnak, a népek apostolának tiszteletére szentelték fel, és csupán a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye megújítója, Patachich Gábor érseksége (1733–1745) idején, 1738-ban, a ma is ismert barokk főszékesegyház megnyitáskor változtatták meg a titulust, akkor lett a Mennyekbe felvett Boldogságos Szűz Mária, vagyis Nagyboldogasszony a nevezetes templom patrónája. A Patachich Gábor kalocsai ténykedéséről és az azt magában foglaló időszakról szóló kutatások⁴ során azonban előkerültek

---

kiadványai 3.); Érszegi Géza: 4. Anasztáz/Asztrik. 1007 e.–1012 u. 19. In: Esztergomi érsekek 1001–2003. Szerk. Beke Margit. Budapest 2003. 19–21.; Kristó Gyula: Fejezetek az Alföld középkori történetéből. Szeged 2003. (Dél-Alföldi Évszázadok 20.) 83–93.; Koszta László: A kalocsai érseki tartomány kialakulása. Pécs 2013. (Thesaurus Historiae Ecclesiasticae in Universitate Quinqueecclesiensi 2.); C. Tóth Norbert: A székes- és társaskáptalanok archontológiája 1387–1437. Budapest 2013. (Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam 4.) 22., 49.

² Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Budapest (MNL OL) Diplomatikai Fényképgyűjtemény (DF) 252015.

³ MNL OL DF 273154.; Anjou-kori oklevéltár. Documenta res Hungaricas tempore regum Andegavensium illustrantia. V. 1318–1320. Praes. Julius Kristó [=Kristó Gyula]. Budapest–Szeged 1998. 28–31.; A két oklevelet közli: Györffy György: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. Budapest 1963–1998. 2 (1987) 428–430.

⁴ Tóth Tamás: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye 18. századi megújulása Patachich Gábor és Patachich Ádám érsekek idején (1733–1784). Budapest–Kalocsa, 2014. (A Kalocsai Főegyházmegyei Gyűjtemények kiadványai 8.); Változott-e a kalocsai főszékesegyház titulusa 1738-ban? Erről: Uő: Hungaria Rómából.

olyan levéltári források, amelyek ellentmondani látszanak ezeknek a ma már közvélekedéssé lett elméleteknek.

Az egyik ilyen forrás egy magyar szerzetes, Ágoston Péter⁵ tanúvallomása, amelyet 1675-ben tett a bécsi apostoli nunciaturán Széchényi György érsek (1668–1685) prekonizációs, a királyi nominációt követő pápai kinevezési eljárása során. Akkor a jezsuita páter a következőképpen beszélt Kalocsa főszékesegyházának sorsáról:

„A város igen nagy volt, mintegy heted mérföld hosszú. A székesegyház önmagában hatalmas volt, a Mennyekbe felvett Boldogságos Szűz Mária tiszteletére kváderkövekből épült, de a törökök teljesen lerombolták, anyagából Paks városában és Szekszárdon nagyhirú fogadókat építettek. A székesegyház egykor meglévő kápolnáiból az említett helyeken fürdőket emeltek a törökök.”⁶

A város egészen biztosan siralmas állapotban lehetett, mivel mások leírása szerint Kalocsa abban az időben így nézett ki:

„...gyakorlatilag semmi sincs ott, mivel jelenleg hadszíntér,”⁷ valamint „mivel nincs kalocsai egyház, nincsenek méltóságviselői és kanonoki

---

Tanulmányok az új- és jelenkori magyar egyháztörténelemből. Budapest 2021, 49–59.

⁵ Ágoston Péter SJ 1651 és 1653 között Pécssett volt magyar hitszónok, innen járhatott át Kalocsára. 1673 és 1677 között Komáromban magyar hitszónok és lelképásztor. Vö. Ágoston Péter. In: Jezuista névtár. Szerk. Szilas László et al. Digitális kiadás. [Budapest] 2016. <https://jezsuita.hu/nevtar/> (2023. január 26.)

⁶ „Civitas fuit amplissima, longa ad septimum fere milliaris partem. Templum cathedrale fuit in illa maximum in honorem Beatae Virginis Mariae assumptae ex meris quadratis lapidibus, sed illud totum Turcae destruxerunt, et tum in oppido Paxa, tum in Sixarum diversoria celeberrima aedificarunt ex eius materia. Ex sacellis vero eiusdem templi cathedralis, quae extracta erant, locum balneorum in praedictis locis extruxerunt Turcae.” Ágoston Péter SJ tanúvallomása Széchényi György processzusa alkalmával 1675-ben. Megjelent: Molnár Antal: A kalocsai érsekség a XVII. századi püspöki processzusok tükrében. 159., vö. még: 159–161. In: Ezredforduló – századforduló – hetvenedik évforduló. Ünnepi tanulmányok Zimányi Vera tiszteletére. Szerk. J. Újváry Zsuzsanna. Piliscsaba 2001. 149–163.; Heted magyar mérföld bő egy kilométer. Vö. még: Uő: Kalocsai kövek Pakszon. In: Elfelejtett végvidék. Tanulmányok a hódoltság katolikus művelődés történetéből. Budapest 2008. (Régi Magyar Könyvtár. Tanulmányok 9.) 149–152.

⁷ „De facto ibidem nihil est propter sedem belli moderni.” Maholányi János tanúvallomása Széchényi Pál processzusa alkalmával 1696-ban. Megjelent: Molnár A.: A kalocsai érsekség i. m. 161. Vö. még: Uo., 161–162.

helyei, azonban a bácsi egyházban, amely a kalocsaival egyesült, említenek valamilyen prépostságot.”⁸

Az említett tanúvallomások feltárják az érseki székváros török uralom alatti nyomorúságos helyzetét, és említést tesznek az akkor már romokban heverő kalocsai bazilikáról is. Ha az idézett szemtanú nem téved, a Kalocsán lévő, akkor már romokban álló érseki székesegyház már 1738 előtt is Szűz Máriának szentelt templom volt.

Ezt a feltételezést közvetve vagy közvetlenül több forrás is megerősíti. Ezek közül kiemelkedik a már idézett 1675-ös tanúvallomáson kívül egy, a Helytartótanács megbízásából készült, 1733 januárjában kelt összeírás, amelyben az akkori általános helynök, Fábry Jakab kalocsai plébános, tehát egy helyben lakó pap, így ír az első helyen szereplő templomról:

„Kalocsa érseki városban van az ősi Nagyboldogasszony-székesegyház, amelyből mostanra csak egy fél torony és a templom alapjai maradtak, azonban az egész kváderkövekből készült.”⁹

Ugyanebből az évből rendelkezésünkre áll egy 1733-as második összeírás is, amely a katedrálisról nem tesz ugyan említést, de a Mennyekbe felvett Szűzanya oltalma alatt álló városról igen.¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy a Patachich Gáborra és korára vonatkozó, fentebb idézett kutatásaink során a különböző – kalocsai, budapesti, bécsi, zágrábi, római és vatikánvárosi – levéltárakban a korra vonatkozó újkori dokumentumok sehol nem tesznek említést Szent Pál-templomról vagy annak romjairól Kalocsa városában.

További érvként sehol sem emelik ki az építkezésekkel kapcsolatosan keletkezett dokumentumok, hogy az érseki székesegyház titulusa 1738-ban megváltozott volna, holott ennek olyan súlyú eseménynek kellett volna lennie, amelyről illetet volna említést tenni (*argumentum ex silentio*).

⁸ „Cum non sit ecclesia Colocensis, nullae sunt in ea dignitates et canonicatus, attamen in ecclesia Bachiensi, quae est unita Colocensi, modo repetitur aliqua praepositura.” Rátkay Péter Antal tanúvallomása Széchényi György processzusa alkalmával 1696-ban. Megjelent: Uo., 163. Vö. még: Uo., 162–163.

⁹ „In oppido archiepiscopali Colocensi, ecclesia Assumptae antiqua cathedralis, cujus, pro nunc, solummodo una media turris, et ecclesiae fundamenta, omnia tamen ex quadrato lapide conspiciuntur.” Az eredeti dokumentum a felsorolás-szerű leírás sajátosságaként kevés igét használ. Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest; MNL OL) C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, Nr. 1, 1733, fol. 1r.

¹⁰ Conscriptio archidioecesis Colocensis et Bachiensis. MNL OL C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, Nr. 1, 1733, foll. 69v–73r.

A török utáni, immár negyedik kalocsai érseki székesegyház megnyitására Szűz Mária Mennybevétele főünnepének előestéjén, 1738. augusztus 14-én, vagyis a templom búcsúja alkalmával került sor. Szerencsénkre fennmaradt az akkori főpásztor, Patachich Gábor kalocsa-bácsi érsek részletes beszámolója¹¹ az ünnepről, amely a Főegyházmegye újjászületésének szimbolikus eseménye lett. Ünnepélyes körmenetben hajadonok vitték a Mária-szobrot, amely délután három órakor indult a plébániatemplomtól az ünnepi vesperásra. A zeneszóval és mozsárágyúk dörgése mellett az erre a célra épített diadalkapun át érkező menetet Házy György¹² plébános fogadta. Az új főszékesegyházban azután felolvasták a káptalant újraalapító pápai bullát és a királyi oklevelet, majd kineveztek és beiktatták az új kanonokokat, akiket az ismét felhangzó muzsika és ágyúdörgés köszöntött. Ezután vette kezdetét az ünnepi főpapi vesperás, amelyben a *Te Deum* háladó himnuszt is elénekelték. Az augusztus 15-én reggel elénekelt matutinumot követte az énekes szentmise a Kiss József¹³ kanonok által megtartott illír nyelvű ünnepi beszéddel, majd olvasott szentmise magyar nyelvű beszéddel, amelyet egy egykor a Főegyházmegyében szolgált pap, Partlin László¹⁴ tartott, végül ünnepi főpapi szentmisét mutattak be. A szentbeszédet egy meghívott jezsuita atya, Johannes Hochenwarter¹⁵ mondta el, németül. Nem maradt el ezt követően az ünnepi lakoma sem. A zeneszó és a mozsarak ünnepi hangja ekkor sem hiányzott. Az esti vesperáson ismét magyar nyelvű beszéd hangzott el.

¹¹ Kalocsa, 1738. augusztus 14–16. Uo., 123–129.

¹² Házy György kalocsai kanonok (1738–1755), kalocsai plébános (1738–1748). Lakatos Andor: A Kalocsai Főszékeskáptalan Levéltára. Kalocsa 1998. (Kalocsai Múzeumi Értekezések 4.) 126–127.

¹³ Kiss József kalocsai kanonok (1738–1776). Lakatos A.: A Kalocsai Főszékeskáptalan i. m. 135.

¹⁴ Partlin László (Partilin László Mihály) 1735 és 1737 között a Péterváradai Sánc, a későbbi Újvidék plébánosa. Majd 1737-től Sárvár plébánosa volt, ahová utódját 1748-ban nevezték ki. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye i. m. 307.; Tóth T.: A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye i. m. 158.

¹⁵ A leírás szerint P. Josef Hohenbarter SJ prédikált, de ezen a néven az akkori Magyar Királyságot is magában foglaló osztrák provincia katalógusában nem található jezsuita. Minden bizonnyal az 1689-ben született, stájer származású Johannes (sic!) Hochenwarter SJ-ről van szó, aki 1703-ban lépett a rendbe, a rendtartomány különböző helyein szolgált. 1738-ban, majd a rákövetkező évben bekövetkezett haláláig a budai kollégiumban szolgált többek között mint vasárnap- és nagybőjti német nyelvű szónok. Ladislaus Lukács: Catalogi personarum et officiorum Provinciae Austriae S.I. VIII. (1734–1747). Romae 1994. 240.; Uő: Catalogus generalis seu Nomenclator biographicus personarum Provinciae Austriae Societatis Iesu. (1551–1773). Romae 1987–1988. 1 (1987) 570.

A 18–19. század fordulóján élt, eredetileg jezsuita történétíró, Katona István volt, aki a Főegyházmegye első igazán részletes történetét megírta. Kalocsai kanonokként személyesen is jól ismerte a török kort követő újrakezdetés történetét. Katona szerint Szent István királyunk az első templomot a Mennyekbe felvett Boldogságos Szűz Mária tiszteletére alapította.¹⁶

Katona idézett megállapítása kétséggé teszi, hogy Szent Pál lett volna az Asztrik-kori első (11. századi) kalocsai főszékesegyház titulusa, bár később ugyanő hivatkozik a fentebb említett 1230-as oklevélre, amely nyomán Winkler Pál meg van arról győződve, hogy a 13. századi második templom védőszentje Szent Pál volt, ahogy egyébként – Winkler értelmezésében – az elsőé és a harmadiké is.¹⁷ Katona ugyanezen a helyen hivatkozik a jezsuita Péterffy Károly egyik 1742-es illusztrációjára is, amely a kalocsai székeskáptalan 1338-as pecsétje lehetett.¹⁸ Katona István azonban akaratlanul csak növeli a kétségeket, amikor bizonytalanul azt írja, hogy a pecsétnyomón inkább Szent Pál mint Szent Péter képmása tűnik fel. Katona ezzel a kalocsai főszékeskáptalan 1739-ben jóváhagyott pecsétjére reflektál, amely valóban Szent Péter apostolt ábrázolja.¹⁹ Kevés ismerettel bírunk tehát az első, azonban még kevesebbet tudunk a második (13. századi) főszékesegyház védőszentjéről.

Van azonban egy, a középkori templom tájolásával összefüggő, eddig meg nem oldott „rejtély” is, amelynek megfejtése segíthet ezt a dilemmát tisztázni. Kérdés ugyanis, hogy miért forgatták el az érseki székesegyház irányát – nehéz munkával, Asztrik sírja²⁰ körül – az elsőhöz képest – Keszthelyi Sándor mérései szerint – 20,6 fokkal.²¹ A középkori templomokat, összhangban a liturgikus felfogással gyakran keletelték (*oriens*

¹⁶ S. Katona: *Historia metropolitanae* i. m. I, XLVI.

¹⁷ Uo, I, CLXI; Winkler P.: A kalocsai érseki főszékesegyház, 31–32, 63.

¹⁸ Carolus Péterffy: *Sacra concilia ecclesiae romano-catholicae in regno Hungariae celebrata...* Posonii 1741–1742. II (1742) 334.

¹⁹ Az újkori káptalan a középkori pecsétet szerette volna felújíttatni, amikor Szent Péter alakját kérte ábrázolásul. Egy magyarázat szerint a kérés egy régi, rossz minőségű lenyomat okozta tévedésen alapult. Vö. Lakatos A.: A Kalocsai Főszékeskáptalan i. m. 25. Érdemes hozzátenni, hogy a Péterffy által közölt pecsétnyomón szereplő alak szintén adhat okot bizonytalanságra, ahogyan erre maga Katona István is utal.

²⁰ Vö.: Buzás Gergely: A kalocsai érseksír azonosítása. *Archaeologia – Altum Castrum Online* 2014. 1–7.: https://pannonhalma70-74.gportal.hu/portal/pannonhalma70-74/upload/251068_1397808574_08875.pdf (2023. február 9.)

²¹ Keszthelyi Sándor: A kalocsai székesegyház rejtélye. Feltöltve: 2004. július 17. In: <http://www.csillagaszat.hu/csilltort/magyar-csillagaszattortenet/magyar-kozepkor-csillagaszata/a-kalocsai-szekesegyhaz-rejtelye/> (2023. január 29.). A té-

= kelet, orientáció, orientálás, azaz keletre igazodás, tágabb értelemben valamiféle tájékozódás, igazodás, főirány²²). Bár voltak nem orientált templomok is, a Guzsik Tamás által közölt felosztás szerint a keletelés lehetett napéjgyenlőségi (*aequinocialis*, ennek egy külön esete, amikor az irányt a naptárban rögzített napéjgyenlőségi napra tűzték ki), napfordulós (*solstitialis*), (Keresztelő) Szent János-napi (*solisitutum vetus*) és védőszent-napi (*nominalis*), de lehetett speciális (valamely változó egyházi ünnep vagy alapítás napja) is.²³ Guzsik kutatásai szerint az általa vizsgált templomok 35–40%-a eshet abba a körbe, ahol a védőszent ünnepe határozta meg a templom kitűzésének irányát.²⁴

Henszlmann Imre állapította aztán meg az első, második és harmadik templom fekvését és alakját, amikor 1869-ben ásatásokat végzett a mostani, negyedik székesegyház területén.²⁵ Ezt követően Foerk Ernő jó száz évvel ezelőtt végzett kutatásai azt erősítették meg, hogy az első kalocsai katedrális nagyjából keletelve volt ugyan, de – főleg a későbbi konstrukciókkal összevetve – az meglehetősen hevenyészett, sietős munka volt, méretei és a falazat minősége alapján is csak szükségleti építkezés lehetett. A második érseki templom építésére jóval nyugodtabb körülmények között került sor, így az új székesegyház kitűzésekor nyilvánvalóan igyekeztek a szimbolikus részletekre is pontosabban odafigyelni, így az irány kitűzésekor tengelykorrekciót hajtottak végre. Ezzel együtt azonban a második templom szentélye sem keletre nézett, mivel – Keszthelyi Sándor méréseit alapul véve – nem 38,3 fokkal, hanem csak 20,6 fokkal forgatták vissza a tengelyét.²⁶

Ezzel a tengelymódosítással az érseki székesegyház tájolása (-22° 30') valójában felvette a középkori magyar Nagyboldogasszony-templo-

---

máról még: Keszthelyi Sándor – Keszthelyiné Sragner Márta: Magyarországi középkori templomok tájolása. Országépítő 23 (2012/1) Melléklet.

²² Keszthelyi S. – Keszthelyiné Sragner M.: Magyarországi középkori templomok i. m. 2.; Guzsik Tamás 30 fokos (-52° 30'-ről -22° 30'-ra) tengelykorrekciót említ korábban, még 1996-ban megjelent tanulmányában. Guzsik Tamás: A középkori keresztény templomok keleteléséről. Meteor csillagászati évkönyv 1997. 187–188. Szerk. Holl András – Mizser Attila – Taracsák Gábor. Budapest 1996. 180–191. A mérési különbség ezen tanulmány szempontjából a lényegi mondatot nem érinti.

²³ Guzsik T.: A középkori keresztény templomok i. m. 182–183.

²⁴ Ezzel szemben Keszthelyi Sándor meglepő módon nem lát összefüggést a keletelés iránya és a védőszent ünnepe között. Keszthelyi S. – Keszthelyiné Sragner M.: Magyarországi középkori templomok i. m. 6.; A patrocíniumhoz, azaz a védőszent ünnepéhez történő tájolás közismert példája ma a Kárpát-medencében például a kolozsvári Szent Mihály- vagy a veleméri Szentháromság-templom.

²⁵ Foerk Ernő: A kalocsai Szt.-Istvánkori székesegyház érseki sírja. Archeológiai Értesítő 31 (1911/1) 19–33.

²⁶ Keszthelyi S.: A kalocsai székesegyház i. m.

mok szokásos tájolását.²⁷ Az akkor használatos Juliánusz-naptár szerint ugyanis kétszer kelt fel pontosan ebben az irányban a nap: április 14-én és augusztus 15-én.²⁸ A korábbi magyarázatok leginkább abból indultak ki, hogy tényként kezelték, a védőszent Szent Pál volt, és ebből kiindulva kevés sikerrel próbáltak magyarázatot találni a tengelykorrekció rejtélyes okára. Ezen elméletek szerint az irányt Szent György-nap (április 24.) vagy Anasztáz (Asztrik) névünnepének (április 27.) közelsége, netalán az építkezés kezdőnapja határozhatta meg. Figyelembe kell venni azonban, hogy Szent György fontos szentje ugyan a középkornak, ünnepe a gazdasági év kezdőnapja is volt, de ő sosem volt a katedrális védőszentje; Asztrik érsek hagyományos emléknapja sem tavasszal van, hanem november 12-én. Az augusztus 15-ei dátum az alapító István király halálának és szentté avatásának napja, így az ő tisztelete valóban magyarázhatná, miért forgathatták el így a templom irányát. Megjegyzendő azonban, hogy egyik feltételezésre sincs bizonyíték.

Ezekén túl azonban lehetséges még egy magyarázat: ha – a fenti, titulusra vonatkozó tények és érvek ismeretében – elengedjük vagy legalábbis zárójelbe tesszük Szent Pál patrocíniumát, és abból indulunk ki, hogy Kalocsán ebben az időben Szűz Máriát (vagy őt is) tisztelték védőszentként, akkor világos és egyszerű magyarázatot kapunk, és a rejtély is megoldódik: a második kalocsai érseki székesegyházat a templom búcsúnapjához, Nagyboldogasszony főünnepéhez, azaz augusztus 15-éhez tájolták.

Ez a második templom a tatárjáráskor elpusztult ugyan, de a romjain épült fel azután – ugyanabban a tájolásban – a harmadik (14. századi) bazilika is. Ez a harmadik kalocsai érseki székesegyház átvészelte a mohácsi vész időszakát, csak 1602-ben pusztult el, amikor a református Bocskai István (erdélyi fejedelem 1605–1606) magyar hajdúi felgyújtották a várost.²⁹ Amikor az 1710-ben a kalocsai, azóta már elbontott Nagyboldogasszony-plébániatemplom³⁰ épült, a harmadik főszékesegyház már jó száz éve romokban hevert.³¹ A titulus választását így akként is lehet érteni, hogy a helyiek talán így akarhatták megőrizni és átörökíteni a főszékesegyház és a város védőszentjének kultuszát. Az új érseki főtemplom 1738-as megnyitását követően a plébániatemplom titulusa

²⁷ Ez Guzsik Tamás mérési eredménye. Ugyanő egyebekben az augusztus 15-i napfelkelte pontos irányát $-23^{\circ} 21'$ -ben határozta meg. Számára ezért sem kérdés, hogy a középkori kalocsai érseki székesegyház titulusa is Szűz Mária volt. Guzsik T.: A középkori keresztény templomok i. m. 187–188.

²⁸ Keszthelyi S.: A kalocsai székesegyház i. m.

²⁹ Török J.–Legeza J.: A kalocsai érsekség i. m. 28. Guzsik T.: A középkori keresztény templomok i. m. 187.

³⁰ A plébániatemplomot 1878-ban lebontották és helyére a kisszeminarium épületét emelték. A Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye i. m. 212–213.

³¹ Uo.

Gyümölcsoltó Boldogasszonyra változott,³² így végig csupán egy Nagyboldogasszony-templom volt a városban.

A kalocsai titulust övező megfigyelési eredményekkel szöges ellentétben állnak a Bácsal kapcsolatban tanulmányozott újkori dokumentumok. Bács, a másik török hódoltság idején elpusztult érseki székváros esetében ugyanis szinte mindig megemlékeztek Szent Pálról. A már említett 1733-as összeírás Bács városánál megjegyzi, hogy a településen akkor még láthatóak voltak a régi Szent Péter és Pál- (*sic!*) templom romjai, a városon kívül, a temető mellett.³³ A dokumentum szerkesztője igen nagy érzékenységgel megjegyezte, hogy jóllehet egész Bács vármegye, következésképpen maga Bács városa is Szent Pál oltalma alatt állt, a székvárosban sajnálatos módon semmi nyoma nem maradt tiszteletének. Mivel sem plébániatemplom, sem hozzá tartozó paplak nem volt, a ferences konventhez tartozó Nagyboldogasszony-templom³⁴ töltötte be ekkor a plébániatemplom szerepét. Az érseki rezidencia hosszú ideje elhagyott volt, a plébániatemplomot teljesen lerombolták, a vizitátor szerint a romokra nem lehet ránézni könnyek nélkül. Délen, az egykori missziós területen fekvő katedrális védőszentje tehát kétséget kizáróan mindig is a népek apostola, Szent Pál volt.

3. Megfontolások a különböző korokra vonatkozó források és kutatások alapján

Mindig nagy, egyben alázatra sarkalló kihívás a történész számára egy olyan kérdést újra elövenni, amelyet rég megoldottnak gondoltunk, és amely generációkon keresztül támpontot jelentett további kutatásokhoz. Különös a kihívás akkor, amikor a középkor és az újkor lép egymással dialógusba; két olyan korszak, amelyek közé – néha úgy tűnik – vastag falként emelkedik a török hódoltság és a vele együtt zajló reformáció időszaka.

Ha a Mohács előtt keletkezett okleveleink a kalocsai (nagyobb) Szent Pál-egyház alatt ténylegesen magát a Kalocsa városban állt érseki székesegyházat értették, akkor el kell fogadnunk azt, hogy ugyanazon egyházmegye két, kalocsai és bácsi érseki székesegyházának ugyanaz volt a középkori védőszentje annak ellenére, hogy az újkori dokumentumokból egészen más következne.

Bács vármegye, Bács városa és az ottani székesegyház kétséget kizáróan Szent Pál, a népek apostola oltalma alatt állt. Az mégis szintén magyarazatot igényelne, hogy ha valóban ennyire gyorsan kitörlődött az

³² S. Katona, *Historia metropolitanae* i. m. I, LIX.21.

³³ MNL OL C 38 Acta Cassae Parochorum, Archidioecesis Colocensis, Nr. 1, 1733, foll. 26–30r.

³⁴ A középkori bácsi ferences templom a Vajdaság és a történelmi Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye legrégebbi, ma is meglévő és működő temploma. A török korban dzsámiként működött, ennek emlékei ma is láthatóak a templomban.

emlékezetből Kalocsán Szent Pál kultusza, a sokkal délebbre, a hódoltsági terület belsejében fekvő Bács városában miért maradt meg mégis dokumentáltan és folyamatosan az apostolfejedelem emlékezte?

Igaz, hogy egy két székhellyel (Kalocsa és Bács) rendelkező egyházmegye önmagában is szokatlan a középkori Európában. Ennek ellenére miért lett volna szükség arra, hogy ugyanabban az egyházmegyében mindkét főtemplomnak és mindkét főszékesegyházi káptalannak pontosan ugyanaz legyen a védőszentje, vállalva ezzel az esetleges félreértések kockázatát is?

Tény az is, hogy a Kalocsa-Bácsi Főegyházmegye területén 1526 és 1733 között nem rezideált tartósan érsek. A török hódoltság és az állandó háborúskodás miatt a katolikus papság jelenléte nem volt folyamatos, a lakosság pedig feltehetően idővel cserélődött. A környékbeli lakosság legalább egy része 1526 után is a városban maradt, a magyar hajdúk csak 1602-ben égették fel a kalocsai főszékesegyházat. Néhány évtizeddel később, 1675-ben Ágoston Péter mégis szilárdan vallotta a bécsi nuncius előtt, hogy a hatalmas, elpusztult székesegyház Nagyboldogasszony tiszteletére épült. A jezsuita Ágoston Péter ráadásul az érseki egyházmegye területén apostoli misszionáriusként működött, válaszaiban meglehetősen pontosan írta le a várost és az egyházmegyét, még azt a – mára már tényleg jobbára feledésbe merült – tény is ismerte, hogy a középkori Kalocsa érseki város Fejér vármegyében feküdt. Ennek ellenére tévedett volna? Elég lett volna hetven év ahhoz, hogy teljes feledésbe merüljön egy hatszáz éves kultusz?

Amikor 1738-ban újranovitották a főszékesegyházat, az eddig előkerült dokumentumok alapján sem a környékről, sem távolabbról senki sem jegyezte fel a változást, vagy kérte volna egyenesen számon Patachich Gábort, hogy miért változtatta meg a titulust – ahogy egyébként maga az érsek sem tett ilyen változásról soha említést. Tudjuk, hogy a hódoltsági területekről elég hiányosak a kortársak információi is, és ez valóban sok bizonytalanságra adhat okot az újkor vonatkozásában is. Mégis ennyire rövid lenne a kollektív emlékezet? Ha pedig valóban elfelejtődött Szent Pál, hogyan és miért vette át a helyét Nagyboldogasszony?

További zavarba ejtő, szó szerint kőbe vésett – és talán eddig kevésbé figyelembe vett – tény: ha valóban Szent Pál-bazilika állt a középkori Kalocsán, akkor miért forgatták el a második érseki székesegyház irányát nehéz munkával az alapító sírja körül az elsőhöz képest úgy, hogy az akkor használatos naptár szerint pontosan augusztus 15-én, azaz Nagyboldogasszony főünnepén keljen fel a főoltár irányában a nap? Mi a jelentősége ennek, ha nem Szűz Mária a fővédőszent, akinek tiszteletére a főoltárt szentelték?

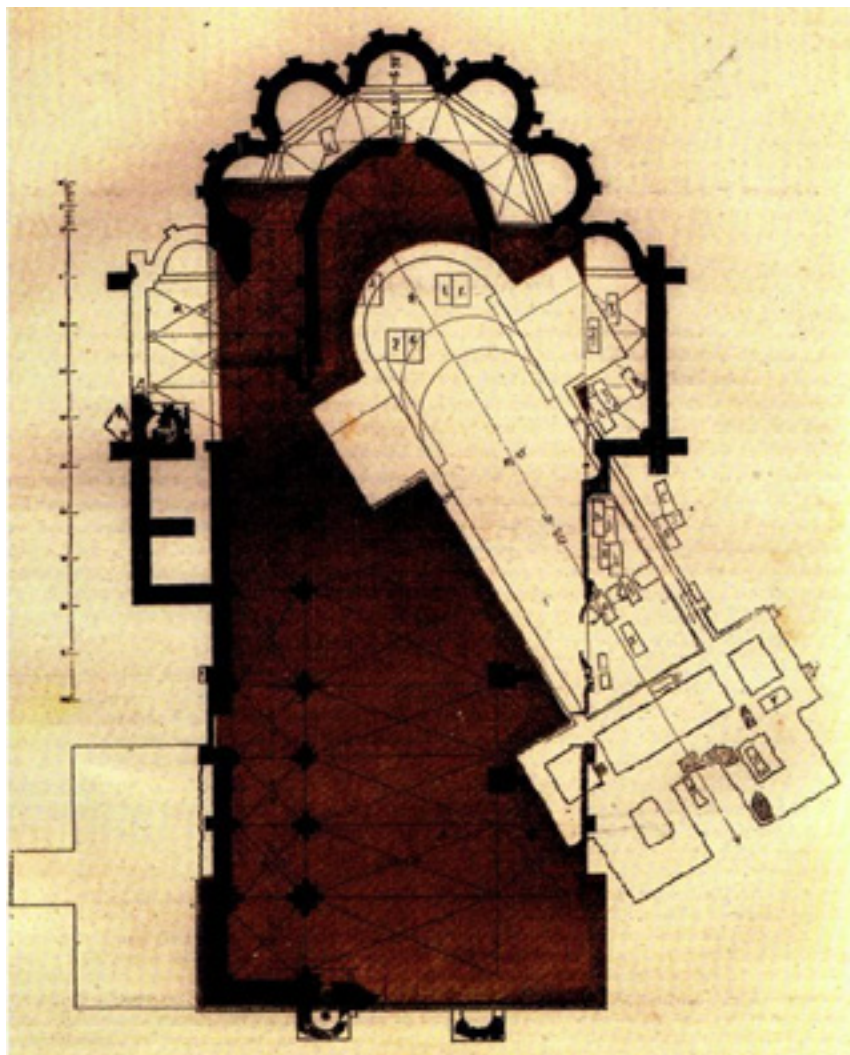
Közismert az is, hogy a középkor századaiban az érsekek többször változtatták székhelyüket. A háborúk és más tragikus események okán a kalocsai és a bácsi érseki székesegyházak többször elpusztultak és újjáépít-

tettek. Ezen székhelyváltozások és építkezések lehetőséget adhattak akár a templomok tituluszainak változásaira vagy kumulációjára is. Szent Pál mint védőszent kétségtelenül egyedi volt és nagyobb megkülönböztető erővel bírt, mint a korabeli magyarországi székesegyházak szinte mindegyikében meglévő Szűz Mária titulus. Ezeket figyelembe véve Szent Pál és Nagyboldogasszony patronátusa tekintetében a *vagy* mellett akár az *és* is elképzelhető. Ez a megoldás az egymásnak ellentmondani látszó középkori és az újkori forrásokat összhangba hozhatná.

Más fontos templomok esetében is találunk példát arra, hogy idővel több titulust kaptak. Kiemelkedő példa erre „minden egyház anyja és feje”, a lateráni bazilika (*Archibasilica Sanctissimi Salvatoris et Sanctorum Ioannis Baptistae et Ioannis Evangelistae in Laterano*), amely a pápának mint Róma püspökének a székesegyháza: a pápai bazilikát eredetileg a Legszentebb Üdvözítőnek dedikálták a 4. században, azonban később, még a középkorban hozzáadódott Keresztelő Szent János, majd Szent János evangélista titulusa is. Ismeretes továbbá például, hogy Váradon Nagyboldogasszony tiszteletére létesült a székesegyház, azonban a városra és az egyházmegyére minden kétséget kizáróan rányomta bélyegét az alapító I. (Szent) László király (1077–1095) tisztelete, akit az ottani katedrálisban temettek el. Hasonlóképpen köztudomású, hogy a jelenkori esztergomi prímási bazilika, teljes nevén *Nagyboldogasszony és Szent Adalbert-főszékesegyház* névadása magában hordozza a középkori esztergomi egyházak szellemi örökségét.

Tehát (1) az újkori források 1738 előtt is Nagyboldogasszony-székesegyházról, valamint (2) az ő oltalma alatt álló városról emlékeznek meg Kalocsán, (3) továbbá hallgatnak a titulus esetleges megváltozásáról, (4) és Katona István is egy Szent István alapította, a Mennyekbe felvett Szűz Mária tiszteletére épült templomról emlékezik meg, (5) amit a második és a harmadik székesegyház tájolása is megerősít, valamint (6) Kalocsa városában egy időben mindig csak egy Nagyboldogasszony-templom volt, (7) illetve Bácsott már volt egy Szent Pál-főszékesegyház. Nehezen elképzelhető, hogy az ország egyik legfontosabb templomának, a kalocsai érseki egyháznak a védőszentje az újkorra ennyire gyorsan és ennyire nyomtalanul eltűnt volna, ráadásul a katedrális tájolása beszédes jel marad. Lehetséges megoldás tehát, hogy a kalocsai érseki székesegyháznak Nagyboldogasszony mellett Szent Pál apostol is valamikor védőszentjévé lett. Megfontolandó tehát az az elmélet, amely szerint Szent Pál patronátusa egyedisége és a bácsi kötődés miatt idővel Kalocsán annak ellenére nagyobb hangsúlyt kapott, hogy ott az érseki székesegyház eredetileg Nagyboldogasszony tiszteletére épült fel.

A kalocsai első és második székesegyház alaprajza Henszlmann Imre
1869-es kutatásai alapján

In: Takács Imre: Egy eltűnt katedrális nyomában. Újabb töredékek a
13. századi kalocsai székesegyházból. In: A középkori Dél-Alföld és
Szerk. Szerk. Kollár Tibor. Szeged 2000. 305–335.

E számunk szerzői / The authors of this issue

BALOGH JUDIT, Dr. habil. egyetemi tanár, Eszterházy Károly Katolikus Egyetem, Bölcsészettudományi és Művészeti Kar
E-mail: v.balogh.judit@gmail.com

BARTA M. JÁNOS, MTA-ELTE Egyetemtörténeti Kutatócsoport,
Kora újkori középiskolai jezsuita oktatás, tudományos munkatárs
E-mail: barta.m.janos@gmail.com

FÁBIÁN BORBÁLA, PhD történész, megbízott kutató, Piarista Kilátó Központ.
E-mail: fabianborbal@yahoo.com

IMRE MIHÁLY, Professor emeritus, Debreceni Egyetem, Bölcsészettudományi Kar, Magyar Irodalom- és Kultúratudományi Intézet
E-mail: imre.mihaly@arts.unideb.hu

KERTÉSZ BALÁZS, Levéltáros, Székesfehérvári Városi Levéltár és Kutatóintézet
E-mail: kerteszbala@gmail.com

TÓTH ÁRPÁD, Dr. habil. egyetemi docens, Miskolci Egyetem, Bölcsészettudományi Kar
E-mail: arpad.toth.0124@gmail.com

TÓTH TAMÁS, Dr. habil. főiskolai tanár, Gál Ferenc Egyetem Teológiai Kar; egyetemi magántanár, Pázmány Péter Katolikus Egyetem, Hittudományi Kar
E-mail: toth.tamas@gmx.net